

DOKTORI (Ph. D.) ÉRTEKEZÉS

Sacra poesis

**A késő humanista (1514–1619) neolatin bibliai költészet
hazai és nemzetközi kontextusban**

Posta Anna

Témavezető: Dr. Imre Mihály

**Debreceni Egyetem
BTK**

2019

SACRA POESIS
A KÉSŐ HUMANISTA (1514–1619) NEOLATIN BIBLIAI KÖLTÉSZET HAZAI ÉS NEMZETKÖZI
KONTEXTUSBAN

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
az Irodalom- és kultúratudományok tudományágban

Írta: Posta Anna, magyar-latin szakos középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok doktori iskolája
(Magyar és Összehasonlító Irodalomtudomány programja) keretében

Témavezető: Dr. Imre Mihály

..... (olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20.....

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20.....

Én, Posta Anna teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaitélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

..... (olvasható aláírás)

Debrecen, 20.....

AZ ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA (ÚNKP-16-3-I, ÚNKP-17-3-IV) ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	4
I. A magyarországi késő humanista értelmiség	6
I. 1. A késő humanizmus mint korszakmegjelölés	6
I. 2. Az európai res publica litteraria	8
I. 3. A hazai humanista körök formálódása	11
I. 4. Pallas magyar ivadékai	14
I. 5. Összegzés	17
II. A sacra poesis koncepcionális háttere	19
II. 1. A humanitas eszméje és az alkalmi költészet	19
II. 2. A docta pietas eszméje és a sacra poesis	24
II. 3. Sacra poetica a paratextusokban	31
II. 4. A reformáció humanizmusának nyelvszemlélete	47
II. 5. Összegzés	51
III. Antikizálás: zsoltárparafrázisok	52
III. 1. Panasz- és hálaadó zsoltárok	53
III. 2. Király- és bölcsességi zsoltárok	68
III. 3. Himnuszok, dicsőítő zsoltárok	73
III. 4. Németországi párhuzamok	75
IV. Antikizálás: ószövetségi parafrázisok	80
IV. 1. Bölcsesség könyve	80
IV. 2. Énekek éneke	86
IV. 3. Sirák fia könyve	90
IV. 4. Németországi párhuzamok	97
V. Antikizálás: újszövetségi parafrázisok	101
V. 1. Máté evangéliuma: A hamis próféták	102
V. 2. János evangéliuma: Jézus, a jó pásztor	105
V. 3. Lukács evangéliuma (részletek) és a Rómaiakhoz írt levél	108
V. 4. Németországi párhuzamok	114
VI. Krisztianizálás: bibliai carmenek, eposz-imitáció	116
VI. 1. A Meditationes Piaekötet versei	117
VI. 2. Egyéb bibliai carmen-imitációk	122
VI. 3. Mocoschinus Ószövetség-parafrázisa mint eposz-imitáció	128
VI. 4. Németországi párhuzamok	137
Összegzés	143
Köszönetnyilvánítás	145
Függelék	147
Bibliográfia	179

BEVEZETÉS

Jelen értekezésben a 16–17. századi neolatin bibliai költészet (*sacra poesis*) elméleti hátterének és elsősorban hazai működésének bemutatását tűzöm ki célul a legjellegzetesebb szövegek filológiai elemzésével. A dolgozat primér szövegkorpusza – amely a teljesség igénye nélkül a magyarországi reprezentatív példákat tartalmazza – az RMK és az RMNy kötetek bibliográfiai anyagán alapszik.¹ A részletesen bemutatásra kerülő munkák kiválasztásakor a *sacra poesis* tipikus jellemzőinek megléte mellett a nyomtatványok hozzáférhetősége is szempontként szolgált. A szövegek egy része digitális formában és modern szövegkiadásokban elérhető, azonban néhány elkallódott forrás lelőhelyéről a bibliográfiák sem tudnak. A gyűjtés időintervalluma a teljes 16. századot felöleli, a kutatás és a disszertáció vizsgálódásainak végpontjaként a Johann Philipp Pareus által kiadott *Delitiae Poetarum Hungaricorum* című összefoglaló antológia megjelenési évét (1619) jelölöm ki. A Frankfurtban közzétett gyűjteményt a 15–16. században Magyarországon működő humanista neolatin költőktől (Janus Pannonius, Johannes Sommer, Thuri György, Filiczki János) származó legnagyobb kiadásként tartják számon.

Az értekezésben szereplő latin nyelvű szövegeket, idézeteket a saját (szó szerinti vagy tartalmi) prózafordításomban hozom. Egyéb esetekben a fordító nevét közvetlenül az idézet után vagy a lábjegyzetben tüntetem fel. A bibliai idézeteket a *Vizsolyi Biblia* 1981-es hasonmás kiadásából emelem át az értekezésbe.² A magyarországi szerzők névalakjait a *Régi Magyarországi Szerzők* című adattár alapján egységesítem.³ A mitológiai neveknél a primér szövegekből vett idézetekben és elemzésekben megtartom az eredeti szövegben olvasható névalakot, egyéb esetekben is a latin írásmódot követem.

A disszertáció egyes fejezetei, alfejezetei önálló publikációk, szakmai előadások formájában is napvilágot láttak, ezek jegyzékét lásd a bibliográfia végén. A dolgozat hat fejezetből áll. A bevezetésben (I.) a téma irodalomtörténeti kontextualizálásától és a korszak művelődéstörténeti jellemzőinek tárgyalásától eljutunk a hazai *nobilitas litteraria* bemutatásáig, amely a magyarországi neolatin költészet terméseit létrehozó közegeként is funkcionált. A második rész (II.) a *sacra poesis* definiálásáról, terminológiájáról és koncepcionális hátteréről szól. A műfajcsoport irodalomelméleti hátterét (*sacra poetica*) igyekeztem a primér forrásszövegekben (paratextusok) olvasottak segítségével

¹ SZABÓ–HELLEBRANT 1885, SZABÓ–HELLEBRANT 1896, 1898, BORSA–HERVAY 1971, BORSA–HERVAY 1983.

² *Szent Biblia...* 1981.

³ WIX 2008. Kivételt képeznek az egységesítés alól a Csonka Ferenc jegyzékéből átemelt nevek (ld. I.4. fejezetben), illetve néhány helyen az eredeti formában szereplő versalírások.

megrajzolni, s mindezt összefüggésbe hozni a korszak retorikaszemléletével. A további négy fejezetben (III-VI.) a magyarországi bibliai parafrázisok és *carmen*-imitációk részletes retorikai-stilisztikai-poétikai és tartalmi elemzésével foglalkozom, így mutatva konkrét példákat a *sacra poesis* elméleti alapvetéseinek gyakorlati megvalósulására. Az egyes fejezeteket és alfejezeteket a *sacra poesis* második fejezetben közölt definíciója és az ottani forrásközlés logikája mentén alakítottam ki. Az elemző fejezetek minden esetben a kapcsolódó németországi párhuzamok felvillantásával és azoknak a hazai munkákkal való vázlatos összevetésével zárulnak. A németországi példáimat elsősorban a CAMENA fulltext-adatbázis digitalizált gyűjteményéből merítettem.⁴ A függelékben fénykép-másolat formájában Laskai Csókás Péter Énekek éneke-parafrázisát közlöm, amely a digitális formában, interneten nem hozzáférhető magyarországi munkák közül a legterjedelmesebb, s amelyből az egyetlen hazai példány az Országos Széchényi Könyvtárban található.

Az értekezés témájának németországi vonatkozásai miatt munkám során nagyobb részben német nyelvű szakirodalmat használtam. 2016 októberében Bécsben, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban végezhettem kutatásokat a CEEPUS-ösztöndíj keretében. Ekkor sikerült számos a témámhoz szorosan kapcsolódó idegen nyelvű szakmunkát alaposabban megismerni. Majd az Új Nemzeti Kiválóság Program doktori hallgatói (2017) és doktorjelölti (2018) pályázatához kapcsolódó kutatási támogatásból két alkalommal nagyobb mennyiségű külföldi szakirodalmat szereztem be a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet könyvtárának állományába, amely szakkönyvek ugyancsak nagyban hozzájárultak a dolgozat témájának minél szélesebb körű nemzetközi kontextualizálásához. Ugyanez az ösztöndíj tette lehetővé, hogy több rövidebb kutatóút alkalmával az Országos Széchényi Könyvtár és a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának állományában újabb primér forrásszövegeket keressek.

⁴ <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena.html> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

I. A MAGYARORSZÁGI KÉSŐ HUMANISTA ÉRTELMISÉG

I. 1. A késő humanizmus mint korszakmegjelölés

A dolgozat konkrét időintervallumban keletkezett irodalmi szövegtöredékének az összefogott vizsgálata precíz irodalomtörténeti kontextualizálást tesz szükségessé. A humanizmust illetően a német kutatás egy rendkívül tagolt, árnyalt, a hazai neolatin irodalom értékelésére is jól alkalmazható korszakfelosztással dolgozik.

Volker Riedel 2000-ben megjelent monográfiájában a német irodalom antikvitasreceptióját tekinti át. A reneszánsz – humanizmus – reformáció (a 15. század közepétől a 17. század elejéig terjedő) időszakát, annak túlnyomórészt latin nyelvű irodalmát a következő felosztásban tárgyalja a szerző: 1.) *Frühhumanismus* (1450–1485, pl. Albrecht von Eyb, Peter Luder, Heinrich Steinhöwel, Rudolf Agricola, Niklas von Wyle), 2.) *Hochhumanismus* (1485–1517/18, pl. Konrad Celtis, Erasmus von Rotterdam, Heinrich Bebel, Johannes Reuchlin, Ulrich von Hutten, Konrad Mutianus Rufus, Helius Eobanus Hessus), 3.) *Reformation* (1517/18–1550, pl. Martin Luther, Philipp Melanchthon, Joachim Camerarius, Simon Lemnius, Georg Fabricius, Johannes Secundus, Petrus Lotichius Secundus, Georg Rollenhagen), 4.) *Späthumanismus und Übergang zum Barock* (1550–kb. századforduló, pl. Johann Fischart, Paulus Melissus Schede, Nicodemus Frischlin, Julius von Braunschweig). Riedel a korszakhatárok körülbelüli időbeli kijelölése mellett az adott korszakban működő, neves németországi alkotók és munkáik bemutatásával fémjelzi az egyes szakaszokat.⁵

Az antikvitas újjászületéséről a humanista német irodalomban, az antik minták – pl. német műfordítások (pl. Stephan Reich: *Bucolica Virgilii in Usus Puerorum Germanice Reddita*, Lipcse, 1568) formájában történő – kora újkori átvételéről és hagyományozódásáról szól a Regina Toepfer, Johannes Klaus Kipf és Jörg Robert közös szerkesztésében megjelent 2017-es tanulmánykötet, amelynek előszavában a humanizmus korszaka (1450–1620) a fent látott metodika szerint tagolódik négy szakaszra, és az egyes periódusok kronológiai meghatározása is hasonló az előző beosztáshoz: 1.) *Frühhumanismus* (1450–1480/1500), 2.) *Hochhumanismus* (1480–1520), 3.) *Reformation* (1520–1550), 4.) *Späthumanismus* (1550–kb. 1620-as évek). Az előszóban a tanulmányok vizsgálódásainak – s így a késő humanizmusnak is – időbeli végpontjaként Martin Opitz *Buch von der deutschen Poeterey* című művének 1624-es kiadási dátuma szerepel.⁶

⁵ RIEDEL 2000, 18–75.

⁶ TOEPFER–KIPF–ROBERT 2017, 1–24.

A magyar kutatásban figyelmet érdemel Szabó András kandidátusi értekezésének 2004-ben megjelent, átdolgozott kiadása. A kötet bevezető fejezetében (*Késő humanizmus. Egy irodalomtörténeti korszakmegjelölés háttéréről*) a szerző alapos áttekintést ad a német irodalomban már az 1960-as évek második felétől általánosan használt késő humanizmus fogalmának történetéről, s a korszakhoz kapcsolódó fontosabb hazai és német szakirodalomról.⁷

Szabó András célszerűnek tartja a nálunk általánosan elfogadott, és főként a magyar nyelvű világi irodalom rendszerezésére használt, Klaniczay-féle reneszánsz korstílus-felosztás mellett a német osztályozást (*Frühhumanismus*: korai humanizmus – *Hochhumanismus*: érett humanizmus – *Reformation*: reformáció – *Späthumanismus*: késő humanizmus) is bevezetni elsősorban a hazai neolatin irodalom alkotásainak összetettebb értékelésére.⁸ Theodor Verweyen recenziójában felhívja a figyelmet arra, hogy a késő humanizmus korszakhatárait illetően nincs egységes meghatározás a különféle szakmunkákban.⁹ Szűkebb értelemben a kb. 1550/60–1620/30-ig terjedő időszakra használják a fogalmat, tágabb értelemben pedig például Manfred P. Fleischer a reformáció évtizedeit is a késő humanizmus korszakához (1517–1618) tartozónak tekinti.¹⁰

Dolgozatom magyarországi primér forrásainak keletkezése nagyjából a 16. század második felére tehető, így a továbbiakban az ismertetett kezdeményezéseken továbbhaladva magam is alkalmazom – elsősorban, de nem kizárólagosan – ennek az időszaknak a megjelölésére a késő humanizmus (*Späthumanismus*) fogalmát. A hazai neolatin bibliai költemények németországi párhuzamai közt olyan munkákat is említek, amelyek noha a 16. század első felében keletkeztek, mégis a magyarországi alkotásokkal rokon kultúraszemléletet mutatnak. Így ezen munkák összefogott vizsgálata miatt indokoltnak tartom már az 1510-es évektől kezdődően a teljes századot, így a reformáció évtizedeit is belevenni az értekezésben használt késő humanizmus jelentéskörébe.¹¹

⁷ SZABÓ 2004, 9–23. Szabó András áttekintése óta újabb, a késő humanizmus korával foglalkozó szakmunkák láttak napvilágot: Pl. BREMER 2008, KÜHLMANN 2009, KÜHLMANN–WIEGAND 2011, VERWEYEN 2015, ZVARA 2013, SZABÓ 2013, IMRE 2015.

⁸ KLANICZAY 1964 (korai reneszánsz: Janus Pannonius fellépésétől 1570-ig, érett reneszánsz: 1570–1600, késő reneszánsz vagy manierizmus: 1600–1640), KLANICZAY 1961, KLANICZAY 1973.

⁹ VERWEYEN 2000.

¹⁰ A reformáció és a humanizmus összetartozásáról ld. Pl. SCHWENDEMANN 2013, FRANK 2016. 1973-ban indult meg Klaniczay Tibor szerkesztésében a *Humanizmus és Reformáció* sorozat, amely máig lehetővé teszi a magyarországi reneszánsz, humanizmus és reformáció kérdéseit tárgyaló monográfiák és értekezések összefogott közreadását. A sorozat részletes bemutatását ld. www.iti.mta.hu (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

¹¹ Az értekezés címében megadott időintervallum kezdőpontja a dolgozatban elemzett primér források közül a legkorábbi munka (HESSUS 1514) megjelenési éve.

I. 2. Az európai *res publica litteraria*

Az európai késő humanizmus latin nyelvű irodalma a *nobilitas litteraria* sokrétű intellektuális működésének eredménye. A klasszikus műveltség, az antikvitás kultúrája iránti közös érdeklődés, illetve az egyéni tudományos és irodalmi-filológiai teljesítmény határozták meg ennek az új társadalmi csoportnak az identitását, amely már a 15. század második felétől fogva Európa-szerte formálódni kezdett, s amely a különböző nemzetek értelmiségi rétegét fogta egybe.¹² Erich Trunz 1931-es tanulmányában a német rendi társadalom kontextusában beszélt a művelt nemességről (*nobilitas litteraria*), de Európa más nemzeteiben is éltek olyan tudós humanisták, akik szellemi-kulturális értékeik tudatában a társadalmi rendszerben őket megillető rangra és jogokra törekedtek, már amennyire ezt az adott ország társadalmi berendezkedése és kulturális adottságai lehetővé tették.¹³

A 16. századi Franciaországban igen erős volt az ellenállás a latin mint irodalmi nyelv használatával szemben. Ennek ellenére olyan kiváló humanista költők, mint Jacques Peletier du Mans és Joachim Du Bellay nemcsak befogadói voltak a korabeli neolatin irodalomnak, hanem ők maguk is írtak és közzétettek anyanyelvű munkáik mellett latin nyelvű irodalmi alkotásokat is. Du Bellay például egyik latin epigrammájában egy frappáns metaforába burkolva fejezi ki álláspontját a francia–latin kettős irodalmi nyelvhasználat kapcsán.

Cum tot natorum casto sociata cubili
Musa sit ex nobis Gallica facta parens,
Miraris Latiam sic nos ardere puellam
Et veteris, lector, rumpere iura tori.
Gallica Musa mihi est, fateor, quod *nupta* marito:
Pro Domina colitur *Musa Latina* mihi.
Sic igitur (dices) praefertur *adultera* nuptae?
*Illa quidem bella est, sed magis ista placet.*¹⁴

A francia (*Gallica Musa*) és a latin (*Musa Latina*) Múza (költészet) mint feleség (*nupta*) és szerető (*adultera*) állnak szemben egymással, a lírai én pedig a csábító, de művelője számára nehézségeket és veszélyeket is tartogató neolatin költészetet részesíti előnyben az anyanyelvűséggel szemben. Számos kétnyelvű költőről van még tudomásunk a francia késő humanizmus időszakából, mint például Rémy Belleau, Jean Édouard Du Monin, Jean

¹² BERNSTEIN 2003, 376.

¹³ TRUNZ 1931.

¹⁴ [Kiemelés tőlem: P. A.] A továbbiakban: [P. A.] IJSEWIJN 1990, 46–47.

Passerat, Scévole de Sainte-Marthe vagy Théodore de Bèze. Ezzel szemben Nagy-Britannia a latin irodalmi nyelv teljes háttérbe szorulásának kitűnő példája, erről a területről kis számban tudunk csak olyan humanista költőket említeni, akik angolul és latinul egyaránt verseltek. A latin nyelvű *panegyricus*okat, elégiákat és epigrammákat is író Thomas Campion mellett még a skót George Buchanánról is szólni kell, aki 1566-ban adta közre a huszonkilenc különféle klasszikus metrumba öntött zsoltárátköltéseit.¹⁵

A 16. századi németországi neolatin költészetben belül rendkívül hangsúlyosan voltak jelen a zsoltárparafrázisok, amelyek latinul, németül valamint gyakorta kétnyelvű kiadások formájában láttak napvilágot. Például Sebastian Hornmolt elkészítette Dávid zsoltárainak mind a latin, mind a német nyelvű átköltését. A latin változat (*Davidis Regii Prophetæ Psalmi...*, Tübingen) 1596-ban, a német parafrázis (*Deß königlichen Propheten Davids Psalter...*) pedig néhány évvel később, 1604-ben jelent meg szintén Tübingenben. A zsoltároktól kissé elrugaszkodva Joachim von Beust kötete (*Christiados Libellus...*, Wittenberg, 1571) kiváló példa arra, hogy a németországi humanista költők egyszerre több nyelven is verseltek, ugyanis Beust művében a Krisztus születéséről szóló evangéliumi versecske is négy nyelven (latinul, görögül, héberül és németül) olvasható.¹⁶

A latin és az anyanyelv ilyen szintű együttélésére és összefonódására a németekhez képest jóval kevesebb hazai példa kínálkozik a 16. században. Huszár Gál 1560-ban megjelent protestáns énekeskönyve három karácsonyi éneknél (1. *Dies est lætitiæ*, 2. *Puer natus in Betlehem*, 3. *Grates nunc omnes*) a latin szövegeket a magyarral együtt közli.¹⁷ Bornemisza Péter énekeskönyvének második része pedig két latin nyelvű himnuszt (1. *Rythmus Iani Pannonii: De inconstantia rerum humanarum*, 2. *Hymnus brevis: Patris sapientia, veritas divina...*) is tartalmaz a magyar nyelvű énekek mellett, ezeknek a himnuszoknak a latin szövege Bornemiszánál jelenik meg először.¹⁸ Egy időben későbbi, 17. századi példa: 1632-ben Debrecenben jelent meg a *Paraphrasis Psalmorum Davidis selectiorum, metrorhythmica* című kötet, amely Újfalvi Anderkó Imre 1602-es gyülekezeti énekeskönyvének (*Keresztyéni énekek*, Debrecen) folytatásaként, iskolai énekeskönyvként vehető számba. A töredékesen fennmaradt debreceni második kiadásban kilenc zsoltár olvasható latinul és magyarul, Andreas Spethe és Szenci Molnár Albert szövegével.¹⁹

¹⁵ TARNAI 1997, 459–460.

¹⁶ A német példákat bővebben ld. IMRE 2012b, IMRE 2012d, IMRE 2019.

¹⁷ BORSA 1976, HUSZÁR–KÁLMÁNCSEHI 1983.

¹⁸ BORNEMISZA 1964.

¹⁹ Az Újfalvi-kiadványról (RMK I. 611, RMNy 1523) bővebben ld. IMRE 2012d.

A *res publica/sodalitas litteraria* tehát egy határokon átívelő közösség volt, amelyben a legtöbb európai nemzet értelmiségi elitje képviseltette magát egy kisebb-nagyobb alkotói csoportosulással. A művelt európai humanisták közössége – a tagoknak nemcsak a nemzeti, hanem a társadalmi, vallási, politikai hovatartozására nézve is – meglehetősen heterogénnek számított, amelyet erős közösségtudat, közös értéktudat és elhivatottság tartott össze. A szerzők több nyelven beszéltek és írtak, s ennek a többnyelvűségnek a leghívebb mutatói maguk a költemények, ahogy erről az itt bemutatott példák is tanúskodnak.

A *res publica litteraria* tagjai külföldi egyetemeket megjárta, világot látott, tudós férfiak voltak, akik peregrinációik során széles körű tárgyi és nyelvi ismeretekre (*studia humanitatis*: retorika, poétika, grammatika, történelem, erkölcsfilozófia, görög és latin nyelv), értékes tapasztalatokra, élményekre és nem utolsósorban időtálló kapcsolatokra, barátságokra tettek szert. Ez utóbbiak nyomát őrzik többek között a peregrinációs albumok, naplók, alkalmi költemények, beszédek és a levelezések. Az egymás közelében élő humanisták szellemi-alkotói körökbe szerveződtek, a távolabbi, hasonló értékrendet valló tagokkal, csoportokkal pedig levelezés és személyes látogatás útján tartották a kapcsolatot.²⁰

1. kép²¹

²⁰ Az európai *res publica litteraria*val számos szakmunka foglalkozik: pl. HAMMERSTEIN 2000, SCHMID 2008, GIERL 2009, WUNDER 2010, MÄHRLE 2011, FISKA–PEPER–STOCKINGER 2015, SZABÓ 1999, SZABÓ 2008, ALMÁSI 2009.

²¹ A 'nemesi' címerek tulajdonosai többek között: középen Crotus Rubeanus, a keretben Erasmus, Martin Luther, Johannes Reuchlin, Mutianus Rufus, Eobanus Hessus, Justus Jonas, Philipp Melanchthon, Ulrich von

A művelt nemesség önreprezentációja változatos formákban valósult meg. Például Crotus Rubeanus (eredeti neve Johannes Jäger) 1521-es címereket ábrázoló rajza a németországi humanisták összetartozását, elitté válásának szándékát jelképezi (ld. az 1. képet).²² Nicolaus Reusner *Icones...* című munkájában (Lipcse, 1587) az európai humanisták portréi, azaz a képi reprezentáció mellett pedig már latin nyelvű versek is szerepelnek.

I. 3. A hazai humanista körök formálódása

A 16. század második felétől a történelmi Magyarország területén is gyakoribbá váltak a humanista szerveződések. A német *nobilitas litteraria* mintaadó szerepe kétségtelen, annál is inkább, hiszen ekkortájt a magyarországi protestáns értelmiségiek többsége Wittenbergben, Heidelbergben, Marburgban és Tübingenben végezte egyetemi tanulmányait. A felsorolt német egyetemek közül a legnépszerűbb minden bizonnyal a wittenbergi volt, amely több mint ezer hallgatót vonzott a 16. századi Magyarországról, és a legtöbb közép-európai peregrinus is ezt az akadémiát látogatta. A hazai humanista körök kialakulásában nagy szerepe volt a Wittenbergben 1555 óta működő társaságnak, a magyar diákok *coetus*ának is. Az eleinte csak szociális és érdekvédelmi funkciójú, vitagyakorlatokat, disputációkat tartó szervezet az 1580-as évektől – mikor egyébként Wittenbergbe nagyszámú, igen tehetséges, magyarországi peregrinus is érkezett – már magasabb szintű tudományos tevékenységet ellátó csoportosulásként volt jelen a wittenbergi akadémia kulturális-tudományos életében.²³

Forgách Mihály, magyar báró 1588. november 14-én, tizenkilenc éves korában, németországi peregrinációja során – mikor tanulmányait előbb Strassburgban, majd 1587-től Wittenbergben végezte, s csak 1589-ben tért haza rövid időre – magyarországi humanista társait, barátait képviselve levelet írt Justus Lipsiusnak.²⁴ Írásának célja nem

Hutten, Joachim Camerarius stb. Az 1. kép forrása: <http://www.literaturland-thueringen.de/personen/crotus-rubeanus/> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

²² BERNSTEIN 2003, 375–376, 23. lj. Mutianus Rufus (1470–1526, német humanista) levelezésében a következő kifejezéseket használja a *nobilitas litteraria* megjelölésére: *ordo, noster ordo, latinus ordo, meus ordo, totus ordo doctorum, sanctissimus ordo, literarius ordo*.

²³ KLANIZCZAY 1985, RITOÓKNÉ SZALAY 2012. Az európai *peregrinatio academica* kapcsán ld. ASCHE 2005, FATA 2006, GIESE 2009, PIETRZYK 2010, BECKER 2010, BÉKESI 1993, BOZZAY 2009. A magyar diákok wittenbergi peregrinációjával foglalkozó legfrissebb magyar szakirodalom: SZABÓ 2017 (Szabó András összefoglalja a wittenbergi *coetus* történetét a legfrissebb kutatásokra támaszkodva, és közli 439 tagjának adattárát, elsősorban azokra a latin nyelvű munkákra összpontosítva, amelyeket a magyar diákok Wittenbergben jelentettek meg.). Ld. még a téma tanulmányozásához: SZÖGI 2011, BOZZAY 2017 (Ez utóbbi kötet a 2016. október 13–14-én az ELTE és az MTA közös Egyetemtörténeti Kutatócsoportja által rendezett *Reformáció és peregrináció* konferencia külföldi egyetemjárásról foglalkozó előadásainak bővített, szerkesztett szövegeit tartalmazza).

²⁴ A Forgách-Lipsius levelezés latin nyelvű szövegei és a magyar fordítások bibliográfiával és jegyzetekkel, illetve Forgách Mihály életrajzával: HAIMAN 1970.

más, mint a mester tudtára adni, hogy az eddig csak Mars nemzeteként emlegetett magyarság körében is vannak Pallasnak szép számmal hívei, akik a németalföldi humanista munkásságát tisztelik, nagyra becsülik, annak alakulását nyomon követik, és barátságára áhítoznak. Forgách arra kéri, már-már sürgeti Lipsiust, hogy mielőbb válaszoljon levelére, s ezáltal biztosítsa baráti támogatásáról és jóindulatáról az őt csodáló magyarországiak kis csoportját. Ez az 1588-ban Wittenbergben kelt szöveg két szempontból is kiemelt jelentőséggel bír. Egyrészt egy hazai humanista kör alakulásáról, létezéséről tudósít, másfelől a magyarországi csoportnak a *sodalitas/res publica litteraria* közösségbe, baráti-tudós társaságba, humanista szövetségbe való csatlakozási szándékát is mutatja Forgách kívánságában.

Lipsius nagy örömmel viszonzta a gimesi báró megkeresését, s 1589. június 5-én kelt levelében barátságát kínálta fel Forgáchnak, s ezáltal a *proles Palladias* kifejezéssel illetett magyarországi humanistákat is biztosította támogatásáról. Pallas magyar követői tevékenységük vezérfonalaként, programirataként tekintettek a válaszlevélre, amelynek disztichonos átköltését Joannes Bocatius készítette el.²⁵ Bocatius költeménye szerint Lipsiust Forgách tehetségének ékesen szóló Múzsája indította arra, hogy válaszában egyszersmind magasztalja is a bárót. A magyar nép ritka kincsének, becsének nevezi a magyar ifjút, majd röviden utal a tőle kapott levélre, amelyben az isteni lélek legszebb arca mutatkozott meg, s amely oly mély benyomást tett címzettjére, hogy szerzőjét – kinek tehetsége ez idáig a mester számára kevéssé volt ismert – sohasem feledi már. Eztán Lipsius Forgách mecénási tevékenységét dicséri, és többször is hangsúlyozza, mily nagyszerű dolognak tartja, hogy az ifjú báró a pallasi sarjakat kegyes dajkaként istápolja, nevelgeti, s egy kört teremt belőlük.

Ergone Pieriis longe qui distat ab oris,
Castraque nil praeter Martia tractus habet,
Ergone *Palladias*, pia ceu nutricula, *proles*
Educat ac taleis fert simul orbe viros?²⁶

Hála és köszönet illeti ezért az élénk, sohasem lanyhuló védőszellemért Forgáchot, aki hazája számára a veszélyek közepette erős oltalom, a sötétségben tápláló fény. Lipsius kíváncsiságait fejezi ki arra nézve, hogy a főnemesek, bárók közül minél többen viseljék magukat Forgáchhoz hasonlóképp, tanuljanak példájából, lássák meg, hogy az erény útja

²⁵ BOCATIUS 1990, 496–497.

²⁶ [P. A.] *Uo.*, 496.

hogyan gyarapítja a dicső tetteket, érdemeket. Sürgető a helyzet, hiszen Európa saját nyilaitól átszűrva, polgárháborúktól meggyötörve szenved, ám Lipsiusban még él a remény, hogy majdan újra felemelkedik, feltámad, ha egykor mindenütt eljő a Múza királysága, birodalma, hisz az üdvösség talpkövei ott vannak lerakva. Mestere azzal biztatja a gimesi bárót, hogy folytassa csak sétáját a bölcsesség tudós partjain, hisz ő lesz a magyar földnek szilárd tartóoszlopa, irányítója. És ha majdan pallasi sarjként ily fontos szerephez jut, egyedülként ismeri fel, hogy annak a nemesembernek a fénye tisztábban ragyog, akit saját műveltsége tesz híressé, mint azé, aki csupán ősei csillogását tükrözi vissza erőtlen fényében. Végül Lipsius teljes szívében 'barátunkká' („in toto pectore noster eris”) fogadja ifjú hívét, ezzel biztosítva Forgách és a pallasi sarjak tagságát egy határokon átnyúló, nemzetközi tudós társaságban, a *res publica litterariában*.

A Forgách-Lipsius levélváltást követően röviddel, 1592. augusztus 20-án Trencsénből Rimay János a magyar nemesek legjobbjainak – ezzel utalva a '89-es Lipsius válaszevél *proles Palladias* fordulatára – képviselőletében ugyancsak levélben keresi a kapcsolatot Justus Lipsiusszal.²⁷ A magyar humanista csoportot Rimay a mi társaságunknak (*nostra turba*), a mi sorainknak (*noster census*) nevezi, és Forgách Mihály mellett vélhetően még sokakat ért e kollektív kifejezések alatt. Közülük két személyt említ meg név szerint: Forgách Imre (Mihály nagybátyja, Trencsén vármegye főispánja, császári tanácsos) és Révay Péter (Turóc vármegye főispánja).

1596-ban Rimay János a Balassi-epicédiumhoz írott, Darholcz Kristófhhoz címzett ajánlásában az elhunyt Balassi Bálint – akit Rimay az alakuló magyar humanista kör Marsnak és Pallasnak egyaránt szolgáló, néhai vezéralakjaként idéz meg – dicsőségének örök emlékezetre méltó örököseinek tartja a magyar értelmiségieket, akiket összefoglaló néven, a lipsiusi formulával *proles Palladiasként* emleget.²⁸ A pallasi sarjak közé itt Forgáchék és Révay Péter mellett a következő személyeket sorolja még: Istvánffy Miklós, Káthay Mihály és Szokoli Miklós. Révay Péter Forgách Mihályhoz és Rimay Jánoshoz hasonlóképpen küldött levelet Justus Lipsiusnak 1592. július 27-én Holicsról.²⁹ Révay Mars-járta tájaknak nevezi a magyar földet, s a pallasi sarjakat félkézzel kardot forgató, másik kezükkel pedig Lipsius munkáit lapozó, és most mégis sokkal inkább a haza

²⁷ A Rimay-Lipsius levél latin szövege és annak magyar fordítása elérhető a következő tanulmány függelékéeként: BENE 2012.

²⁸ RIMAY 1994, 11–17.

²⁹ A Révay-levél latin szövege és annak magyar fordítása: CORON 1976.

védelmét, mint a művészeteket szolgáló buzgó férfiúkként ábrázolja.³⁰ A Darholczhoz címzett ajánlásban, a Pallas követőit soroló szöveghelyen Rimay utal a felsorolt férfiakhoz hasonlóan magas műveltséggel rendelkezők további körére. Például a trencsényi csoport mellett, amelynek nevesebb tagjairól – Forgáchék, Rimay, Révay, Szokoli, Káthay, Bocatius – eddig szó volt, figyelmet érdemel a pozsonyi tudóskör is, amely Radéczy István, humanista egri püspök és királyi helytartó kertjében, egy Apollónak szentelt hársfa árnyékában tartotta gyűléseit. Nevesebb résztvevői: Zsámboky János, Istvánffy Miklós és Georgius Purkircher.³¹

Ugyanitt a *proles Palladias* irodalmi munkásságáról is szó esik. Rimay barátjának, a nemes Darholcz Kristóf úrnak a köszönetet és hálát érdemlő munkálkodását emeli ki, hogy a tudós férfiaknak, azaz társainak a Balassi-fivérekéről szóló, eddig külön-külön, elszórtan létező, dicsérő munkáit most egy gyűjtemény formájában közreadta. Rimay itt nyilvánvalóan a Darholcz Kristóf által szerkesztett, 1595-ben Bártfán David Gutgesell kiadásában megjelent, Balassi Ferenc és Bálint halálának monumentumot állító funerációs gyűjteményre utal. A kötet harminchat latin nyelvű verset tartalmaz, amelyek a felvidéki humanista költőkör tagjainak tehetségét mutatják. A szerzők közt szerepelnek: Darholcz Kristóf, Leonhardus Mokoschinus, Martinus Mokoschinus, Stanislaus Mokoschinus, Andreas Mudronius, Michael Petri és Tolnai Balog János.³²

I. 4. *Pallas magyar ivadékai*

Tolnai Balog János, a Wittenberget is megjárt, előbb Kapiban lelkészkedő, majd Sáros vármegyei, később ungi esperesként működő, késő humanista, neolatin költő Joannes Bocatiushoz írott latin nyelvű dicsőítő disztichonjában magyarországi baráti köre, a *proles Palladias* portréját adja.³³

Balog versében boeotiai koronával ékesített babérkoszorús költőnek nevezi Bocatiust, aki azáltal, hogy érdemei dicsőítését Balogra bízta, s ezáltal barátját híressé tette, bizonyosan a csillagok felé tör, s a mennybe kerül. Sőt, ezzel a döntésével Bocatius arra indítja barátját, hogy oly kiváló költeményeket alkosson, amelyek lépten-nyomon tudós férfiak beszédei által szárnyalnak. Habár Balog maga is tudja, hogy mily hiányos a

³⁰ Friss szakirodalom a humanista levelezés témájához: pl. KIPF 2009, WEIDE 2014, MUNDHENK–DALL’ASTA 2015, MUNDHENK–DALL’ASTA 2017, DUDITHIUS 1992–2005, SZABÓ 1999a.

³¹ KLANICZAY 1985, 25–26.

³² IMRE 2012a. A *proles Palladias* szerveződése és a humanista körök irodalmi munkásságáról ld. még: KLANICZAY 1985.

³³ BOCATIUS 1990a, 973–977.

felkészültsége, s hogy mennyire áztatja a Medusától eredő forrás (*Medusaea aqua*),³⁴ azaz milyen mértékű benne a költői tehetség, mégis minden vágya, hogy a coosi Apelles (*depictus a Coo Apelle*) megfesse,³⁵ még ha nem is méltó festményéhez. Eztán Balog ígéretet tesz Bocatiusnak, hogy ha a Párkák nem vágják el túl korán élete fonálát, úgy költészete nem lesz háládatlan kedves barátjához. És ha majd fogadalmiért az ő Apollója pártolni fogja, és hajója vitorláját a szeleknek adja, akkor elsőként Bocatiust fogja megénekelni versében, majd másokat is, akik szintúgy megérdemlik. Mindezt egy fiktív szituáció leírása követi: Bocatius Múzsák kíséretében, Phoebusszal együtt, sebes lovon ülve érkezik. Balog üdvözli barátját, akit a Múzsák ékességének és latiumi oltalmazójának nevez, kin a Gorgónak a habja (*Gorgonis unda*) általfolyik,³⁶ s akit emiatt Elba atya (*pater Albis*) zöld babérral díszít, és negyven férfiú közül kiválaszt.³⁷

Majd a terjedelmes laudáció következik, a Bocatiust tisztelők sorában nagyjából a hazai késő humanista irodalom, neolatin költészet főbb képviselői szerepelnek, de a nevesebb németországi humanisták is említésre kerülnek. A költeményben sokszor csak latinított vezetéknevvvel megjelenő személyek teljes nevének meghatározásához Csonka Ferenc hivatkozott kritikai kiadásának *Index Nominum* jegyzékét használtam fel. Sajnos sok esetben a névjegyzék sem tudott eligazítást adni a latinos névalak feloldásában, így ezen személyek teljes nevének felderítése még további kutatásokat igényel.³⁸

³⁴ Utalás a Múzsák költői ihletet adó Hippocrene-forrására, melyet Pegasus, Neptunus és Medusa gyermeke fakasztott a patájával, s amely a Helicon-hegyen található.

³⁵ Apelles a kis-ázsiai Colophonban született, a Kr. e. 4. században élt és alkotott görög festő, aki Alexander (III. Magnus) udvari festője volt. Ebből adódóan ha Apelles valakiről portrét készített, az nagy megtiszteltetés volt az illető számára. Említésével Tolnai Balog valószínűleg arra utal, hogy ő is szeretne költői tehetsége révén olyan híres személyek sorába emelkedni, akiket Apelles is megfestett.

³⁶ Lásd a 34. jegyzetet.

³⁷ A folyó említésével valószínűleg Rudolf, német-római császárra, cseh és magyar királyra utal itt Tolnai, aki 1598-ban koszorús költői és nemesi címmel jutalmazta Bocatiust.

³⁸ A versben szereplő nevek (a Csonka-jegyzék alapján feloldva) sorrendben a következők (a feloldatlan alakok kérdőjellel vannak jelölve): 1. Fridericus Taubmannus 2. Aegidius Hunnius 3. Paulus Melissus 4. Carolus Utenhoniuss 5. Matthaeus Dresserus 6. Ioannes Fabricius 7. Seraphinus (?) 8. Leonhartus Mocoschius 9. Andreas Mudronius 10. Ioannes Kallovius (?) 11. Kapposides (?) 12. Georgius Thurius 13. Faber Tholnaeus (?) 14. Gregorius Vacius 15. Göncius (?) 16. Ezechiel Piperellus/Peperellus/Piverellus 17. Ioannes Schirmerus 18. Caspar Pilcius 19. Ioannes Iantius/Ianschiades 20. Franciscus Vedanius 21. Thomas Timaeus/Thymaeus 22. Adamus Kunischius/Cunischius 23. Melchior Turocenus 24. Christophorus Teuffenbachius/Teuffenbachus/Teuffenbach 25. Philippus Melanchthon 26. Forgatsiades (?) 27. Stephanus Drugeth (Homonna de/Homonnai/Humanaius) 28. Franciscus Derssfy 29. Dunavicius (?) 30. Paulus Sebesi 31. Georgius Hoffmannus/Hoffmann/Hoffman 32. Christophorus Darholcz/Darholzius 33. Ladislaus Pete/Peteus/Pethe/Pető 34. Andreas Pacolt/Patzoltus 35. Ioannes Figidius/Figedinus 36. Franciscus Bornemissa 37. Andreas Cappy 38. Ioannes Cappy 39. Andreas Mariassianus/Mariassi 40. Franciscus Mariassianus/Mariassi 41. Sigismundus Mariassianus/Mariassi 42. Michael Kelemesius 43. Franciscus Kelemesius 44. Nicolaus Orleus/Orlai/Orlle 45. Georgius Caproncius/Kaproncius/Kapronczai 46. Berzevicina (?) 47. Andreas Ketzer/Ketzerius 48. Ioannes Rimay 49. Ericus Lassota/Lessota 50. Caspar Francus 51. Georgius Szabo/Sabo 52. Martinus Brechtelius 53. Stephanus Hertzegus/Herczegh 54. Sebaldu Artnerus 55. Ioannes Thebesius 56. Sigismundus Moes/Moesius 57. Stephanus Debrecinus 58. Ioannes Krausius/Crausius 59. Stephanus Peregius/Peregdius.

A nagy németországi humanisták, neolatin költők és wittenbergi tanárok szerepeltetése a magyarországi-németországi humanista kapcsolatok, barátságok meglétére mutat rá: Philippus Melanchthon, Aegidius Hunnius, aki teológiát tanított Wittenbergben, Fridericus Taubmannus, filológus, wittenbergi költészetprofesszor, emellett a neolatin költészet kiemelkedő művelője, Paulus Melissus szintén neolatin költő és a heidelbergi *Bibliotheca Palatina* könyvtárosa. A teológia, a filológia és a poétika mellett egyéb diszciplínák, más területek európai művelői is megjelennek Tolnai Balognál: Matthaeus Dresserus, német történetíró, Ericus Lassota, német katona és diplomata, aki Kassán viselt tisztségeket (pl. felső-magyarországi főmustramester), Ezechiel Piperellus, olasz orvosdoktor, Báthory Zsigmond fejedelem orvosa, majd kassai orvos, Christophorus Teuffenbachus, osztrák katona, 1593-tól kassai főkapitány, a 15 éves háború során több alkalommal harcolt a török ellen. A flamand ifj. Carolus Utenhoniust is említi Balog, aki a filológiában és a neolatin költészetben volt tehetséges.

A zömében Wittenbergben tanult, felső-magyarországi, protestáns, polgári lelkész-tanár réteg jelentős képviselőit vonultatja fel versében Tolnai Balog.³⁹ A dicsőítő költeményben szereplő többi személy pedig egy harmadik csoportba sorolható. A felső-magyarországi protestáns nemesek és a polgárság egy része katonai, hivatali, tisztviselői vagy egyéb világi pályát választott magának.⁴⁰

³⁹ *Ioannes Fabricius*, eperjesi lelkész, *Leonhartus Mocoschinus*, neolatin költő, iskolamester és pap Németlipcsén, *Andreas Mudronius*, neolatin költő és tanár Darholz Kristóf udvarában, *Johannes Kallovius*, iskolamester Debrecenben és lelkész Gyulafehérváron, *Georgius Thurius*, putnoki és sátoraljaújhelyi pap, 1600-ban Heidelbergben Paulus Melissus koszorús költővé avatja, *Gregorius Vacius*, iskolamester Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen és lelkész előbb Márkusfalván, majd Gálszécsen, *Caspar Pilcius*, neolatin költő, kassai, késmárki, sárospataki iskolamester, lelkész Kassán, Nagysároson és Márkusfalván, *Franciscus Vedanius*, kassai lelkész, *Thomas Timaeus*, pap Körnöcbányán, majd Kassán, *Adamus Kunischius*, kassai conrector, majd késmárki iskolamester, *Melchior Turocenus*, iskolamester Eperjesen, lipcsei, breznóbányai lelkész.

⁴⁰ *Ioannes Schirmerus*, kassai orvos, *Stephanus Drugeth* (Homonna de, V.), katona, Ung és Zemplén vármegye főispánja, *Franciscus Derssfy*, szerdahelyi báró, főpohárnokmester, Sáros vármegye főispánja, katona, több török elleni harcban is részt vállalt, Bocatius egyik hozzá írott versének címében patrónusként emlegeti, *Georgius Hoffmannus*, a Szepesi Kamara adminisztrátora, királyi tanácsos, tisztviselő, *Christophorus Darholz* (ifj.), Sáros megyei nemesi család sarja, katona, költő és mecénás, *Ladislauus Pete*, báró, katona és kassai kapitány, *Ioannes Fignedius*, katona, egri várnagy, 1552-ben Eger várának egyik védelmezője, később noszvaji birtokos, gazdálkodó, *Andreas és Ioannes Capy*, a Sáros megyei, nemesi Capy-család sarjai, *Andreas Mariassianus*, báró, katona, aki Báthory Gábor, erdélyi fejedelemnél szolgált, *Franciscus Mariassianus*, akit 1608-ban Mátyás főherceg külön levéllel hívott meg az általa kitűzött országgyűlésre, *Sigismundus Mariassianus*, több alkalommal Szepes vármegye alispánja, a '90-es években tagja Sebastian Ambrosius Lahm, késmárki humanista körének, *Michael Kelemesius*, Sáros vármegye alispánja, királyi tanácsos és a szintén tisztviselő *Franciscus Kelemesius*, *Nicolaus Orlleus*, nemes, birtokos (innen előneve: karvai), a Szepesi Kamara tanácsosa, főmustramester, *Andreas Ketzler*, katona, a magyar gyalogság főkapitánya, Felső-Magyarország fő hadibírója, Sáros vármegye alispánja, *Ioannes Rima*, Nógrád megyei középnemesi család fia, költő, politikus, diplomáciai és titkári feladatokat is ellátó, alsósztrégovai birtokos, *Caspar Francus*, a Szepesi Kamara hivatalnok, számvető mester, *Georgius Szabo* (id.), kassai előkelőség és kereskedő, *Martinus Brechtelius*, katona, kassai százados, *Stephanus Hertzegus*, kassai tanácsos, követ, *Sebaldus*

A költemény utolsó soraiban Tolnai Balog János megjegyzi, hogy Bocatiust, ki egyszerre szólaltatja meg, idézi emlékezetbe költeményeivel, leveleivel Vergiliust, Ovidiust, Horatiust, Cicerót, Sallustiust, Senecát és a tréfás Plautust, sokan ünneplik, dicsőítik, akik erkölcsükre, tehetségükre és harci erényeikre nézve egyformán sokat érnek. Századuk ékességeinek nevezi Tolnai társait, a pallasi sarjakat, akik meglátása szerint mindenkor méltó tisztelettel emlékeznek Bocatiusra. Balog azzal az ígérettel zárja költeményét, hogy addig fog pásztorsípján játszani, amíg barátja meg nem érkezik hozzá ragyogó fehér lovon, és napfényre vágyakozó költeményei kiadását elő nem segíti ösztönző erejével.

I. 5. Összegzés

A dicsőítő költeményben felsorolt személyek életútja a magyarországi késő humanista értelmiség sokszínűségét mutatja.⁴¹ A sokféle európai (németországi – magyarországi, flamand – magyarországi) kapcsolódás, a nemzetközi humanista barátságok megrajzolása mellett a hazai *nobilitas litterariá*ról is egy meglehetősen heterogén képet ad Tolnai Balog verse. Pallas magyar ivadékaik közt nemzetiségi, társadalmi, vallási hovatartozásukra és szakmai pályájukra, foglalkozásukra nézve is kimutathatók különbségek.

A Felső-Magyarország területén – elsősorban Kassán, amely város a korszakban katonai és diplomáciai központ, németek, csehek és lengyelek egyaránt lakják – működő tanárok, lelkészek, katonák, hivatalnokok, orvosok stb. közt jócskán akadnak más nemzetiségűek: pl. az olasz orvos, Ezechiel Piperellus; az osztrák katona, Christophorus Teuffenbachius; a német katona és diplomata, Ericus Lassota; vagy Sebaldus Artnerus, akinek apja Alsó-Ausztriából került Sopronba. A lausitzi születésű Joannes Bocatius II.

Artnerus, soproni patrícius család sarja, kassai jegyző, *Sigismundus Moes*, késmárki polgár, 1569-ben nyert nemességet és címeres levelet Miksa királytól, *Stephanus Debrecinus*, eperjesi harmincados, *Ioannes Krausius*, Szepes vármegyei élelmező biztos, magántitkár, *Stephanus Peregius*, a Szepesi Kamara számvevő mestere.

⁴¹ Az életrajzi adatok és egyéb információk forrásai: *A németekről (Taubmannus, Hunnius, Melissus, Dresserus, Lassota, Utenhonius)*: Deutsche Biographie, interneten elérhető: <https://www.deutsche-biographie.de> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.), *Piperellusról*: SCHULTHEISZ 1966, *A lelkész-tanár polgári rétegről (Fabricius, Mocoschinus, Vacius, Pilcius, Vedanius, Timaeus, Turocenus)*: CSEPREGI 2014–2016, *Thuriusról*: ZOVÁNYI 1977, SZABÓ 1999b, *Kalloviusról*: SZABÓ 2017, *Kunischiusról*: SZABÓ 1992, *Mudroniusról és Darholczról*: IMRE 2012a, *A nemesi családokról, személyekről (Drugeth Homonna de, Derssly, Pete, Figidius, Capy, Mariassianus, Kelemesius, Orlleus, Ketzerius, Szabo)*: NAGY 1857–1868, KEMPELEN 1911–1932, *Moesiusról*: A Magyar Nemzeti Levéltár Címereslevél-adatbázisa, 1326–1918, interneten elérhető: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.), BOROVSKY 1896–1914, ZUBÁNIC 2017, *A tisztviselői-hivatalnok rétegről (Hoffmannus)*: FALLENBÜCHL 2002, GYULAI 2017a, SZABÓ 2014, *Francusról*: SZINNYEI 1891–1914. A Bocatius-versek is segítettek egyéb információ híján vagy kiegészítésképpen a keresett személyek (*Caproncius, Francus, Szabo, Brechtelius, Hertzegus, Artnerus, Debrecinus, Crausius, Peregius*) társadalmi hovatartozásának és foglalkozásának, hivatali vagy katonai szerepkörének a meghatározásában: BOCATIUS 1990.

Mátyáshoz (1557–1619, német-római császár, német király, Csehország és Magyarország királya) szóló epigrammájában a következőképpen identifikálja magát: „Sum quoque Pannoniae civis, Germanus ut ortu...”⁴² A tagok egy része tehát adatolhatóan nem magyarországi származású, ennek ellenére közülük is sokan rendelkeztek *hungarus*-tudattal, ehhez természetesen nagyban hozzájárult a török elől északra települő hazai nemesség elmagyarosító hatása is.⁴³ A társadalmi hovatartozás pontos adatok és források híján is kikövetkeztethető abból, hogy az illető a későbbiek során milyen területen helyezkedett el.⁴⁴ Többnyire az egyszerűbb mezővárosi polgárokhoz köthető a tanár- és lelkészképzés, míg a nemesi, főnemesi származású tagok inkább katonai és hivatali karriert jártak be.

A felekezeti hovatartozás tekintetében már nem voltak ekkora eltérések a tagok közt. Elmondható, hogy majd mindannyian a két nagy protestáns felekezet (reformátusok, evangélikusok) valamelyikéhez tartoztak. Csepregi Zoltán idézett adattára azonban az átfedésekre is felhívja a figyelmet az *ev./ref.* jelzés használatával pl. Gregorius Vacius adatlapján. Ugyanakkor elvéve katolikusokat is találunk a Tolnai Balog versben felsorolt személyek közt: mind az idősebb, mind az ifjabb Georgius Hoffmannusról, a Szepesi Kamara tanácsosairól tudjuk, hogy evangélikusból lettek katolikussá.⁴⁵

Összegezve elmondható, hogy a fejezetben elemzett szövegek, bemutatott portrék mind egy-egy kis mozaikdarabkával járulnak hozzá ahhoz a rendkívül összetett képhez, amely a már meglévő kutatások alapján kialakult a *res publica litteraria* és a *proles Palladias* szerveződéséről, a magyarországi humanista csoportosulások tagjairól és tevékenységükről. A Lipsius-levéltől olvasottak még formálódó, szűk körű, konkrét témákkal, kérdéskörökkel foglalkozó tudós eszmecserékről, baráti összejövetelekről, a *sodalitas litteraria*val kapcsolatot kereső, kis magyarországi tudóskörrel szólnak. Ezzel szemben Tolnai Balog János disztichonja egy németországi–magyarországi, határokon átnyúló szövetség, társaság tagjainak seregszemléjét adja, leírásával a Bocatiust mint vezérüket csodáló, tisztelő, magasztaló csapat nagy számát, változatos tevékenységi körét és összetartását hangsúlyozva, érzékeltetve.

⁴² BOCATIUS 1990a, 827. „Magyarországi polgár is vagyok (úgy), miként származásomra nézve német...”

⁴³ MONOK 2017, 25.

⁴⁴ A wittenbergi *coetus* tagjainak társadalmi hovatartozása és pályaválasztása közt ugyanezt az összefüggést figyelte meg: SZABÓ 2017, 43–47.

⁴⁵ GYULAI 2017a.

II. A SACRA POESIS KONCEPCIONÁLIS HÁTTERE

II. 1. A *humanitas* eszméje és az alkalmi költészet

A magyarországi késő humanista értelmiség törekedett arra, hogy a peregrinációk (az esetek döntő többségében ezen a németországi, különösen a wittenbergi tanulmányokat kell érteni) során tapasztalt és tanulmányozott kulturális mintákat, módszertani megoldásokat saját közegébe átültesse. Éppen ezért a korszak hazai neolatin lírájának értelmezéséhez és értékeléséhez elengedhetetlen, hogy előzetesen a németországi hatásokat, elgondolásokat és azok gyakorlati megvalósulását megvizsgáljuk.

Általánosságban elmondható, hogy a művelt nemesség sokrétű törekvéseinek alapját a *humanitas* ('magasabb szintű, klasszikus nyelvi-irodalmi műveltség') eszméje adta, amelynek jegyében a trivium széptudományaira univerzális magyarázó elvként tekintettek. Úgy vélték, hogy kiforrott nyelvi ismeretek híján az összes diszciplína a tudatlanság homályába merül, mert nem lesz, aki értőn tudná olvasni a szövegeket, amelyeken a tudományok hagyományozódnak. Philipp Melanchthon, a wittenbergi egyetem professzora a magyarországi peregrinusok életében kiváltképp meghatározó szerepet töltött be, ugyanis az 1555-ben létrejött egyesületükben, a magyar *coetus*ban aktívan tevékenykedett, s a kéthetente tartott disputációkon élete végéig elnökölt. Ebből kifolyólag a magyarországi diákok gondolkodására, későbbi pályafutására közvetlenül vagy közvetve (Melanchthon 1560-ban halt meg, így a hazai késő humanizmus képviselőinek többsége személyesen már nem találkozhatott a mesterrel) minden bizonnyal hatást gyakorolhatott az akadémia bölcsészeti fakultásának élén hosszú évekig működő Philipp Melanchthon személye, elvei, szellemi hagyatéka, köztük azon gondolatai, amelyek a klasszikus széptudományok interpretációs funkciójáról szólnak.

Melanchthon 1525-ös *De gradibus discentium...* című oratójában hangsúlyozza, hogy tanulmányaikban az ifjaknak lépcsőfokról lépcsőfokra ajánlatos haladniuk. Előbb a grammatikában és a dialektikában kell elmélyülniük, mert ezek a diszciplínák világosságukkal és érthetőségükkel olyan nyelvi ismeretekre oktatnak, amelyeknek birtokában később a nehezebben befogadható tudományokkal is képesek lesznek hozzáértően foglalkozni.⁴⁶

⁴⁶ „Itaque prudentes viri in scholis descriperunt classes quasdam puerorum, ut secundum ingenii vires alii aliis disciplinis adhiberentur. Et in sua quisque classe, tanquam intra septa detineretur, ne imparatus, et tanquam sus in rosas irrueret ad obscuriores artes. In hunc modum gradus quidam facti sunt adolescentium, ut primum Grammatica Dialecticae traderentur, quae primae artes planissimaeque sunt. Ubi videbantur has perdidicisse, non temere ipsi ad Physicam, aut alias artes irrumpebant. Sed praeceptores explorabant vires adolescentium, qui si probarentur, admittebant ad reliquas disciplinas. Nuper adhuc hoc servabatur in

Philipp Melanchthon abban az epigrammában, amelyet Jacob Micyllus *De re metrica...* című munkájához írt, arra biztatja az ifjakat, hogy már zsenge koruktól fogva olvassák, majd imitálják a költői szövegeket, hogy ezáltal magukat az ékesszólásban kiképezzék. Amint lankad e törekvésük, s a tétlenség úrrá lesz rajtuk, annak a többi tudomány is kárát látja majd. Hiszen a diszciplínák ismét az ismeretlenség, a meg nem értettség homályába merülnek, míg a fiatalság vissza nem tér a költészet tanulmányozásához, s nem merít nyelvének megtisztító fényéből.⁴⁷

Caspar Cruciger 1531-ben kelt beszéde Melanchthonéhoz hasonló pedagógiai-módszertani szemléletet tükröz, miszerint tanulmányaik során a diákok a lépcsőfokokon való felfelé lépkedéssel, az osztályok teljesítésével juthatnak el az alsóbb szintű tudományoktól a felsőbb szintű diszciplínáig. Meghatározott rendben kell haladni, előbb a grammatika, a dialektika és a retorika tanulmányozásával kell szert tenni olyan nyelvi ismeretekre, amelyek felkészítenek, hozzásegítenek a felsőbb szintű tudományok átlátásához, megismeréséhez. A szerző azon kesereg, hogy saját korában mindez hiányzik, nincs rendszer, nincs meg az alapképzettségük a különböző szakterületek képviselőinek.⁴⁸

A trivium tárgyainak tanulmányozására a legkiválóbb minták a legjelesebb antik szerzők görög, latin nyelvű szövegei. Ezek a munkák kettős feladatra hivatottak: egyfelől igényes művészi megalkotottságukkal a nyelvi eszközkészlet (*scientia verborum*) csiszolására, bővítésére szolgálnak, másrészt a bennfoglalt tisztos és hasznos ismeretek a tárgyi tudást (*scientia rerum*) gyarapítják. Ennek az elgondolásnak a jegyében a 16. századi német humanisták didaktikus cézzal gyakorla készítették el a nagy klasszikusok általuk kommentált újrakiadását vagy éppen gyűjteményes köteteket szerkesztettek egy-egy antik szerző szentenciáiból.

scholis, ne quis attingeret Physicem, aut Mathematica, nisi antea in Grammaticis et Dialecticis diu multumque versatus.” [P. A.] MELANCHTHON 1843, 99.

⁴⁷ „Cura sit, a teneris vatum cognoscere scripta, / Eloquii fontes, hos sciat esse puer. / Horum pectoribus motus Deus indidit acres, / Sublimemque dedit Musa canora sonum. / Verum non satis est legisse poemata tantum, / Accedat studiis altera cura tuis. / Ut doctis digitis exempla effingere certos, / Cogere et in numeros verba soluta novos. / Hic labor ingenii vires acuitque fovetque, / Hinc venit Eloquii copia, forma, nitor, / Hoc si languescet studium, si ignara Iuventus / Non perferre volet, taedia longa styli. / Hei mihi, quae clades, reliquas iterum obruet artes, / Barbaries tenebras invehet atra novas. / Ad Vates igitur docilis revocanda Iuventus, / Hinc sibi sermonis lumina clara trahat.” [P. A.] MICYLLUS 1539, *8r.

⁴⁸ „Quare maiores nostri, ut ordinem discendi constituerent, certos gradus quasi classes excogitaverunt, per quos ordine ab inferioribus artibus traduceretur iuventus ad superiores. Nunc quasi perfractis illis repagulis, nullo ordine res geritur. Subito sicut fungi nascuntur nobis Theologi, Iurisconsulti et Medici, sine Grammatica, sine Dialectica, sine ratione dicendi, sine incunabilis Philosophiae naturalis ac moralis. Quorum cognitio, non solum quia perliberalis est, olim tradebatur communiter omnibus, priusquam admitterentur ad superiores disciplinas, sed etiam quia iudicium acuit, et praeparat ad res maiores perspiciendas.” [P. A.] MELANCHTHON 1843, 212–213.

Georg Fabricius nevéhez többek között két olyan gyűjtemény is fűződik, amelyet a nyelvi ismeretek gyarapítására a tanulóifjúságnak szánt. Az egyik kötet Ovidius, Tibullus és Propertius verseiből szemelget stilisztikailag művészién megformált kifejezéseket, melyeket aztán szinonimikusan, tematikus csoportokba rendezve közöl.⁴⁹ A másik kötetben Fabricius Cicero leveleiből állít össze egy válogatást, itt már mondatok szerepelnek három kötetbe, és a köteteken belül ugyancsak tematikus csoportokba sorolva. A mondatok mellett többnyire utalás is található arra a Cicero-levélre, amelyből az idézett részlet származik, illetve mindegyik mondat mellett szerepel annak cseh nyelvű változata is.⁵⁰

Ez utóbbi gyűjteménynek az előszavában Fabricius röviden felvázolja, hogy miképpen képzei el az antik irodalom tanításának módszertanát. Szerinte a legkiemelkedőbb szerzők munkái kegyességre, igazságosságra, tisztességre, fegyelemre és engedelmességre tanítanak, egyszersmind formálják, kiművelik beszédünket, írásunkat. A tanító, a mester feladata, hogy kijelölje azt a szerzőt, azt a művet, amely e kettős funkció ellátására a legalkalmasabb. A gondos kiválasztást egy alapos tanári magyarázatnak, interpretációnak kell követnie, s ezután jöhet a látottak, hallottak imitációjának kísérlete. A tanár végig segíti, irányítja a növendékek munkáját, az imitációhoz pedig mintával is szolgál.⁵¹

Az imitáció fontosságát a tanítási-tanulási folyamatban több olyan *praefatio* is hangsúlyozza, amely klasszikus szövegek 16. századi újrakiadása elé készült. Philipp Melanchthon Hésziodosz *Munkák és napok* című művének 1535-ös kiadásához készített előszót, amelyben hangsúlyozza, hogy a latinoknál a két legjelentősebb költő, Vergilius és Ovidius nemcsak Hésziodosz bizonyos szöveghelyeit vették át, hanem sok versét majdnem szó szerint fordították. Az ő példájuk tanít meg arra, hogy miképpen kell az ilyesféle szerzőktől nemcsak némely találó mondásukat kölcsönözni, hanem azoknak teljes beszédét imitálni, a téma kigondolásában az ő hozzáértésüket, a tárgy kifejtésében gazdag, világos és egyedi eljárásukat, a szöveg elrendezésében pedig alaposágukat utánozni.⁵²

⁴⁹ FABRICIUS 1564.

⁵⁰ FABRICIUS 1589.

⁵¹ „Suscipienti puerum artibus liberalibus et lingua Latina instituendum (quanquam quod de una praecipitur, accomodari ad omnes, cuiuscunque generis sunt, potest) statim est *auctor optimus, et ad linguam expoliendam praestantissimus, eligendus: quem cum invenerit, primum interpretetur et explicet diligenter: postea ad eius imitationem accendat, neque verborum adhortationibus contentus, opera etiam adiuvet imitatore suum, neque facile quenquam alium, in eiusdem studii societatem et excellentiae laudem venire patiatur. (...) Quocirca ut puerorum, fidei et disciplinae meae creditorum, utilitatibus serviens, simplex aliquod ac verum optima imitationis exemplum proponerem...*” [P. A.] *Uo.*, A7r.

⁵² „Itaque duo summi apud Latinos Poetae, Vergilius et Ovidius, non modo locos eius quosdam imitati sunt, sed multos versiculos pene ad verbum expresserunt, quorum exempla nos commonefaciunt, quomodo ad

A *Corpus Refractorum*ban egy másik Melanchthon-előszó is szerepel, amely Cicero *De officiis* című műve elé készült. A *praefatió*ban Melanchthon arról beszél, hogy a nyelvi ismeretszerzés imitáció útján történik, amelyhez Cicero szövegeinél jobb minta nincs. Az ilyenformán elsajátított nyelvi eszközkészlet pedig a nehezen átlátható, komoly tanok értelmezését, megvilágítását, magyarázatát, tanítását teszi lehetővé.⁵³

A klasszikus irodalmi minták imitációja a 16. századi neolatin költészetben belül jelentős mértékben alkalmi versek készítésében valósult meg. A késő humanista latin nyelvű költészet döntő hányadát az ide tartozó műfajcsoportok alkották: üdvözlőversek (pl. egymás újonnan megjelenő munkáihoz), *carmen gratulatorium*ok (köszöntővers pl. születésnap alkalmából), *propempticon*ok (egy-egy diák elutazásakor írott búcsúztató vers pl. a peregrinálni indulókhöz vagy éppen a Wittenbergből hazatérőkhöz), *apobaterion*ok (a hazatérő diák búcsúverse), *hodoeporicon*ok (az utazást megjelenítő elbeszélő költemény, útleírás), *epicedium*ok (gyászvers), *epitaphium*ok (sírvers/-felirat), *epithalamium*ok (lakodalmi köszöntővers), *epinicium*ok (győzelmi vers), *encomium*ok és *panegyricus*ok (dicsérő-/dicsőítőköltemény, pl. a patrónus dicsérete). Az alkalmi költeményekről általánosságban elmondható, hogy nyelvileg és formailag sem voltak egységesek: a versek nagyobb részben latin, kisebb részben görög (vagy héber) nyelvűek, a közkeletű disztichonos és hexameteres műformák közt egyaránt szerepel például az epigramma, az elégia, a *carmen* és az *ecloga* is, a költemények színvonala és sikerültsége pedig – az egyes korszakok költészetén belül nézve is – erősen változó.⁵⁴

A *Delitiae*-sorozat kötetei a humanista neolatin költészet áttekintését adják országokra lebontva. A *Delitiae Poetarum Germanorum...* (Frankfurt, 1612) című antológia például hat kötetbe rendezve tartalmazza a korszak kiemelkedő németországi költőinek munkáit, amelyeknek meghatározó része latin nyelvű alkalmi vers.⁵⁵ A gyűjteményben szereplő költők közül néhány nevesebb, igen tehetséges alkalmi poéta: a 16. század első feléből Georg Sabinus, Simon Lemnius, Johannes Gigas és Petrus Lotichius Secundus, a 16. század második felében alkotott többek között Johannes Maior,

nostros usus, non tantum certi quidam flosculi ex huiusmodi autoribus decerpendi sint, sed in omni sermone inveniendi prudentia, in explicando proprietates, perspicuitas, et copia, in disponendo diligentia imitanda sit.” [P. A.] MELANCHTHON 1843, 245.

⁵³ „Ideo boni autores legendi sunt, ex quibus linguae phrasin discamus, ex quorum imitatione comparemus nobis eiusmodi genus orationis quod adhiberi possit ad graves causas explicandas, quodque lumen adferre rebus obscuris possit, si quando homines de magnis rebus, ut saepe accidit, docendi erunt. Nemo autem ignorat optimum dicendi magistrum esse Ciceronem.” [P. A.] *Uo.*, 257.

⁵⁴ Szabó András a wittenbergi *coetus* tagjaihoz köthető neolatin alkalmi költeményeket is ezen műfajcsoportokba sorolva rendszerezi: SZABÓ 2017, 79–84.

⁵⁵ GRUTERUS 1612.

Paulus Schede Melissus és Friedrich Taubmann is. Az alkalmi költemények formai sokszínűségére a hihetetlenül gazdag költői termésből most csupán egyetlen példát hozok. Johannes Maior a Melanchthon halálára írt gyászversét *idyllion*ba foglalja, a költemény *Elegiae* című gyűjteményében szerepel.

A *Delitiae*-sorozat darabjaként Johann Philipp Pareus 1619-ben a magyarországi humanista költők műveit is megjelentette, a legkiválóbb 15–16. századi neolatin költők munkáit, többek közt alkalmi költeményeit tartalmazza az antológia: Janus Pannonius, a német származású Johannes Sommer, Thuri György és Filiczki János.⁵⁶ Sommer, Thuri és Filiczki mellett jócskán akadtak még tehetséges alkalmi költők a 16. századi Magyarországon. Miként Németországban a nagyobb egyetemi központok (Wittenberg, Heidelberg, Marburg, Tübingen), úgy hazánkban a protestáns humanista iskolák (Debrecen, Sárospatak, Kolozsvár, Tolna) váltak a humanizmus és a neolatin költészet centrumaivá, tehát az itteni körökben találhatunk rá a legszebb 16. századi reprezentatív alkalmi kiadványokra.⁵⁷ Elegendő itt példaként utalni az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadvány latin nyelvű kísérővers-ciklusára.⁵⁸ A kötethez Szikszai Fabricius Balázs készített előszót, a *praefatio* után a Mátyás királyt dicsőítő versek sorakoznak, amelyekből tizenhat van. Az első költeményt maga Szikszai írta, a többi tizenöt pedig egytől egyig kolozsvári tanítványainak tollából származik: Michael Paxius, Paulus Turius junior, Adamus Thordensis, Caspar Decius, Paulus Miscolcius, Demetrius Hunyadinus, Paulus Julensis, Lucas Cracerus Bistriciensis, Franciscus Copacius, Joannes Quinqueecclesiensis, Valentinus Tolnensis, Joannes Zilahinus, Georgius Serarius Claudiopolitanus, Demetrius Agricola Szikszai, Joannes Pesthius.⁵⁹

Egy debreceni példa a 17. század elejéről: Somos-Újfalvi Érsek Péter, debreceni tanár szerkesztésében gyászvers-füzér készült Ecsedi Báthori István halálára.⁶⁰ A versírók (Samuel Vasarheli – *Apollo*; Emericus Kentses – *Calliope*; Stephanus Környei – *Clio*; Matthaeus Mackai – *Thalia*; Petrus C. Borzasi – *Euterpe*; Michael Karazteleki – *Erato*; Stephanus P. Pankotai – *Polimnia*; Ioannes D. Keserői – *Melpomene*; S. K. – *Terpsichore*;

⁵⁶ PAREUS 1619.

⁵⁷ A magyarországi neolatin alkalmi költőkről, humanista iskolákról bővebben ld. TÓTH 1979, TARNAI 1984, GYÓRI L. 1988, BENCÉDY s. a., SZABÓ 1999b, SZABÓ 2004, 9–23, MÓRÉ 2015 (*Az alkalmi költészet és a búcsúztatóvers a kutatásban* c. fejezet alapos áttekintést ad az alkalmi költészet és a *propempticon* műfajának legfrissebb hazai és német szakirodalmáról, kutatástörténetéről), SZABADI 2018. A téma kapcsán külön figyelmet érdemelnek a Tóth István (1923–2001) műfordításaiból készült antológiák: TÓTH 1970, TÓTH 1977, TÓTH 1996, TÓTH 2001.

⁵⁸ BONFINIUS 1565.

⁵⁹ A versalírások szerinti formában közlöm a neveket. A versek elemzését ld. POSTA 2013.

⁶⁰ SOMOS-ÚJFALVI ÉRSEK 1605.

Johannes Redmetzi – *Urania*) Apollo és a kilenc Múza nevében búcsúztatták az 1605. július 25-én elhunyt országbíró, katonát, aki különös gondot fordított a kultúra és a művelődés támogatására.⁶¹

II. 2. *A docta pietas eszméje és a sacra poesis*

A humanisták kiterjedt irodalmi-filológusi tevékenységük mellett rendszerint teológusi, jogi, orvosi, pedagógiai pályán is működtek, mi több, képesek voltak arra, hogy humanista beállítottságukat és értékrendjüket más területeken is érvényre juttassák. Philipp Melanchthon például egyszerre volt humanista, tanárember és teológus, így a tudományterületek közötti kölcsönhatás az ő munkásságán is megmutatkozott. Filológusi szemléletét egy specifikus képzési-nevelési modellbe (*humanitas, studia humanitatis*) építette be – ahogy erről a fentebb idézett szövegrészek is tanúskodnak –, amelynek a középpontjában a klasszikus beszédművészeti diszciplínák (*artes dicendi*) és az antik irodalom állt.

Ugyanakkor Melanchthont a keresztény humanizmus propagálójaként, vezéralakjaként is számon tartják, hiszen programadó *oratió*iban (pl. 1518: *De corrigendis adolescentiae studiis*, 1523: *Encomion eloquentiae*, 1549: *Oratio de studiis linguae Graecae*) határozottan hirdette, hogy az antikvitás örökségével való foglalkozás, a klasszikus nyelvi műveltség (retorika, grammatika, dialektika) elősegíti a vallási tartalom helyes megértését és a hitről való kommunikációt, s így a teológiának is nagy hasznára van. A reformáció humanistái a klasszikus nyelvekre exegetikai eszközként tekintettek, hiszen a Szentírás közvetítője a nyelv, így az interpretáció kulcsa a megfelelő nyelvtudás. Melanchthon is arra tanította növendékeit, hogy a bibliai szövegek eredeti (héber, görög, latin nyelvű) forrásait az ókori nyelvekből kiindulva, a klasszikus nyelvi ismeretek segítségével tárják fel és értelmezzék, így teremtve kapcsolatot a humanizmus és a teológia között.⁶²

Például a wittenbergi akadémián tartott 1518-as beszédében (*De corrigendis adolescentiae studiis*) a következőket mondja Melanchthon: „Verum quod ad sacra attinet, plurimum refert quomodo animum compares. Nam si quod studiorum genus, sacra profecto potissimum ingenio, usu et cura opus habent. Est enim odor unguentorum domini super humanarum disciplinarum aromata: Duce Spiritu, *comite artium nostrarum cultu*, ad

⁶¹ A versalírások szerinti formában közlöm a neveket.

⁶² A keresztény humanizmusról és Melanchthon ezen alapuló képzési-nevelési programjáról itt elmondottakat bővebben ld. WOLLERSHEIM 2008, EFFE 2009, HOFMANN 2009, SCHWENDEMANN 2013a, NAHRENDORF 2015. A reformáció humanizmusának nyelvszemléletéről bővebben ld. a II. 4. fejezetet.

sacra venire licet. (...) *Atque cura animos ad fontes contulerimus, Christum sapere incipiemus, mandatum eius lucidum nobis fiet, et nectare illo beato divinae sapientiae perfundemur. (...) Homerum habemus in manibus, habemus et Pauli Epistolam ad Titum. Hic spectare vobis licebit, quantum sermonis proprietas, ad intelligenda sacrorum mysteria, conferat...*⁶³

A 16. század már javában a hitújítás százada volt, így a *studia humanitatis* mellett a vallási nevelésre is egyre nagyobb hangsúly helyeződött, ahogy Melanchthon előbbi gondolatai is ezt sugallják. Ennek következtében a *humanitas* eszméje mellett – annak alternatívájaként – kialakult egy kétpólusú műveltségmodell is, a *docta pietas* ('művelt kegyesség'), amely a protestáns pedagógia igényeihez igazodva egyszerre követelte meg a klasszikus tudományokban való elmélyülést és a vallási ismeretek elsajátítását. Egy összetett pedagógiai koncepcióról van szó, amelynek keretében a humanisták mindkét tananyagot ugyanazon a szövegen taníthatják/tanulhatják meg, így teremtve harmonikus kapcsolatot a görög-római ókor és a zsidó-keresztény hit vallási és kulturális tartalma, eszméi közt.⁶⁴ Erre a párhuzamos tanításra/tanulásra, a *docta pietas* pedagógiai eszmény megvalósítására és népszerűsítésére nyújtottak lehetőséget a 16. században a *sacra poesis* műfajcsoport Szentírásból táplálkozó, egyszersmind az antikvitás tudásanyagát is magukba olvasztó szent költeményei.

Az általam használt *sacra poesis* kifejezést magyarra *szent költészet*ként lehet fordítani, a terminus egy műfajcsoportot jelöl: (1.) egyfelől *antikizált parafrázisokról* beszélhetünk, amikor egy konkrét, locusmegjelöléssel is ellátott vagy ellátható (ha szövegszerűen ez nem történik meg a parafrázis címében) bibliai könyv vagy szöveghely (pl. Énekek éneke, János evangéliuma 10,1-21) átköltése formai-tartalmi jegyeiben az antikizálás jeleit (latin nyelvezet, antik metrum és műfaj, klasszikus kifejezések és intertextuális utalások, retorikai-stilisztikai figurák) mutatja (2.) ezzel szemben a *krisztianizált imitációk* lényege, hogy esetükben konkrét bibliai locusról nincs szó, csupán bibliai témákról (pl. Krisztus születése, szenvedéstörténete és feltámadása vagy a

⁶³ [P. A.] MELANCHTHON 1843, 23, 25. „Ami pedig a szent dolgokat illeti, legtöbbet számít, hogyan készíted fel a lelkedet. Ugyanis az Úr kenetjének illata az emberi tudományok fűszere fölött lebeg. A Szentlélek vezetésével a mi széptudományaink tiszteletének kíséretében lehet a szent dolgokhoz eljutni. (...) És amikor lelkünket a forrásokhoz vezetjük, Krisztust kezdjük megérteni, parancsolata számunkra világossá válik, és az isteni tudomány ama boldog nektárja önt el minket. (...) Egyik kezünkben van Homérosz, a másik kezünkben Pál apostolnak Titushoz írott levele. Itt lehetőségetek leszl meglátni, a beszéd sajáttsága mennyire irányuljon a szentségek titkainak megértésére...” [P. A.] IMRE 2003, 29, 31, ford. János István.

⁶⁴ A terminus *pietas humanistica/erudita/litterata* (azaz angolul: *humanist piety or devotion, erudite humanist piety*) formában is ismert: pl. ld. URBAŃSKI 2006, 273–274. A *docta pietas* oktatási-nevelési eszméje kapcsán ld. még: DINGEL 2008, WITT 2008.

bűnbeesés), amelyekkel az imitált klasszikus műfaji minták (pl. eposz, elégia, *ecloga*, dráma) telítődnek.

A *sacra poesis* terminust Georg Fabricius, Johann Stigelius, Nicolaus Selnecker és Adam Siber munkáinak címe (*Sacra Poemata/Poemata Sacra*) nyomán, annak analógiájára használok az irányzat jelölésére, a definíciót pedig a birtokomban lévő, az értekezés alapjául szolgáló primér források áttekintését követően, annak tapasztalatai alapján alakítottam ki.⁶⁵

Walther Ludwig monográfiájában a latin *sacra poemata* kifejezés mentén *geistliche Gedicht*ének (egyházi/lelki költemények) nevezi a szent verseket, magát a műfajcsoportot pedig *christliche/geistliche Dichtung*ként (keresztény/egyházi/lelki költészet) emlegeti.⁶⁶ Eckart Schäfer Georg Fabricius és Johann Stigelius munkássága kapcsán a *christliche Dichtung* szinonimáiként használja a következő elnevezéseket: *geistliche Lyrik* (egyházi/lelki költészet) és *religiöse neulateinische Poesie* (vallásos neolatin költészet).⁶⁷ Volker Riedel Nathan Chytraeusról mint a késő humanizmus idején újjáéledő keresztény költészet (*christliche Dichtung*) egyik képviselőjéről beszél, akinek *Fasti*-átköltése tökéletesen példázza a pogány antik líra műfajainak krisztianizálását.⁶⁸ Lore Poelchau tanulmányában pedig Christianus Schesaeus költeményei kapcsán kerül szóba a *religiöse Dichtung* (vallásos költészet) jelzős szóösszetétel.⁶⁹

Az angol nyelvű szakirodalom is hasonló kifejezéseket hoz: Jozef Ijsewijn a neolatin irodalomhoz írott kétkötetes kézikönyvében a műfajcsoport *christian poetry*ként (keresztény költészet), maguk a költemények pedig *biblical poems*ként (bibliai versek) szerepelnek a zsoltárparafrázisokról és az egyéb biblikus átköltésekről szóló fejezetben.⁷⁰ A *Pietas Humanistica...* című kötet tanulmányai pedig többek között a következő elnevezésekkel dolgoznak a 15–18. századi lengyelországi vallásos neolatin költészet

⁶⁵ A terminus megalkotásakor az árnyaltabb, tágabb jelentéskörű *poesis* szó használata mellett döntöttem. A kifejezés német és angol nyelvű megfelelői (*Poesie, Dichtung, Poetry*) is a gyakorlati értelemben vett költészetre utalnak az elméleti jellegű költésztant jelentő *Poetik/Poetic* kifejezésekkel szemben. Ugyanakkor az értekezés primér forrásainak paratextusai számos a bibliai költészetre vonatkozó elméleti megállapítást tartalmaznak. Ez utóbbi szükségessé teszi a *sacra poesis* mellett a *sacra poetica* fogalom használatát is az irodalomelméleti háttérrel foglalkozó alfejezetben: *Sacra poetica a paratextusokban*

⁶⁶ LUDWIG 2001, 4. Ludwig a *geistliche Gedichte* mellett a *geistliches Lied* kifejezést is használja, amely a liturgikus igények kielégítésére szolgáló lelki énekek megnevezése.

⁶⁷ SCHÄFER 1976, 45, 52–53.

⁶⁸ RIEDEL 2000, 69.

⁶⁹ POELCHAU 2005, 212.

⁷⁰ IJSEWIJN 1998, 108.

kapcsán: *Latin/Neo-Latin/Humanistic Religious Poetry* (latin/neolatin/humanista vallásos költészet).⁷¹

A primér latin szövegek paratextusait is érdemes megvizsgálni a terminológiára koncentrálva. Georg Fabricius, Johann Stigelius, Nicolaus Selnecker és Adam Siber fentebb említett munkáinak címében a szent versek *sacra poematá*ként jelennek meg. Andreas Spethe *Evangeliorum quae diebus dominicis...* című munkájához Sigfridus Schnubius készített *praefatiót*, amelyben a parafrázis 'az Evangéliumok költői kifejtése' (*Evangeliorum poetica expositio*) kifejezéssel van jelölve.⁷² Imre Mihály ennek alapján nevezi a műfajcsoportot *poetica Evangelica/Evangeliorum*nak, azaz evangéliumi költészetnek vagy az evangéliumok költészetének.⁷³ Spethenek ugyancsak ehhez a művéhez Jonas Echmend Gutersberger epigrammát írt, amelyben *divina exulta poësis*ként, azaz kiművelt isteni költészetként határozza meg az Evangéliumok parafrázisát.⁷⁴

A szent költészet jegyében keletkezett, konkrét bibliai szövegeket antikizáló műveket bőséggel találunk a 16. századi németországi protestáns neolatin költészetben.⁷⁵ *Eobanus Hessus* latin nyelvű, disztichonos zsoltárköltést készített. Szintén Hessus nevéhez fűződik a disztichonra átültetett Prédikátor könyve.⁷⁶ Hessus mellett Németországban a *sacra poesis* másik neves szerzője *Andreas Spethe* volt, akinek ismeretes latin nyelvű zsoltárparafrázisa,⁷⁷ másik munkájában pedig evangéliumi szövegek verses átdolgozását adja különféle antik műfajokban és verselésben a keresztény ünnepnapokra.⁷⁸ *Johann Spangenberg* evangéliumi parafrázisokat tartalmazó kötete Spethe utóbbi művével rokon,⁷⁹ disztichonos zsoltárköltése pedig a fentebb Hessusnál és Spethenél említett példák közé illeszkedik.⁸⁰ A sziléziai *Johann Seckerwitz* az ószövetségi

⁷¹ URBAŃSKI 2006.

⁷² SPETHE 1592, 23.

⁷³ IMRE 2012a, 78.

⁷⁴ SPETHE 1592, 21.

⁷⁵ A *sacra poesis* jelen értekezésben említett németországi (németországi működésű, de svájci vagy lengyel származású költők is szerepelnek a példáim közt) példáit nagyrészt a *CAMENA* online adatbázisból (Lateinische Texte der Frühen Neuzeit, Lehrstuhl für Neuere Deutsche Literatur am Germanistischen Seminar der Universität Heidelberg, Prof. Dr. Wilhelm Kühlmann in Kooperation mit Rechenzentrum und Bibliothek der Universität Mannheim) merítettem. A portál nemcsak bibliográfiaként funkcionál, hanem fulltext adatbázisként a digitalizált szövegekhez azonnali hozzáférést is biztosít. A *CAMENA* interneten elérhető: <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena.html> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

⁷⁶ HESSUS 1548.

⁷⁷ SPETHE 1596.

⁷⁸ SPETHE 1592.

⁷⁹ SPANGENBERG 1539.

⁸⁰ SPANGENBERG 1544.

(deuterokanonikus) Sirák fia könyvét ültette át disztichonra.⁸¹ A felsorolt szerzők parafrázisai a Szentírás meghatározott textusait (pl. Zsoltárok könyve, Prédikátor könyve, Máté evangéliuma) – ahogy ezt a legtöbb mű esetében a cím is jelzi – *carmenekké* formálják: különféle klasszikus verselésű, formájú, műfajú költeményekké, amelyeknek közös vonásuk, hogy természetüknél fogva tág teret adnak a retorikai-stilisztikai eszközök működtetésének.

A biblikus paradigma klasszikus műfajokba vagy éppen konkrét antik munkákba való behatolására is jócskán kínálkozik példa a németországi neolatin költészetben: Eobanus Hessus Ovidius *Heroides* című művének a krisztianizált imitációját készítette el.⁸² Nathan Chytraeus nevéhez a keresztény *Fasti* megalkotása kapcsolható.⁸³ Nicodemus Frischlin pedig Vergilius *Aeneis*-ét töltötte meg bibliai tartalommal.⁸⁴ Kegyes témákat felölelő *odákat*, *hymnusokat*, *precatiókat*, azaz *carmeneket* tartalmaznak Georg Fabricius gyűjteményes kötetei.⁸⁵ Hasonló tematikájú, változatos metrikával dolgozó költemények szerepelnek Johann Stigelius művében, ugyanakkor a gyűjteményben válogatott evangéliumi szövegek antikizáló disztichonos átköltéseit is megtaláljuk.⁸⁶ Nicolaus Selnecker zsoltárátköltései a fentebb Hessusnál, Spethenél és Spangenbergnél említett zsoltárparafrázisokkal állíthatók párhuzamba, másik munkája (*Poematum sacrorum...*) pedig Fabricius és Stigelius köteteivel rokon témájú.⁸⁷

Magyarországon a 16. század második felében bontakozott ki a *sacra poesis*.⁸⁸ Christianus Schesaeus Máté és János evangéliumából egy-egy közismert részletnek,⁸⁹

⁸¹ SECKERWITZ 1556. Sziléziában igen népszerű volt a *sacra poesis*, ezt mutatja például a következő tanulmánykötet: URBAŃSKI 2006. A kötet olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek a 15–18. századi lengyelországi humanista vallásos neolatin költészetéről szólnak. A kiadás alapjául a téma kapcsán 2005-ben Lengyelországban megrendezett konferencia szolgált, összesen 23 tanulmány szerepel angolul (sok esetben lengyelről angolra fordítva) a gyűjteményben. Az angol nyelvű kiadás célja az volt, hogy a lengyel neolatin bibliai költészetéről meglévő tudás legalább egy része elérhetővé váljon a lengyelül nem beszélő közönség számára is. Ugyanitt kell szólni Angelika Modlińska Piekarz kutatásairól, aki a lublini II. János Pál Katolikus Egyetem Könyvtárának munkatársa. Doktori értekezésének (PhD. 2006) témája a 16–17. századi sziléziai neolatin bibliai költészet (bibliai parafrázisok) volt, angolul és lengyelül egyaránt publikál a témakörben: <https://kul.academia.edu/AngelikaModli%C5%84skaPiekarz> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

⁸² HESSUS 1514.

⁸³ CHYTRAEUS 1594.

⁸⁴ FRISCHLIN 1599.

⁸⁵ FABRICIUS 1560a, FABRICIUS 1567.

⁸⁶ STIGELIUS 1571.

⁸⁷ SELNECKER 1573.

⁸⁸ Az értekezés magyarországi (ha a szerző magyarországi vagy az adott művet Magyarországon nyomtatták, a keresés időkeretei: 1500–1619) primér szövegkorpuszát a következő bibliográfiák alapján állítottam össze: SZABÓ–HELLEBRANT 1885, SZABÓ–HELLEBRANT 1896, 1898, BORSA–HERVAY 1971, BORSA–HERVAY 1983. A magyarországi (Magyarországon nyomtatott) munkák közt a bibliai könyvek német nyelvű átköltésére is akad példa. Tóbiás könyvének (deuterokanonikus ószövetségi könyv) 14 fejezetből álló verses parafrázisát egy német származású, kiváló felső-magyarországi kapcsolatokkal rendelkező költő készítette el: HEYMAIRIN 1580.

Michael Sieglar Sámuel I. könyvének második fejezetéből Anna (Elkána felesége) énekének,⁹⁰ *Georgius Purkircher* az ószövetségi (deuterokanonikus) Bölcsesség könyvének,⁹¹ *Laskai Csókás Péter* (latinósítva: Petrus C. Lascovius) az Énekek énekének,⁹² *Kaspar Flechner* Jónás könyvének,⁹³ *Joannes Bocatius* az ószövetségi (deuterokanonikus) Sirák fia könyvének,⁹⁴ *Leonhardus Mokoschinus* pedig az ószövetségi könyvek egy részének (a Királyok II. könyvéig dolgozta fel az ótestamentumi szövegeket) készítette el a verses, latin parafrázisát.⁹⁵

Továbbá *Sylvester János*, *Georg Ostermaier*, *Schesaeus*, *Purkircher*, *Szegedi Lőrinc* (latinósítva: Laurentius Szegedinus), *Kaspar Pilcius* és *Joannes Bocatius* nevéhez latin nyelvű zsoltárátköltések fűződnek.⁹⁶ Szabó András friss találatára szerint *Fodor Bálint* (latinósítva: Valentinus Crispus) két latin zsoltárt tett közzé a 16. században, ezeket a munkákat azonban az RMK III. nem ismeri.⁹⁷

A konkrét ó- és újszövetségi textusok antikizáló átköltése mellett a magyarországi latin nyelvű költészetben is találunk példát a biblikus paradigma visszafelé történő hatására: *Zsámboky János* karácsonyi beszédéhez négy himnuszt is csatolt, amelyek közül az egyik például Jézus Krisztus születésére (*In Christi natalem*) íródott hexameterben.⁹⁸ *Zsámboky* nevéhez több hasonló tematikájú elégia is fűződik.⁹⁹ Ugyabban a témakörben (Krisztus születése, megtestesülése) mozognak *Georg Henisch*, *Georg Hoffmann* (id.) és *Szepesi György* bibliai költeményei.¹⁰⁰ *Schesaeus* elégiái a holtak feltámadásáról, a végső ítéletről és az örök életről szólnak, de az angyalok szolgálatáról, kötelességéről is írt verset.¹⁰¹ *Georgius Helner* *elegeionja* Krisztus fenségét, nagyságát hirdeti,¹⁰² *Michael Bütner* *carmenje* pedig Jézus születésére szól.¹⁰³ *Pilcius Meditationes Piae...* című kötete a

⁸⁹ SCHESAEUS 1558, SCHESAEUS 1584.

⁹⁰ SIEGLER 1556.

⁹¹ PURKIRCHER 1559.

⁹² LASCOVIUS 1578.

⁹³ FLECHNER 1594.

⁹⁴ BOCATIUS 1596.

⁹⁵ MOKOSCHINUS 1599.

⁹⁶ SYLVESTER 1544, OSTERMAIER 1557, OSTERMAIER 1558, SCHESAEUS 1558a (A kötet végén: *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes... – continens precationem contra persecutores ecclesiae*), SCHESAEUS 1580 (A kötetben: *Psalmus XC. depingens humanae vitae miseriam et fragilitatem Sapphico carmine redditus*), PURKIRCHER 1563, PURKIRCHER 1566, SZEGEDINUS 1564, zsoltárparafrázisok és egyéb bibliai szövegátköltések is szerepelnek a *Meditationes Piae...* című kötetben: PILTZ 1583, BOCATIUS 1614.

⁹⁷ SZABÓ 2017, 82, CRISPUS, 1557.

⁹⁸ SAMBUCUS 1553.

⁹⁹ SAMBUCUS 1570, SAMBUCUS 1579.

¹⁰⁰ HENISCH 1570, HOFFMANN 1572, SZEPESI 1578.

¹⁰¹ SCHESAEUS 1575, SCHESAEUS 1563.

¹⁰² HELNER 1580.

¹⁰³ BÜTNER 1582.

zsoltárparafrázisok és egyéb bibliai szövegátköltések mellett a keresztény ünnepkör különféle alkalmaira bibliai témájú, de latin nyelvű, klasszikus verselésű imádságokat, *carmeneket* is tartalmaz.¹⁰⁴ *Simon Arelius*nak ugyancsak van egy Krisztus születésére írott költeménye,¹⁰⁵ *Nikolaus Erhardot* Jézus dicsőséges feltámadásának története ihlette meg,¹⁰⁶ *Adam Taganius* az első emberpár, Ádám és Éva bukását verseli meg elégiájában,¹⁰⁷ *Sylvester* a feltámadó Krisztus panaszait foglalja *carmenekbe*,¹⁰⁸ *Janus Urbely* himnusza pedig Jézus megtestesüléséről szól.¹⁰⁹ Keletkezési helyét tekintve magyarországi munkának számít a sziléziai (tescheni) *Friedrich Reis* Lőcsén nyomtatott, disztichonokba foglalt passiótörténete is.¹¹⁰

A *sacra poesis* alkotói majd mindannyian egyben alkalmi költők is, a számos példa közül csupán néhányat említek: Eobanus Hessus híres funerációs-kötetében (*Illustrium ac Clarorum aliquot Virorum Memoriae Scriptae Epicedia*) korának kiemelkedő személyiségeit (pl. III. Bölcs Frigyes, 1486–1525, szász választófejedelem) latin nyelvű halotti költeményeivel búcsúztatja.¹¹¹ *Nicodemus Frischlin* ódái közt a lakodalmi versre (pl. *Epithalamion ad Joannem Bollingerum, et Margaretam Varenbyleram, Novos sponso, Anno D. 1566*), a dicsőítőkölteményre (pl. *In laudem duorum iuvenum, Lothi Ruffii, et Ioann. Mori*) és a propempticonra (pl. *Propempticon ad Joannem Keltzium*) egyaránt találunk példát,¹¹² *Adam Siber* pedig többek között *Justus Jonashoz* írt epiniciont (*Epinicion liber ad Iustum Ionam Theologum*).¹¹³ *Nathan Chytraeus Amorum coniugalium* című epithalamium-gyűjteményében szerepel az a szapphói strófákban írott lakodalmi vers is, amely testvéréhez, *David Chytraeushoz* szól.¹¹⁴

A magyarországi szerzők közül: *Christianus Schesaeus* elégiában búcsúztatta *Ioannes Honterust*, *Valentin Wagnert* és egy bizonyos *Jacobus Mellebergerust*.¹¹⁵ *Kaspar Pilcius* lakodalmi köszöntőverse *Christoph Menzll*, szendrői várkapitány esküvőjére

¹⁰⁴ PILTZ 1583.

¹⁰⁵ ARELIUS 1591.

¹⁰⁶ ERHARDUS 1599.

¹⁰⁷ TAGANIUS 1617.

¹⁰⁸ SYLVESTER (16. sz.).

¹⁰⁹ URBELY 1611.

¹¹⁰ REIS 1618.

¹¹¹ HESSUS 1539 (benne: *Illustrium ac clarorum aliquot virorum memoriae scripta Epicedia XII*).

¹¹² FRISCHLIN 1601.

¹¹³ SIBER 1562.

¹¹⁴ CHYTRAEUS 1579.

¹¹⁵ SCHESAEUS 1573. Lore Poelchau is hangsúlyozza tanulmányában, hogy Schesaeus életművében az alkalmi (*Gelegenheitsgedichte*) és a vallásos költészet (*religiöse Dichtung*) összefonódik. Ezt példázza az *Elegia de falsis prophetis* című versciklus, amelyben a hamis prófétákról szóló evangéliumi szöveghely parafrázisa mellett alkalmi költemények (*epicedium, epitaphium*) is szerepelnek. Bővebben ld. POELCHAU 2005.

készült.¹¹⁶ Georg Ostermaier elégiája Jacob Micyllus halálára szól,¹¹⁷ Georgius Purkircher pedig Leonhard Stöckel sírversét készítette el.¹¹⁸ Joannes Bocatius *Hungaridos libri poematum quinque* című kötetében számos alkalmi vers szerepel, köztük az az üdvözlőköltemény is, amellyel Bocatius Leonhardus Mokoschinus 1599-es Ószövetség-parafrazisát kíséri (*In sacrum laborem Viri Reverendi et Clarissimi Domini Leonharti Mokoschini, Pastoris Ecclesiae Teutolypschianae*).¹¹⁹ Mokoschinus válaszul egy dicsérőkölteménnyel és egy levéllel (1599-es keltezésű) hálálja meg Bocatius magasztaló gesztusát. A levélben Mokoschinus leírja, hogy rögtönzött epigrammáját Bocatius alkalmi versgyűjteménye elé szánta, már ha barátja méltónak találja költeményét erre a szerepre.¹²⁰ Mokoschinus epigrammájában arra kéri az égieket, hogy óvják meg Bociatust, aki művészetével a szkíta (a *Scythicus* melléknév a *Barbarus* szinonimájaként értendő itt) szirtből *Helicon* hegységet varázsol.

*Hungara quas tellus alit, arte Bocatius, artes
Augens, e Scythica rupe Helicon facit.
Illum carminibus vincat non Thracius Orpheus,
Ipsa nec Aoniae Lesbis amica lyrae.
Dii servate pium vatem, cui tempora lambunt
Serta palatinae caesariaeque manus.*¹²¹

II. 3. *Sacra poetica a paratextusokban*

Jozef Ijsewijn már idézett munkájában utal arra, hogy a 16. századi *christian poetry* gyökereit az ókeresztény kor irodalmában kell keresni.¹²² A latin nyelvű keresztény költészet első virágkorát a 4. században élte. Az ókeresztény kor latin nyelvű költészete ebben az időszakban meglepő gyorsasággal két irányban kezdett el fejlődni. A Hilarius és Ambrosius himnuszaival fémjelzett új lírai költészetet a formálódó egyházi élet liturgikus szükségletei hívták életre. Ugyanakkor a klasszicizáló irányzat képviselői a Szentírás szövegét a vergiliusi eposz mintájára költötték át. A hispániai Juvencus 3211 hexameter

¹¹⁶ PILTZ 1578.

¹¹⁷ OSTERMAIER 1558a.

¹¹⁸ PURKIRCHER 1560.

¹¹⁹ BOCATIUS 1599.

¹²⁰ „Nunc ad te, doctissime domine Magister Bocati, revertor tibi meum epigramma, operi Hungaridum nostrorum praefigendum (si dignum existimaveris) ex tempore natum, mitto.” BOCATIUS 1990a, 1002.

¹²¹ [P. A.] *Uo.*, 977. Mokoschinus epigrammájának harmadik sora egy intertextuális utalást rejt: Verg. *Ecl.* 4,55.

¹²² IJSEWIJN 1998, 108. A neolatin vallásos költészet mellett a vulgáris nyelveken megszólaló világi líra kialakulásában is mintaadó szerepe volt az ókeresztény költőknek. Borzsák István tanulmánya szerint például Decimus Magnus Ausonius, ókeresztény latin költő (310–392) többek között Balassi Bálint és Rimay János szerelmi költészetére is jelentős hatást gyakorolt, azoknak egyik fő forrásaként szolgált. Erről bővebben ld. BORZSÁK 1983.

terjedelemben készítette el 330 körül *Evangeliorum libri IV.* című alkotását, amely nagyjából Máté, Lukács és János evangéliumának a szinopszisa. 360 körül egy Proba nevű előkelő római asszony pedig *centót* (*Cento Vergilianus de laudibus Christi*) szerkesztett a bibliai őstörténetből.

Az 5. századból is tudunk hasonló vállalkozásokról. Cyprianus Gallus nevéhez fűződik az ószövetségi történeti könyvek antik átköltése, amely munka sajnos nem maradt fenn teljes egészében. Sedulius, galliai vagy spanyol pap öt könyvből álló *Carmen Paschaléja* az ó- és újszövetségi könyveket dolgozza fel klasszikus verstechnikát alkalmazva. Claudius Marius Victor, aki rétorként is működött, hexameterekben beszéli el a Genesis történetét Szodoma pusztulásáig. A kora középkori latin nyelvű költészetben (a 6. században) is van folytatása ennek az antikizáló irányzatnak, mégpedig Arator és Venantius Fortunatus személyében, előbbi *Historiae Apostolicae Libri 2* című munkáját 2326 hexameterben alkotta meg, utóbbi pedig Szent Márton életéről készített egy négy énekből álló biblikus eposzt (*Vita Sancti Martini*).¹²³

Fidel Rädle az ókeresztény latin nyelvű költészet (*christliche Dichtung*) alkotásait három műfajba sorolja. 1.) *Bibeldichtung*, *Bibel-Epos*: az evangélium igazságait hirdető, didaktikai és dicsőítő, magasztaló funkciót betöltő bibliai költészet, bibliai eposzok, Juvencus és Sedulius említett munkái tartoznak ide. 2.) *Hymnus*: Ambrosius pietisztikus célzatú, erős érzelmi töltetű himnuszai, amelyek fontos szerepet töltenek be a keresztény tanok terjesztésében és a vallásgyakorlásban. 3.) *moralische Lehrdichtung*: allegorikus erkölcsi tanítóköltészet, pl. Prudentius *Psychomachiája*.¹²⁴

Ralf Georg Czapla szűkebb értelemben négy szerzőt sorol a bibliai epikusok, eposzköltők (*Bibelepiker*) közé: Juvencus, Sedulius, Arator és Avitus. Avitus *De spiritualis historiae gestis* című munkája a Genesis és az Exodus válogatott epizódjaiból állt össze egy költői kompozícióvá, amelyet teológiai exegézisként (*ein konzises Konzept theologischer Exegese*) is lehet definiálni. Czapla Prudentius *Psychomachiáját* egyfelől a tanítóköltészet (*Lehrgedicht*) körébe sorolja, másfelől viszont allegorikus bibliai eposzként (*prototyp des allegorischen Bibeleos*) is értelmezhetőnek tartja. Ha a bibliai epikát (*Bibelepik*, *biblische Epik*, *christliche Epik*, *religiöse Epik*) tágabb jelentéskörrel ruházzuk fel, akkor az ókeresztény epikus költészet széles spektruma tárul elénk: Proba és Claudius

¹²³ Az ókeresztény költészetéről itt elmondottakat bővebben ld. BERTOLD 1947, 269–271, ALBRECHT 2004, 1051–1099, VANYÓ 2005, VANYÓ 2007, 352–363, PATAKI 2018.

¹²⁴ RÄDLE 2004 (200–205: *Die Rolle der christlichen Dichtung in der Spätantike*).

Marius Victor munkái mellett például Blossius Aemilius Dracontius *De laudibus Dei* című alkotása is ide sorolható.¹²⁵

Az ókeresztény kor latin nyelvű költészetének a késő humanizmus idején való felértékelődését és újjászületését jól mutatja a korabeli kapcsolódó szövegkiadások nagy száma. Czapla fent idézett monográfiájának impozáns forrásjegyzéke (*Quellenrepertorium*) a kora újkori bibliai eposzok felsorolása mellett az ókeresztény és középkori bibliai epikához kapcsolódó kora újkori kiadásokat (16–17. századi európai kiadások – Juvenius: 15 kiadás, Sedulius: 8 kiadás, Avitus: 7 kiadás, Arator: 4 kiadás, Prudentius: 18 kiadás, azaz összesen 52 kiadás) is számbaveszi.¹²⁶ Fidel Rädle is kitér tanulmányában a 16. századi szövegkiadásokra.¹²⁷ Reinhard Lorichius 1537-es kiadványa a nagy ókeresztény latin költők (Juvenius, Sedulius, Arator, Venantius Fortunatus) munkáiból készült,¹²⁸ Andreas Ellinger 1578-as kötete pedig az egyházi himnuszokat gyűjti egybe az ókeresztény kortól (Ambrosius, Prudentius, Sedulius, Venantius Fortunatus) egészen a kiadás jelenéig.¹²⁹

A 16. századi szövegkiadások közt különleges jelentőségű Georg Fabricius 1564-es kiadványa, amely az ókeresztény latin nyelvű költészet valóságos antológiájaként (pl. Alcimus, Ambrosius, Amoenus, Arator, Columbanus, Cyprianus, Damasus, Dracontius, Drepanius, Fortunatus, Gregorius, Hilarius, Iuvenius, Lactantius, Mamertus, Prosperus, Prudentius, Rusticus, Sedulius, Tertullianus stb.) vehető számba. A gyűjteményhez járuló, Fabricius által írott előszót Wilhelm Kühlmann kulcsfontosságú szövegnek (*Schlüsseltext*) tartja az ókeresztény költészet reformáció korabeli újjáélesztése és tanítása szempontjából.¹³⁰

A *praefatio* központi gondolatai választ adnak arra a kérdésre, hogy a korai kereszténység mely igényei hívták életre ezt a szent, bibliai költészetet. Egy olyan protestáns iskolarendszer tervezete rajzolódik itt ki, amelyben az antik görög-római retorikai képzés klasszikus olvasmányanyaga keresztény tartalommal helyettesítődik, s amelynek koncepcionális alapvetései már az ókereszténység idején megfogalmazódtak: Marius Victor és Hieronymus fájlatják, hogy a nemesasszonyok és a papság rendre megtagadják Pál és Salamon szent írásait, félredobják az evangéliumokat és a próféciákat, s e szent írások helyett Ovidius és más költők verseit, komédiákat, s a bukolikák buja sorait

¹²⁵ CZAPLA 2013, 21–24 (*Die lateinische Bibelepik der Spätantike*).

¹²⁶ *Uo.*, 505–716 (*Quellenrepertorium*).

¹²⁷ RÄDLE 2004 (220–229: *Die Aufwertung christlicher Poesie durch die Reformation*).

¹²⁸ LORICHUS 1551.

¹²⁹ ELLINGERUS 1578.

¹³⁰ RÄDLE 2004, 226.

olvassák. A szülők és a tanítók hasonlóképpen méltatlankodnak, hogy a tanulóifjúság mindenféle mérgező és bűnös könyveket forgat. Fabricius hangsúlyozza, hogy maga Mamertus sem vonja kétségbe az irodalom és a nyelv klasszikus széptudományainak értékét, mi több, ezeket a diszciplínákat az Úr és az üdvözülés szolgálatába akarja állítani.¹³¹

A gyűjteményben szereplő költemények tehát – a fenti visszasságok ellensúlyozása végett – érezhetően kettős didaktikai feladatra hivatottak, általuk a klasszikus nyelvi ismeretek szent szövegeken, a bibliai tanokkal egyszerre tanulmányozhatók. Fabricius pedig a késő humanizmus idején jól felismeri az ókeresztény költészet felélesztésének, újbóli művelésének és iskolai alkalmazásának időszerűségét és szükségességét. Ugyanezt az elképzelést tükrözi Johannes Trithemius (Johannes Zeller) 1494-es egyházi írókat (a keresztény ókortól egészen Trithemius koráig, 963 szerző 6000 munkája) egybegyűjtő bibliográfiája. A könyvjegyzék nyilvánvalóan pedagógiai céllal készült, ezt jól mutatja a munkához járuló szerzői jegyzék (*annotatio scriptorum*) is, amelyben a *docta pietas* elve mentén a szorosan vett egyházi szerzők (*episcopus, abbas, diaconus, monachus, presbyter*) mellett középkori és kora újkori költők (pl. Dante Alighieri, Conradus Celtis) is szerepelnek. Ez utóbbiak munkássága a teológia, a vallás és az egyház számára is haszonnal, értékkel bírhat, hiszen a trivium széptudományai – amelyek leginkább a költői munkák által sajátíthatók el – a Biblia tanulmányozásának előiskolái (*die Vorschule für das Studium der Bibel*).¹³²

Ugyanakkor az ókeresztény költészet egy másik funkciója is megjelenik a Fabricius-előszóban: a keresztény ókor viszontagságos (Septimius Severus és Mauritius Capadocius közötti) négyszáz évére, a keresztényüldözésekre tekint vissza Fabricius, amikor a zsarnokság és az eretnekség sanyargatta a keresztényeket, rontotta meg az Ige tisztaságát, homályosította el annak világosságát. Akkor az ékesszólás terén kiváló férfiakat az Úr arra indította, hogy a beszéd erejével védelmezzék őt, az egyházat, a vallást, és térítsék igaz hitre, vezessék az isteni szó való értelmének megismerésére a hívőket.¹³³

¹³¹ „Dolet Marius Victor, post Vandalicam Italiae vastationem, multasque urbes ab Alanis direptas & incensas, in nobilium gynaeceis, Pauli et Solomonis scripta negligi, Nasonis & poetarum aliorum carmina versari. Indignatur D. Hieronymus, quod sacerdotes depositis Evangeliiis & Prophetiis, comoedias legant, & amatoria versuum Bucolicorum verba decantent. Dolent itidem non immerito parentes & indignantur magistri, in adolescentiae manibus conteri libellos, per quos veluti veneno inficitur aetas lubrica & imperita, & deceptus facilis (...) Ipse quidem vir prudens (ti. Mamertus), non reicit aut damnat *literarum & cognitionis, quae sunt etiam elegantiae & eloquentiae, studia*: sed eadem vult summo Deo, & hominum salutis servire.” [P. A.] FABRICIUS 1564a, a2v–a3r.

¹³² CZAPLA 2013, 33–46 (*Viri illustres und scriptores ecclesiastici Johannes Trithemius' offener Kanon*).

¹³³ „Erant tum tempora plane aerumnosa, nam in nomen Christianum edicta per orbem terrarum *crudelia vulgabantur & tormentorum ac suppliciorum immanitate atroci saeviebatur, sine discrimine, in omnem*

Az ókeresztény latin nyelvű költemények erőteljesen dolgoznak a retorika eszközeivel, így ezen interpretáló (exegetikai), hitvédő, misszionárius feladatkör betöltésére is alkalmasak. Johannes Posthius is kiemeli az Ellinger-kiadáshoz írott kísérőversében, hogy a gyűjtemény himnuszaiban ragyog a latin nyelv fénye, a szent költemények (*carmina sacra*) szilárd szabályokon nyugszanak, azaz az antikvitas nyelvi eszközeivel dolgoznak.¹³⁴

Juvenius Evangélium-harmóniájához egy rövid *praefatiót* is illeszt, amelyben arról szól, milyen személyes intenciók indították műve elkészítésére. Vergiliust és Homéroszt emlegeti, akik csupa hazugságot (*mendacia*) verseltek meg, mégis örök hírnév lett osztályrészük. Ezzel szemben ő Krisztus igaz tetteiről (*vitalia gesta*) fog írni, s így joggal remélhet munkájának jutalmaként halhatatlan dicsőséget (*immortale decus*) és isteni kegyelmet a végítélet napján.¹³⁵

A késő humanista keresztény költészet alkotásaihoz járuló paratextusok gondolatiságában számos hasonlóság fedezhető fel az itt – az ókeresztény latin nyelvű költészet funkcióirol – elmondottakkal.¹³⁶ A kísérőszövegekben olvasottakat összegezve a 16. századi *sacra poesis* a következő feladatkörökkel ruházható fel: 1.) tanítás-interpretálás 2.) a vallás megerősítése, fenntartása 3.) üdvérték-közvetítés és lelki gyógyító erő.

1.) Tanítás-interpretálás (az iskola szolgálatában)

A Hesus *Psalterium*ához járuló egyik kísérőszövegben Vitus Theodorus arról ír, hogy Hesus átköltése (ti. sokrétű retorikai eszközhasználata révén) sokkal világosabban,

aetatem, sexum, ordinem, qui Christum Deum omnipotentem, & regem aeternum faterentur. *Accesserunt ad tyrannos intestini hostes, qui turbabant quietem Ecclesiae & concordiam distrahebant factionibus, nominati a suis opinionibus Haeretici, qui puro & simplice intellectu doctrinae sacrae depravato, assuebant ei rationis commenta (...)* Excitavit autem Deus in omnibus provinciis & gentibus viros pietate, magnanimitate, eloquentia invictos (...). Inter quos non pauci extiterunt, qui divina & religiosa mysteria, genere etiam orationis numero pertractarent, ut ipso verborum flexu & dulcedine ad rerum coelestium cognitionem homines allicerent, & arte illa vetustissima, sacrisque semper adhibita, Deum optimum, & eius sempiterna beneficia decantarent.” [P. A.] FABRICIUS 1564a, a2r–v.

¹³⁴ „Hymnos composuit multos veneranda vetustas, / Leges in his sed carminis / Libera neglexit saepe: et rudioribus usa est / Simplex loquendi formulis. / Illis quicquid erat vitii, / Ellingerus ademit / Meliora ubique suggerens. / *Splendor in his linguae nunc enitet, ecce, Latinae, / Constantque certis legibus / Carmina sacra...*” [P. A.] RÄDLE 2004, 225. (Az idézet német fordításában a *carmina sacra* kifejezés: *die christlichen Gedichte*)

¹³⁵ „Quod si tam longam meruerunt carmine famam: / Quae veterum gestis hominum mendacia nectunt: / Nobis certa fides: aeterna in secula laudis / *Immortale decus tribuet: meritumque rependet.* / Nam mihi carmen erunt Christi *vitalia gesta*: / Divinum in populis falsi sine crimine donum. / Nec metus: ut mundi rapiant incendia secum / Hoc opus: hoc enim forsitan me subtrahet igni / Tunc cum flammiuma descendet nube coruscans / Iudex altithroni genitoris gloria Christus. / Ergo age sanctificus assit mihi carminis author / Spiritus: & *puro mentem riget amne canentis / Dulcis Jordanis: ut Christo digna loquantur.*” [P. A.] CZAPLA 2013, 65–66.

¹³⁶ Az ókeresztény irodalom, latin nyelvű költészet kapcsán ld. még: HERZOG 2002, SEDULIUS 2007, MORESCHINI–NORELLI 2007, ZIMMERL–PANAGL 2013, KUHN–TREICHEL 2016, HERSHKOWITZ 2017.

érthetőbben juttatja kifejezésre a dávidi gondolatok valódi lényegét, mint az elmúlt négyszáz év kommentárjai.¹³⁷

Melanchthon szerint Hesus a köz hasznára gondolt azzal, hogy a zsoltárokat klasszikus formába (latin nyelvezet, időmértékes verselés, retorikai-stilisztikai eszközhasználat) öntötte, mert ezáltal azokat sokkal könnyebben befogadhatóvá, értelmezhetővé tette. Ugyanakkor felettébb alkalmasnak tartja a hessusi zsoltárokat a fiatalság nevelésére, ugyanis ezekből a költeményekből egyszerre tanulhatják el a költészet mesterségét és a kegyes, igazságos ítéletalkotásnak, a helyes döntések meghozatalának a módját.¹³⁸ Luther is úgy véli, hogy Hesus munkájánál nincs megfelelőbb arra a célra, hogy az ifjak az iskolákban a klasszikus diszciplínákat és a vallási ismereteket egyszerre, igen tisztos módon, bibliai anyagon munkálkodva, gyakorolva sajátítsák el.¹³⁹

Sigfridus Schnubius az Andreas Spethe evangéliumi parafrázisaihoz írott előszóban a szent versek funkcióját a következőkben látja: 1.) a nemes, jó képességű ifjakat a költészettel való foglalkozásra indítják, 2.) megőrzik az ékesszólás tudományát, 3.) a szent írások való értelmét világítják meg.¹⁴⁰

Aegidius Hunnius *praefatió*jában azon törekvések közé sorolja Mokoschinus parafrázisát, amelyek a szent bibliai történetet valamilyen módszerrel (pl. kommentárok készítésével, színházi előadásba vagy versbe foglalással) ajánlatossá (azaz könnyebben befogadhatóvá és értelmezhetővé) kívánják tenni akár a kevésbé művelt emberek, akár a zsenge ifjúság számára. Ugyanitt Hunnius Hesus *Psalterium*ával vonja párhuzamba Mokoschinus munkáját, mikor azt fejtegeti, hogy miként egykor Luther és Melanchthon dicsérte és elismerte Eobanus Hesus tehetségét, aki Dávid zsoltárait disztichonra átültette, úgy miért is ne értékelné majdan egy hasonló méltóság, ha valaki a zsidó nép egyházában

¹³⁷ „Nam si mihi in hac re libere dicendum est, quod sentio, omnino sic iudico *hanc Eobani Psalmorum expositionem plus longe lucis ad Germanam Prophetiae sententiam rectius intelligendam attulisse, quam omnes omnium commentarios*, qui intra annos quadringentos in scholis scripserunt.” [P. A.] HESSUS 1548, Aa2v.

¹³⁸ „Sed video te utilitatis publicae rationem habuisse, quod *Psalmi recte translati, et veluti habitu latino ornati, multo facilius intelliguntur*. Haec figurarum et phrasis explicatio, *multum lucis adfert, et conducit ad iudicandum adolescentibus. Quare et ad pietatem, et ad formanda iudicia studiosae iuventutis, deinde etiam ad incitandas generosas naturas ad studium Poëtices*, prodesse hanc Psalmorum editionem statuo.” [P. A.] Uo., Bb1v.

¹³⁹ „...hoc pium opus, magno haud dubie et usui et exemplo aliis futurum, *in primis pueritiae, quae ex hoc poemate simul et literas et Musas, cum rebus et causis spiritualibus, per fideles paedagogos discere poterit*.” [P. A.] Uo., Aa8r.

¹⁴⁰ „Haec enim Evangeliorum poëtica expositio, (1.) *generosos et praestantes bonae indolis iuvenes ad studium poëtices invitat*. Et quia pro vario carminis genere, et metri ratione, delectum verborum et phrasium elegantissimarum requirit (2.) *ad eloquentiae studia conservanda*, plurimum conducit, (3.) *multum denique lucis ad germanam scripturarum sententiam recte intelligendam subministrat*. Quapropter summum in eo operae pretium fecisti, *quod tantas res tanta cum perspicuitate*, in poemate, *ceu clarissima luce conspiciendas proposuisti*.” [P. A.] SPETHE 1592, 23–24.

viselt dolgokat is ilyenformán versekbe foglalná. Majd azt javasolja, hogy a tanulóifjúság Mokoschinus Ószövetség-átköltését forgatva, azon gyakorolva művelje ki magát a versírásban (poétika) és a nyelvvel való bánásmódban (grammatika, retorika), és ezáltal azt az időt, amit egyébként Ovidius, Horatius és más profán költők tanulmányozásával töltenének, saját hasznukra inkább ezen szent költemények olvasására szánják.¹⁴¹

Joannes Bocatius a Sirák fia könyvéből készített parafrázisát többek között Severinus Schultetusnak ajánlja. A prózai előszóban arról ír, hogy ég a vágytól, hogy a tanulóifjúságnak jó szolgálatokat tegyen. Ahányszor csak eszébe jutnak Krisztus szavai („kéntsed léssen menyországba” Mt 19,21), szerencsét kíván magának, hogy képes legyen a széptudományokban és az isteni tudományokban egyszerre kiképezni az ifjakat, s ezáltal őket műveltebbé és kegyesebbé tenni. Elmondása szerint Bocatius nagy hangsúlyt fektet arra, hogy tanítványait – egyéb tudományok tisztelete mellett – a poétikával való foglalkozásra is rávegye. Úgy véli, hogy egyetlen alkalmat sem szabad kihagyni, hogy az ifjúságot ezen isteni diszciplína szeretetére és művelésére ösztönözzük. Bocatius átköltését is e célból alkotta meg, hogy rámutasson arra, hogyan kell másféle (azaz nem klasszikus) anyagból verset írni.¹⁴²

Christianus Schesaeus *Imago boni pastoris...* című evangéliumi parafrázisának Nicolaus Selneckerhez szóló verses ajánlásában kiemeli az átköltésben rejlő kettősséget, hogy noha munkájának tárgya (ti. János evangéliuma: Mindenkor kövesd a derék ember példáját, Krisztus, a jó pásztor nyomdokain járj!) bukolikus képekben (azaz klasszikus

¹⁴¹ „*Quare pretium faciunt operae et laboris, qui et in legenda, et discenda, et docenda, et interpretanda, et modo quovis exornanda et illustranda sacra Biblica historia et tempus impendunt, et studium aliquod ponunt, et, si opus sit, sumptus quoque faciunt: qui commentariis eam explicant, qui concionibus ad populum enarrant, qui formae Comoediarum inclusam in theatra producunt, et oculis subiciunt, qui versibus astringunt, aliisque modis et rationibus illam vel rudi populo, vel tenere iuventuti commendabilem efficiunt. Laudavit olim Divus Lutherus Eobanum Hessum, quod Psalterium Davidis carmine reddidisset elegiaco. Idem in illo studium suo quoque calculo probavit Dn. Philippus Melanthon. Quidni ergo pari censura probandum est, si quis res in Ecclesia populi Iudaici gestas versibus comprehedat? Ubi praeter cognitionem rerum alius sese fructus ostendit, ut hoc pacto iuventus in lingua formanda, et in versibus condendis se exerceat et id tempus, quod alias in lectionem Ovidii, Horatii, et aliorum Poetarum non castissimorum, impenderet, (...) id insigni sua cum utilitate sacrorum istius modi Poematum lectioni tribuat.*” [P. A.] MOKOSCHINUS 1599, 3v.

¹⁴² „*Quoties enim dictum illud Christi mihi in mentem venit, cum ait: Merces vestra copiosa erit in coelo; ex animo mihi gratulor, quod pubem in officina Spiritus Sancti et Ecclesiae seminario ut bonis artibus, in quibus ut Plato dicit: Deus gratam de se famam sparsit, ita doctrina coelesti imbuere et doctiores vel tantum meliores reddere possim (...)* Quomodo igitur cunque fieri potest, sub mea ferula viventes, ut ad alia studia diligenter percolenda: sic etiam *ad poetica studia exercenda* invitare soleo. Non equidem omnes poetica capi satis experior: at nullam occasionem praetereundam esse censeo, quae iuventutem imbuere queat, ut tandem *divinum illud studium*, ambabus ulnis ut aiunt, *amplectatur*. Hoc etiam opusculum *eo fine* successivis horis concinnaram, non ut publice ederem, sed in *παιδευτηριω* meo, *rationem pro virili versiculos ex alia materia conficiendi monstrarem.*” [P. A.] BOCATIUS 1990, 65. A Bocatius parafrázisához járuló többi paratextus (Ernestus Hettenbach, Nicolaus Steinberg, Johannes Spangenberg és Aegidius Hunnius kísérszövegei) is hangsúlyozza az átköltés tanító funkcióját.

formában: latin nyelvezet, antik metrum és szókincs, költői képek) van feldolgozva, mégis sok mindenre képes inteni és tanítani a kegyes életű embereket.¹⁴³ Schesaeus másik átköltésében Máté evangéliumának szöveghelye alapján a farkashoz, a tövishez és a sulyomhoz kapcsolódó allegorikus képek kibontását, magyarázatát végzi el. A disztichonos verselésű költemény első nyolc sora mintegy bevezetesként funkcionál, amelyben a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy noha költeménye küllemre, látszatra (klasszikus forma) nem tűnik komoly mondanivaló hordozójának, mégis arra tanít, hogy a hamis dolgokról (azaz a hamis prófétákról) az igazságot megismerjük.¹⁴⁴

Kaspar Pilcius *Meditationes Piae* című kötetének egyik kísérőkölteményében Matthias Charitanus, nagysárosi *rector* azt mondja a gyűjteményben található versekről, hogy noha az ékesszólásnak nem egy színével vannak befestve, mégis a lélek mély öbléből erednek. Istennek nem a kívülről bíborba borított imák tetszenek, hanem azok, amelyek tiszta szívből jönnek.¹⁴⁵ Schesaeus és Pilcius megnyilvánulásaiából (*quamvis... attamen, licet... tamen*) kiérezhető némi fogadkozás, miszerint verseik a 'látszat' ellenére igenis tanítani fognak, a szokatlan, újszerű forma értékes mondanivalót rejt. Hogy erre az elsőre feleslegesnek tűnő gesztusra miért is volt szükség, azt jól mutatják a paratextusok azon gondolatai, amelyek a *sacra poesis* kettős fogadtatásáról szólnak.

Hessus maga is tudatában van annak, hogy némelyek gúnyolódnak munkáján, s úgy vélik, hogy zsoltárparafrázisa telve van rosszal, bűnöket tartalmaz, mert szerintük Dávid igaz szavai nyakatekert versekben vannak meghamisítva. Formája miatt sokan gyerekes alkotásnak tartják e művet, mely nem méltó arra, hogy a tanulóifjúság forgassa. Ám szerencsére azok sincsenek kevesebben, akiket ennek a munkának az újszerű megalkotottsága megindít.¹⁴⁶ Melanchthon is megjegyzi *praefatió*jában, hogy vannak néhányan, akik rosszmájúan vélekednek a *Psalterium*ról, a versek gondolatiságának különleges megformáltságáról, természetéről, mert ügyet sem vetnek a költői képekre, a

¹⁴³ „Res hic *bucolicis quamvis* tractata *figuris*, / *Multa monere* pios, *multa docere* potest.” [P. A.] SCHESAEUS 1979, 433.

¹⁴⁴ „*In speciem quamvis* non magna *monere* videntur, / *Attamen* a *falsis noscere* vera *docent*.” [P. A.] *Uo.*, 47.

¹⁴⁵ „*Non probat externo* siquidem *Deus illita fuco* / *Vota*, sed *e pura mente profecta*, probat: / *Sint licet eloquii* non *ullo picta colore*, / *Sint tamen* ex *imo pectoris orta sinu*.” [P. A.] PILTZ 1583, B4v. Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg Adam Taganius kísérőkölteményében, amelyet az *Elegia de lapsu primorum parentum...* című krisztianizált *carmen*jéhez illeszt: „*Carmina sint niveo licet haut depicta nitore* / *Sunt tamen* haec *animi symbola certa mei*.” (Noha nem ragyogó szépségűek a versei, de kétségtelenül lelkének zálogai.) [P. A.] TAGANIUS 1617, A1v.

¹⁴⁶ „*Fallor et an dicent*, cur *vera oracula vatis* / *Tam male contorto carmine falsa facis?* / *Dii melius*, quis *sacri legam*, per *talia Musam* / *Crimina*, ter *dignam non putet esse mori?* / *Si tamen haec*, ut *plena malis sunt omnia*, quisquam / *Scripta cavillatus crimen habere* putet, / *Sentiet haud quaquam nos haec pueriliter ausos*, / *Nec scriptum hoc pueris ut legeretur opus*.” [P. A.] HESSUS 1548, Aa4r.

megalkotottságra, a gondolatok rendjére. Ezekkel a véleményekkel szembefordulva Melanchthon e szent költeményekben a szerző szorgalmát és ügyességét dicséri.¹⁴⁷

Paulus Malus, mosóczi iskolarektor a Mokoschinus-műhöz írott kísérőversében az Ószövetség-parafraízis kettős fogadtatását egy Hessusnál már látott fordulattal élve magyarázza: ugyanaz a táplálék nem mindenkinek ízlik, mivel a sokféle íny különféle étkeket kíván.¹⁴⁸ Ennélfogva ugyanazok az írások sem gyönyörködtethetnek mindenkit, a szent írásokat az istenfélők dicsérni, míg a be nem avatottak gúnyolni szokták.¹⁴⁹

Bartholomaeus Hubenerus, weimari rektor a Johann Stigelius szent költeményeihez írott kísérőversében a *sacra poesis* védelmére kel és hangsúlyozza, hogy a látszat csal, nem léha játék ez a költészet, nincsenek üres szavak. Nincs ezekben a költeményekben semmi, mi kárára lenne az olvasóknak. Mi több, a szavak sokasága fontos mondanivalót takar, a szótagok isteni tanításokat rejtenek. Semmi sincs e versekben, ami a kegyes, istenfélő lelket ne gyönyörködtetné, ami a tanulmányoknak hasznára ne lenne. Hiszen a költemények telve vannak Istennel, s a vallás igaz tanaival, az üdvös életnek útját tárják elénk, egyszersmind az igazán jelentős dolgokra csodás tömörséggel okítanak.¹⁵⁰ Paulus Cherlerus kísérőkölteményében arról szól, hogy Stigelius sok ezer verse közt alig akad egy olyan, amely ne bírna tanítói funkcióval.¹⁵¹

Gerlinde Huber-Rebenich tanulmánya a 16. századi németországi humanista neolatin költészet pragmatikai (gyakorlati, nyelven kívüli) funkcióit tárgyalja a következő szempontok mentén: 1.) *Gruppenbildung* (csoportképzés), 2.) *Nationalbewußtsein* (nemzeti tudat), 3.) *aktuelles Zeitgeschehen* (aktuális koresemények), 4.) *Bildungsreform* (oktatásreform). A didaktikai funkció ellátását, azaz a korszak protestáns pedagógiai eszményének, a *docta pietas*nak a megvalósulását a tanulmány szerint is az iskoladráma mellett leginkább a latin nyelvű vallásos költészet (*die religiöse Lyrik*) segítette elő.

¹⁴⁷ „Postremo, etsi scio quam sint morosa iudicia, et de sententiarum proprietate, et de genere versuum, tamen ego in altero diligentiam tuam, in altero felicitatem laudo. Ineptissimum genus est illorum, qui quadam Iudaica superstitione addicti glossematis Iudaeorum, cum figuras non intelligant, nec sententiarum ordinem animadvertant...” [P. A.] HESSUS 1548, Bb1v.

¹⁴⁸ „Sed quia non sapiunt eadem omnibus, omnibus horis, / Et vario gaudent multa palata cibo: / Ipse quoque e multis, nec multa nec optima legi, / Quae fierent elego carmina nostra pede.” [P. A.] Uo., Aa6v.

¹⁴⁹ „Non sapiunt eadem cunctis alimenta, videre est / Quam varias optent multa palata dapes. / Nec cunctos eadem delectant scripta, profanis / Sacra magis multi, strictaque verba, probant. / Sacra pii laudare solent, ridere profani, / Extollit vates carmina, culpat iners.” [P. A.] MOKOSCHINUS 1599, A2v.

¹⁵⁰ „Nam non hic lusus, neque res tractantur inanes: / Aut quae lectori forte nocere queant. / Addita sed gravibus verborum pondera rebus: / Doctrinamque aliquam syllaba quaeque tenet. / Nil est hic, mentem quod non delectet honestam: / Nil hic, quod studiis utile non sit, habes. / Singula plena Dei sunt carmina: singula multum / Doctrinae verae religionis habent. / Proponuntque simul praecepta salubria vitae, / Ac magnas mira res brevitate docent.” [P. A.] STIGELIUS 1571, A8r.

¹⁵¹ „Res et Verba vide: res largo in carmine magnas / Continet: et rebus dat sua verba suis. / Vix posuit versum multis in millibus unum, / Qui te non aliquid forte docere queat.” [P. A.] Uo., A7v.

Példaként Eobanus Hessus *Psalterium*át és Georg Fabricius *Poemata Sacra* című gyűjteményes kötetét hozza a szerző, és kiemeli, hogy ezek az alkotások nemcsak oktatási céllal készültek, hanem nagyban hozzájárultak egyrészt a *docta pietas* eszme, másrészt a bennfoglalt tartalom, a Szentírás gondolatainak terjesztéséhez, népszerűsítéséhez, propagálásához, s ezáltal a közvélemény formálásához is.¹⁵² Thorsten Fuchs monográfiájában a reformáció korának zsoltárparafrázisait az *eruditio* és a *pietas* közötti kapcsolat látható megnyilvánulásának tekinti, ugyanis ezek az átköltések kapcsolatot teremtenek a klasszikus-esztétikai és az erkölcsi nevelés, Isten dicsérete között.¹⁵³

2.) A vallás megerősítése, fenntartása (az egyház szolgálatában)

Melanchthon azért értékeli oly nagyra a *Psalteriumot*, mert Hessus költői tehetségét Isten igéinek megvilágítására és dicsőítésére használja, ahogy az kötelessége is, hiszen a költészet már kezdetektől fogva a vallások megőrzése, fenntartása érdekében adatott az embereknek. Pindarus is azt mondja, hogy a költeményeknek kötelességük elsősorban Istent megénekelni.¹⁵⁴ Vitus Theodorus Hessust századuk páratlan ékességének nevezi, aki csodálatra méltó tehetséggel teremtett egyensúlyt a két pólus, a bibliai hagyomány és az antik-reneszánsz retorikai-poétikai elvek között. Éppen ezért Hessus munkája (az iskolai oktatás mellett) az egyház számára is értéket képvisel, hisz abban a szent dolgok úgy vannak belefoglalva, hogy gondolatiságukban ne távolodjanak el Dávid próféta igaz nézeteitől. Egyszersmind a versek egyedi poétikai-retorikai-grammatikai kidolgozottságuknál fogva a latinos frázisokhoz szokott füleknek is kedveznek, mi több, éppen ez a retorikai eszközkészlet világítja meg (*ceu in clara luce*) a bibliai gondolatok esszenciáját, segíti azok értelmezését (*cum tanta perspicuitate*).¹⁵⁵

Iobus Fincellius *praefatió*jában arról ír, hogy Stigelius szent költeményei az iskolák és az egyház számára egyaránt haszonnal szolgálnak.¹⁵⁶ Georg Fabricius szent *carmen*jei

¹⁵² HUBER–REBENICH 2006.

¹⁵³ FUCHS 2008, 92.

¹⁵⁴ „Ego quidem ut reliquam Musicen, ita *poëticam* iudico *religionum conservandarum* causa *initio hominibus donatam esse*. Cumque *vis illa scribendi carminis*, sine ulla dubitatione, *coelestis quidam motus sit*, maxime convenit Poëtis, eam vim *ad res divinas illustranda conferre*. Itaque praeclare illa dicuntur cum ab aliis, tum a Pindaro, *Musas primum debere deum canere*.” [P. A.] HESSUS 1548, Bb1r.

¹⁵⁵ „...profecto summum in eo operae precium Poëta fecit, quod *tantas res cum tanta perspicuitate in poëmate, ceu in clara luce, conspiciendas proposuit*. Nam cum carminis ratio illas usitatas sacrarum literarum figuras non ubique reciperet, non iudicii solum, sed et facultatis singularis fuit ista (ut Graeci dicunt) *καὶνὰ κοινῶς dicere, ut neque de sententia Prophetæ aliquid mutaretur, nec Latinas aures inusitata in carmine phrasis offenderet. Haec quia Eobanus noster singulare nostri saeculi ornamentum, mirabili felicitate praestitit, profecto Ecclesiae utilissimum laborem reliquit*.” [P. A.] *Uo.*, Aa2r–v.

¹⁵⁶ „Cum vero Stigelius ingenii sui monumenta eiusmodi reliquerit, quae admirationem merentur, et quae profutura sunt Ecclesiae Dei et scholis...” [P. A.] STIGELIUS 1571, A6v.

érezhetően inkább a biblikus paradigma felé húznak, de a pogány beszédművészet (retorika, grammatika, poétika) vallási funkcióval felruházva továbbra is működik ezekben a latin nyelvű, klasszikus metrikájú költeményekben. A kötethez járuló előszóban Fabricius maga vall a költemények keletkezési körülményeiről, szavaiból pedig kitűnik, hogy az egyház érdekeit, a vallási célokat, a szent ige sérthetlenségét az antikvitás kultúrájával (pl. mitológiai elemek vagy klasszikus reminiszcenciák beépítése a szöveg gondolati sémájába) szemben nyíltan előnyben részesíti, mi több, a két pólus különválasztását javasolja.

Fabricius barátai biztatására határozott úgy, hogy nyilvánosságra hozza verseit. Némelyeken, amelyekben hibát fedezett fel, javított, másokkal profánságuk miatt úgy járt el, ahogy a megművelt földből szoktuk a gyomokat, giz-gazokat, csalánokat gyökerestől kitépni. Ez utóbbira azért volt szükség, hogy a fenséges Istennek, az ő egyetlen Fiának és a Szentléleknek megmaradjon a magasztossága, méltósága, dicsősége. Fabricius az isteni Hieronymus igen fontos mondásával élve állítja, hogy keresztény ember szájába nem illenek az olyan felkiáltások, mint a *Iuppiter omnipotens, me Hercule, me Castor*. El kell különíteni az isteneket az emberektől, a szent dolgokat a profánoktól. El kell távolítani az iskolákból az ódákat, az egyházakból a színházakat. Ugyanezt próbálta Fabricius is véghezvinni ezekben a költeményekben, hogy kivessen belőlük minden profánt.¹⁵⁷

Georgius Purkircher a Bölcsesség könyvének átköltését Maximus Aemilianusnak (I. Miksa, magyar és cseh király, német-római császár, 1527–1576) ajánlja. Ez a költemény a parafrázis keletkezési körülményeire és az alkotói intencióra egyaránt rávilágít: Az egyház zavargások, vészek közepette bánatosan, tönkretéve, térdet hajtva áll a király lábai előtt, a pápák, a tyrannoszok és a szofisták nyomorgatják, így segítőkre van szüksége. A kegyes királyok (amilyen Miksa is) támogatásukkal lehetővé tehetik, hogy a zsenge ifjúság szíve a tudományokban elmerüljön. Hiszen a tudományok által emelkedik fel, a szent iskolák által tesz szert nagy haszonra az egyház. Ahogy Mózes, kit anyja a halál leselkedő árnya elől egy kosárban rejtett el, megsegítette a fáraó leánya, úgy a széttépett, rongyos kosár aljában rejtőz, rettegő egyház is a kegyes királyok segítségére szorul. Purkircher

¹⁵⁷ „Ipsa quidem edita hactenus pleraque sunt, sed non uno tempore: nunc tandem in unum volumen congesta. Hoc cum amicorum hortatu emittere decreverim, ea quae ipsis displicuerunt, meliora feci: quae sunt visa mutanda, emendavi: quae fuerunt profana, tanquam filices et urticas ex agro culto eradicare solemus, sustuli: ut soli Deo excelso et eius unico filio, Regi Redemptorique nostro, et Deo Spiritui sempiterno, sua relinqueretur altitudo, maiestas, celebritas. Absit enim (placet mihi gravissima divi Hieronymi voce loqui) absit inquam, ut de ore Christiano sonet, Iuppiter omnipotens: ut audiatur me Hercule, ut me Castor, ut caetera, portenta magis, quam numina (...) coelestia ab humanis, a profanis sacra discernenda sunt: non aliter, ac removenda sunt a scholis Odea, theatra ab Ecclesiis. Conatus idem sum in his Poematibus facere, ut prophana reicerem omnia.” [P. A.] FABRICIUS 1567, a3v–a4r.

tehát költeményével közvetlenül Miksa – közvetve pedig minden kegyes, istenfélő lélek – jóindulatát és támogatását szeretné elnyerni az iskolák és az egyház számára.¹⁵⁸

A magyarországi zsoldárparafrázisokhoz kapcsolódó paratextusok – kiváltképpen a panaszszoltárok és a királyszoltárok esetében – erőteljesen aktualizálják az eredeti bibliai szövegeket. A bibliai 72. zsoldár Dávid, zsidó király imáját tartalmazza, amelyet Istenhez mond fiáért, Salamonért, hogy annak erőt és kiváló képességeket kívánjon eljövendő uralkodásához. Az átköltéshez kapcsolódó argumentum előrebocsátja, hogy Purkircher átköltése az isteni kinyilatkoztatást korabeli történelmi kontextusba helyezi, azaz az átdolgozásban már Ferdinánd (I. Ferdinánd, magyar és cseh király, német-római császár, 1503–1564) fohászkodik az Úrhoz Miksa fiáért. Purkircher parafrázisában a magyarságnak Miksa uralkodásával szembeni várakozásait juttatja kifejezésre, amelyek közt kiemelt fontossággal bír az egyház egységesítése, azaz a vallásbéke megteremtése.¹⁵⁹

Zsámboky János ajánlóverse szerint Purkircher 79. zsoldárátköltése ugyancsak az egyház, a keresztény vallás védelmét szolgálja. Hiszen az Úr a parafrázisba ágyazott, kollektív, könyörgő panaszt hallva bizonyosan megsegíti a Mennyből a török ellen harcoló magyarokat.¹⁶⁰ Fodor Bálint a Heltai Gáspárhoz írott rövid prózai előszóban, illetve Georg Ostermaier a patrónusához (*Ludovicus, comes in Eberstein*) címzett verses ajánlásban ugyancsak ezt a gondolatot hangsúlyozzák: Pannónia a török halálos szorításában vergődik, az egyház megrendülve, megfáradt evezőseivel a fedélzeten, a háborgó tengeren szeli az ellenséges hullámokat. Csak az Úr mentheti meg népét a teljes pusztulástól, csak az isteni segítségtől vezérelve érhet partot az egyház. Tehát Fodor és Ostermaier

¹⁵⁸ „Ecce vides, *quantis Ecclesia maesta procellis / ante tuos supplex stet lacerata pedes. / Hanc fera pontificum rabies, hanc caede tyranni, / illitus hanc Stygio felle sophistae premunt. / Moses cum charae pendet genitricis ab ulnis / parvulus, hostili lege necandus erat, / mater arundineum lacrymis limit et pice corbem, / ne facile rapidis pervius esset aquis. / Collocat huc tenerum, post oscula plurima, germen, / addidit et multas relligiosa preces. / Postea cum viridi corbem posuisset in ulva, / hinc abit et nato dixit, at aegra, vale. / Quantis vimineo tectus sub corbe periclis / Moses a propria matre relictus erat! / Et nunc sub lacero latitans ecclesia corbe, / undique quae metuat, tanta pericla videt. / Attamen ut Pharaone satam tunc ipse puellam / incitat, est Mosen quae miserata, Deus, / sic quoque maesta pios aliquos ecclesia reges / nunc videt et placita saepe iuvatur ope. / Ut studiis tenerae sint dedita corda iuventae, / a cunctis supplex regibus ipsa petit. / Nil sive doctrinae studiis ecclesia crescit, / quae capit ex sanctis commoda magna scholis.” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 38–39.*

¹⁵⁹ „Innumeris regni curis defunctus et annis / iam gravior David Solomoni prospera nato / omnia vaticino, quo claruit, ore precatur. / Sic sua *Fernandus senior* regnique laborum / pertaesus *dulci pro nato* haud irrita vota / fundit et extendit iustas ad sidera palmas (...) *Auferet hic sectas e relligione profanas, / consilium monstrante Deo, Deus unus ut una / unitis animis hominum pietate colatur. / Maximus ergo inter reges caput exeret omnes. / Desine plura, pater, votis contendere! Maius / optandum nihil est quam relligio una per orbem.*” [P. A.] *Uo.*, 114–115.

¹⁶⁰ „*Hoc genus effecit, Vati quod cesserit hostis, / Fregerit et supplex agmina dira, precum. / Nos etiam contra immanem repetamus Agaram: / Subsidium aethereo sic venit usque polo.*” [P. A.] PURKIRCHER 1566 (Zsámboky *carmen*je a címoldalon szerepel).

zsoltárparafrázisai tulajdonképpen segélykérő imádságok, melyeknek célja az égi segítség elnyerése a török elleni küzdelemhez, az egyház és a vallás megtartásához.¹⁶¹

József Budzyński kutatása rávilágít a *sacra poesis* alkotásainak az iskolai liturgiában betöltött szerepére. A tanulmány szerint a 16–18. századi sziléziai evangélikus iskolákban (pl. goldbergi gimnázium) a latin nyelvű, antikizáló zsoltárátköltéseket nemcsak oktatási célra, hanem az imagyakorlatok során is használták. A zsoltárparafrázisok mellett a latin nyelvű verses – zömében disztichonos – imádságok is népszerűek voltak a tanítás és az iskolai vallásgyakorlás terén. Jól mutatja ezt a tendenciát az iskolai szövegkiadások komplexitása is: pl. Andreas Winkler 1542-ben válogatást adott ki Horatius ódáiból (*Selectiores Horatiani Operis Odae*), ugyanakkor egy különgyűjteményt is csatolt a kötethez, amelyben vallásos költemények és verses imádságok szerepelnek Melanchthontól, Nicolaus Borboniustól, Johannes Montanustól és Jacob Micyllustól (*Adiectae sunt aliquot pia epigrammata ex variis poetis christianis*). Andreas Moibanus pedig *Colloquia Evangelica duo...* című munkáját Johannes Spangenberg *Evangelica dominicalia in versiculos...* című gyűjteményével együtt használja a tanítási gyakorlatban. Az ilyen jellegű kiadványok egyszerre szolgálták ki a késő humanista oktatási-nevelési rendszer két fontos pólusát (klasszikus nyelvi és vallási elméleti képzés) és az iskolai vallásgyakorlást.¹⁶² Andreas Spethe zsoltárparafrázisai kapcsán Imre Mihály jegyzi meg, hogy az átköltéseket Spethe elsősorban iskolai felhasználásra szánta, azonban „a német gyakorlat – kóruséneklés formájában – templomi használatukat is megengedte.”¹⁶³

¹⁶¹ „Et quotidie mente intueor Pannoniae calamitates, in quae et a Turcis et a defensoribus multis annis fiunt assiduae vastationes, et simul cogito promissionem divinam (...) Ut redderem Psalmos latinis versibus, ingenti dolore motus sum. Lego enim et repeto Psalmos, ut remedia quaeram cogitans de patriae calamitatibus, et me ad preceationem accendam (...) Erit autem levatio propter vota et conversionem piorum, sicut scriptum est etiam ruentibus imperiis Filium Dei Ecclesiam servaturum esse, quem toto pectore oro, ut semper in nostra patria aeternam Ecclesiam colligat et aliqua ei tranquilla hospicia praebeat.” [P. A.] CRISPUS 1557, Aiv, „In tumido quamvis Ecclesia concita ponto, / Fluctisonas fesso remige tranet aquas. / Non tamen opprimitur saevis quassata procellis, / Freta sed aetherea littus aderrat ope (...) Vota placent superis, firmam testantia mentem, / Quae petit auxilium non dubitante fide.” [P. A.] OSTERMAIER 1557, Aiiir.

¹⁶² BUDZYŃSKI 2006, 276: „Combination of older prayers, mainly in prose, with singing or saying Psalms, also in Latin, in classicising translations or poetical paraphrases became the leading precatory practice in Lutheran schools.” („A régebbi – főleg prózai – imáknak a zsoltárok éneklésével vagy mondásával – *latinul is, klasszicizáló fordításokban vagy költői parafrázisokban* – való kombinációja vezető imagyakorlattá vált a lutheránus iskolákban.”) [P. A.]

¹⁶³ IMRE 2012d, 288. Az egyházi-gyülekezeti éneklésben a szigorúan biblikus, teológiai jellegű, liturgikus célzatra szánt, anyanyelvű, kottával is ellátott zsoltárfordításokat használták. A hugenotta (genfi) zsoltárok teljes német nyelvű fordítását Ambrosius Lobwasser készítette el (1573), ennek mintájára készült el aztán Szenci Molnár Albert magyar zsoltárfordítása (1607). Erről bővebben ld. IMRE 2012b.

3.) Üdvérték-közvetítés és lelki gyógyító erő (a keresztény lélek szolgálatában)

A bibliai költészet alapjául szolgáló szent szöveg már önmagában is üdvértékkel és lelki gyógyító erővel bír. A költeményekben működtetett klasszikus beszédművészeti diszciplínák – kiváltképp a retorika – pedig az Ige értelmezésének eszközeként ennek az üdvös isteni szónak a közvetítését segítik elő.

Georgius Spalatinus (valódi nevén: Georg Burkhardt) versben üdvözli Hessus zsoldárparafrázisait, amelyeknek szent tárgya (ti. az isteni ige) biztos vigaszt s enyhülést hoz a lélek számára, hiszen abban a hit tanításai, az Úr igéi, az élet és az üdvösség ambróziája foglaltatik. Egyedülként a hit szabadítja meg az embert bűneitől, hibáitól, hozza létre Krisztus társaságát, bátorítja a lelki bánattól szenvedőket, hajtja igába a Sátánt, műveli meg az alvilági posványokat, s emel az égiek sorába, teszi elérhetővé a legmagasabb csillagokat. Az Úr igéje mindenk felett hatalommal bír, vezetésével a lélek összes ellenségét legyőzzük, legyen az bármily aljas teremtmény, hitünk szolgálata biztos jövővel szolgál számunkra.¹⁶⁴ Melanchthon *praefatió*jában leírja, hogy gyakorta a kezében tartja, olvassa a Hessus által klasszikus metrumra átültetett Dávid-zsoldárokat, s ezt nemcsak a kedvtelés okán teszi, hanem azért is, hogy ezekből a legfájdalmasabb lelki gyötrelmekre, nyomorúságokra gyógyírt, enyhülést nyerjen.¹⁶⁵

Rudolphus Goclenius Andreas Spethe zsoldárparafrázisait a lélek paradicsomának nevezi, ahol a mennynek van tavasza, a holt léleknek megnyugvása, a látásnak fénye, Istennek megismerése, az égiek tiszteletének soha el nem hervadó virága (amelyből font koszorú örök fényt ad), a krisztusi beszédnek méze, a vigasztalásnak fuvallata és fénye, a virágzó örömnök balzsamai, amelyeket követ az üdvösség s a vég nélküli élet.¹⁶⁶

Florianus Duchon a Mocoschinus-parafrázis olvasójának azt tanácsolja, hogy e munkát kövesse, valódi kegyességgel tárja fel, és akkor megjárhatja az üdvösség örök

¹⁶⁴ „*Mentibus hinc nostris solatia certa petuntur, / Quae nullis opibus mundus habere potest. / Talia Iessaeus veheret quum laude Prophetes, / Exultans elegos iam rediisse suos. / De Domini verbo, vitae, ambrosiaequae salutis / Quod fidei solo munere, corda beat. / Sola fides hominem coelesti donat honore. / Sola fides superis conciliare potest. / Sola fides hominem peccato liberat omni. / Sola fides mortem, et pessima quaeque premit. / Sola fides Christi fratres, sociosque potentes / Efficit, et coelis inferit una fides. / Sola fides animos tetrico moerore iacentes / Erigit, et miseris pectora laeta facit. / Sola fides Sathanam subigit, stygiasque paludes, / Clavibus his solis sydera summa patent. / Sola fides vivis, morientibus omnia donat, / Sola fides regit, atque omnia sola potest.*” [P. A.] HESSUS 1548, Bb4r–v.

¹⁶⁵ „*Davidis Psalmos redditos abs te Latino carmine, non vidi tantum, sed quotidie in manibus habeo, non solum oblectationis caussa, verum etiam ut inde in acerbissimis curis remedium ac levationem miseriarum petam.*” [P. A.] Uo., Bb1r.

¹⁶⁶ „*Scilicet est animi paradisus: Adonidis horti / Huic cedunt: horti hic sunt nihil Hesperidum. / Ver coeli est: animaeque quies: sonus entheus hymni: / Lumen contuitus notitiaque Dei. / Flos (sed flos nunquam marcens) coelestis honoris, / Undique quo victrix texta corona nitet. / Christi oris favus est: refrigerii aura: beata / Balsama laetitiae, quae comitata salus. / Vita, quae, sine fine manet, non labilis aevus / Ambrosius cibus est, nectarusque latex.*” [P. A.] SPETHE 1596, 13.

csillagjaihoz vezető utat.¹⁶⁷ Martinus Mokoschinus elégiájában egyértelműen kijelenti, hogy Mokoschinus műve az üdvösséghez vezető legfőbb út, s Isten azt akarja, hogy ilyen munkák megalkotásával tiszteljék őt.¹⁶⁸ Martinus Mokoschinus ugyanitt Szent Pál szavait idézve az Ószövetség-parafrázisa tárgyá, a bibliai anyag miatt lelki gyógyító erőt tulajdonít. A mindenható Isten a Szentírásban foglaltatik, amelynek forgatása számunkra felettébb hasznos, hiszen ebből a forrásból áradnak ki az Úr tanításai, amelyek révén él az emberek szívében a hit, a türelem, a vigasz és a remény.¹⁶⁹

Mokoschinus a patrónusához, Illésházy Istvánhoz írott ajánlóversében a következőkkel magyarázza költészetét: a viszontagságok közt vergődő haza látványa buzdítja őt éneklésre, költeményével a töröktől sújtott hon fájalmán szeretne enyhíteni. Az istenfélők szívében bátorságot szül a parafrázisba foglalt szent történet olvasásának öröme.¹⁷⁰ Fodor Bálint ugyancsak a hazát ért csapásokra szeretne lelki orvosságot nyerni a zsoltárok olvasásából és saját zsoltárátköltésének megalkotásából.¹⁷¹

Sebastian Ambrosius Lam a Pilcius-kötethez írott kísérőkölteményben a szent versek olvasására bátorítja a hívőket, kiknek lelke boldogsággal telik el, ha e költeményekből megismerik a krisztusi, kegyes (földi) élet útját, melynek végén Isten királyságában a Krisztus véréből született valódi örömök jutnak majd nekik osztályrészul.¹⁷² Egy bizonyos M. T. (?) epigrammája a sárosi iskolából pedig arról szól,

¹⁶⁷ „Salve parve liber chartis: sed honore perenni / Maxime, nam superas quas habet orbis opes. / *Hunc sequere, hunc vera pietate evolve, salutis / Aeterna quisquis carpis ad astra viam.*” [P. A.] MOKOSCHINUS 1599, A1v.

¹⁶⁸ „*Hoc opus, hic noster labor est, haec summa salutis, / Vult Deus a nobis hac ratione coli.*” [P. A.] Uo., A5r.

¹⁶⁹ „*Paulus, amans Christi vates, quem Nero necavit, / Tales facundo fundit ab ore sonos. / Complexus Deus est quaecumque volumine sacro / Omnipotens, nostris usibus illa dedit. / Hoc ex fonte fluunt coelestia dogmata, per quae / Vivit in humano corde rigata Fides. / Hinc oritur praestans Patientia rebus in arctis, / Ac placide sortem scit tolerare suam. / Manat ab hoc etiam pia Consolatio rivo, / Qua cupiens Christum, sub cruce, coetus ovat. / Spes simul e tali se germine tollit ad astra, / Omnibus in rebus fidere docta Deo.*” [P. A.] Uo., A3v.

¹⁷⁰ „*Magne Comes, pars surgentis fortissima Regni, / Bella per Hungaricos plusquam civilia campos, / Iusque, datum Turcis, vafroque in foedere raptas / Cum populis urbes, nulloque movenda triumpho / Arma, nisi Europae iungat concordia Reges, / Me canere hortata est patriae trepidantis imago; / Cum sic attonitum novitate coërcuit astris / Numinis dura (...) / Progedior ducente Deo: nil vasta tumentis / Terret imago maris, turpesque sub aequore Phocae; / Nec Syrtes; canibus nec Scylla incincta marinis. / Audacem faciebat amor, sacraeque voluptas Historiae...*” [P. A.] Uo., (4v–)(5r.

¹⁷¹ „*Lego enim et repeto Psalmos, ut remedia quaeram cogitans de patriae calamitatibus, et me ad precationem accendam.*” [P. A.] CRISPUS 1557, Aiv.

¹⁷² „*Ille sed est vere foelix, vereque beatus, / Qui didicit Christum nosse, pieque mori. / Haec duo praecipue tractat brevis iste Libellus, / Hic tibi quem Pilcii Musa diserta dedit (...) / At tu si sapis, et si gaudia vera requiris, / Fac, Christum discas nosse, pieque mori. / Sic et vera tuam perfundent gaudia mentem, / Dum vitam in terris hospes et exul ages, / Et gratis tandem tibi Christi sanguine parta / In regno obvenient gaudia vera Dei.*” [P. A.] PILTZ 1583, B3v.

hogy Pilcius gyűjteménye olyan tiszta lélekből jövő imákat tartalmaz, amelyekkel, mintegy fegyverrel, legyőzhető a sztüxi ellenség, és felülmúlható minden gonosz, minden vész.¹⁷³

Bocadius a zsoltárparafrázisaihoz írott disztichonos ajánlásban (*Ad ministerium Cassoviense*) az Úr által ránk rótt bajokról, csapásokról, szerencsétlenségekről beszél. Az átélt szenvedéseknek komoly jelentőségük van. Ha a Mindenható a kiszabott büntetésekkal nem tisztítaná meg az istenfélők lelkét a bűnöktől, akkor a vétkesek haláluk után örökre a pokolban gyötrődnének. Így Bocadius közös templomi imádságra buzdítja a kegyeseket, hogy abból lelki erőt nyerjenek keresztjük terhének, azaz a büntetések súlyának az elviseléséhez.¹⁷⁴ A szóban forgó Bocadius-zsoltárátköltések is betölthetik ennek a vigasztaló közösségi fohásznak a szerepét, hiszen a 103. zsoltár pontosan azokról az égi adományokról szól, amelyekkel Isten a kegyesek evilági szenvedéseit, fáradozásait jutalmazza majd. Bocadius az Ericus Lassotához címzett, ugyancsak a zsoltárparafrázisokhoz járuló *dedicatió*jában is hangsúlyozza, hogy ezek a mennyei ajándékok többet érnek, mint azok a kincsek és címek, amelyekkel a földi uralkodók jutalmazhatják szolgálóikat.¹⁷⁵

Végezetül szólni kell az örök dicsőségről, hírnévről, megbecsülésről, elismertségről és az isteni jutalomról, amelyben a *sacra poesis* költőinek része lehet a szent versek megalkotásáért. Alexander Soczovinus szerint Mocoschinus munkájáért ugyanolyan méltatást érdemel, mint amelyet a híres Vergilius kap költeményéért.¹⁷⁶ Joannes Bocadius korábban már emlegetett kísérekölteményében arról beszél, hogy Mocoschinust érdemeiért maga Isten fogja megkoronázni az ég tetején.¹⁷⁷

Bocadius Sirák fia könyvéről készített parafrázisát is sokan dicsérik. Ernestus Hettenbach köszönetet érdemlő munkának tartja az átköltést, amelyért Bocadius nevét dicsérni fogja az utókor, s amelyért Bocatiust jutalom várja a Mennyben.¹⁷⁸ Stephanus Xylander Herculest és Maeonidest emlegeti. Míg az előbbit ereje és harci tevékenysége,

¹⁷³ „*Arma, quibus stygium profliges strenuus hostem: / Arma, quibus superes fortiter omne malum, / Sunt pia vota, sacro fidei munimine freta, / Factaque per nomen, Maxime Christe, tuum: / Hic bene divino concepit qualia versu Caspar...*” [P. A.] PILTZ 1583, L6v.

¹⁷⁴ „*Fortior ad crucis huius onus, tam iuge ferendum / Communes posco rursus in aede preces. / Ah miseros! nisi dextra Iovae nos adserat ipsa, / Nil sumus ante Deum: nil sumus absque Deo.*” [P. A.] BOCATIUS 1990a, 819.

¹⁷⁵ „*Caesar opeis titulosque potest, opibus titulisque / Legeris heic, tribuat plus quod, Erice, polus.*” [P. A.] *Uo.*, 803.

¹⁷⁶ „*Quos meruit quodam Maro carmine clarus honores, / Hos tibi Christiadam gens, Mocoschine, ferat. / Ille refert fatum Troiae, Aeneaeque labores / Tu canis Heroo, Biblia sacra, pede. / Haec quanto maiora illis, tu carior uni / cuique pio tanto (namque mereris) eris.*” [P. A.] MOKOSCHINUS 1599, A2v.

¹⁷⁷ „*Fronte geres frondem Phoebea ex arbore sertum: / Ut tuus ex merito teque sequatur Honos. / Si tibi nec Cesar laurum nec Apollo dat; alto / Ipse coronabit te super axe Deus.*” [P. A.] *Uo.*, A1r.

¹⁷⁸ „*Opus bonum Deo, bonis et omnibus / Gratum facis. Laudabiturque et posteris / Nomen tuum; coeloque merces te manet.*” [P. A.] BOCATIUS 1990a, 957.

addig az utóbbit költeményei tették híressé. Xylander úgy véli, Bocatius is kiérdemelte fáradozásával, hogy e neves személyekhez hasonlóan neve örökre fennmaradjon.¹⁷⁹ Aegidius Hunnius Hesus zsoltárátköltését vonja párhuzamba Bocatius művével. Hesus *Psalterium*át Luther, Melanchthon és sokan mások is méltán dicsérték. Hunnius szerint Bocatius is kiérdemelte az elismerést, mert költői tehetségét habozás nélkül a bibliai könyv ajánlására és magyarázására fordította.¹⁸⁰ Ez utóbbi textusok gondolatiságukban párhuzamba állíthatók a korábban Juvencus Evangélium-harmóniájához járuló *praefatió*ban olvasottakkal (halhatatlan dicsőség, isteni kegyelem).

II. 4. A reformáció humanizmusának nyelvszemlélete

Eckart Schäfer is az ókereszténységből eredezteti a latin nyelvű keresztény költészetet (*christliche Dichtung*), Hieronymushoz és Augustinushoz vezeti vissza annak tradícióját s azon kívánalmát, hogy a pogány beszédművészet (azaz a retorika) vallási funkcióval ruházódjon fel.¹⁸¹ Ebből kiindulva érdekes lehet megfigyelni, hogy a klasszikus beszédművészeti diszciplínák (kiváltképp a retorika) az antikvitás korától kezdve, az ókereszténységen át, s majdan a reformáció humanizmusának idején a tanítási-tanulási folyamatban hol helyezkednek el, s általánosságban, illetve az ókereszténységtől kezdve a Szentírás-magyarázat terén milyen funkciót töltenek be.

Quintilianus *Institutio oratoriája* szerint a tanítási-tanulási folyamatban meghatározott helye és ideje van a széptudományokkal való foglalkozásnak.¹⁸² Quintilianus tehát komplexen, egy egészként tekint a beszédművészet klasszikus

¹⁷⁹ „*Bis seni Alciden celebrem fecere labores, / Et tot pugnaci parta trophea manu: / Carmina Moeoniden: a quo ceu fonte perenni / Vatum Pegaseis ora rigantur aquis. / Si quid Syracidae vigiles meruere labores / Carminibus, vivat sic quoque Bocatius.*” [P. A.] BOCATIUS 1990a, 959.

¹⁸⁰ „*Cumque consimilis labor in Eobano Hesso, quod Psalterium Davidis carmine reddidisset, a Luthero, Philippo Melanphone aliisque mirifice et merito quidem laudatus est: utique et noster Bocatius suam laudem et commendationem reportat, quod ingenii sui dotes ad Biblicum hunc librum Ecclesiasticum tanquam reconditae et divinae sapientiae thesaurum quendam inaestimabilem, pro ingenii sui elegantia ubertateque venae poeticae commendandum et illustrandum conferre non dubitavit.*” [P. A.] *Uo.*, 956.

¹⁸¹ SCHÄFER 1976, 54.

¹⁸² „Azon gyermek esetében, aki elsajátította az írás és az olvasás képességét, *első helye a grammatikusoknak van* (...) Ez az elnevezés tehát, jóllehet a legrövidebben két részre osztják, *a helyes beszéd tudományára és a költők magyarázására*, többet rejt magában, mint amennyit látszólag ígér. Mert *a helyesírás* is kapcsolatban áll a beszéddel, mert a magyarázatot megelőzi *a helyes fölolvadás* (...) Továbbá: *zene nélkül a grammatika sem lehet tökéletes, minthogy a metrumokról és a ritmusokról is beszélni kell* (...) *Ékesszólásra is szükség van*, nem átlagos szintűre, hogy mindazon dolgokról, melyeket bemutattunk, megfelelően és áradóan beszéljen. *Annál kevésbé lehet megbocsátani azoknak, akik e tudományt jelentéktelennek és terméketlennek csúfolják. Ha ez nem rak erős alapot a jövőendő szónok alá, mindaz, amit ráépítesz, összeomlik.* (...) Ne vesse meg tehát senki a nyelvtan elemeit, mint valami jelentéktelen apróságokat (...) *mert azok előtt, akik úgy közelednek feléje, mintha szentélybe lépnének, a valóság oly sok finomsága feltárul, mely nemcsak a gyermeki elméket élesíti, hanem a legmagasabb képzettség és tudomány tárgya is lehet.*” [P. A.] QUINTILIANUS 2008, 85–86.

diszciplínáira, amelyek közül a retorika (az ékesszólás nála a jól beszélés művészete, az igazságról, a jóról való meggyőzés képessége) kiemelkedő fontossággal bír, hiszen mintegy alapozó tárgyként funkcionál a későbbi magasabb szintű tanulmányokhoz.

Augustinus a *De doctrina christiana* című munkájában azt mondja, hogy a *Biblia* az isteni szót az emberi nyelv jelrendszerébe kódolva tartalmazza, így a kinyilatkoztatások valódi értelmének feltárására csak azok képesek, akik a beszédnek mesterei.¹⁸³ Augustinus tehát úgy véli, hogy a retorika a jóra való rábeszélés, az igazságért való harc, a tanítás és a magyarázat eszköze. E diszciplína elsajátításához pedig nem föltétlenül szükséges szabályokat bemagolni, a tapasztalt minta imitációja, a környezet szerepe fontosabb, ösztönös tehetség kell hozzá.¹⁸⁴

Összességében elmondható tehát, hogy a retorika már az antikvitásban az igazság közvetítésének, a jóról való meggyőzésnek is az eszköze, mindez pedig az ókeresztény korban egyfajta vallási-didaktikus funkcióval kapcsolódott össze, a Szentírás kinyilatkoztatott igazságainak közvetítésére tevődött a hangsúly. Vélhetően ez utóbbi elgondolás született újjá később a hitújítás korában, a *sacra poesis* alkotásain is ez érzékelhető.

A késő humanizmus idején a trivium széptudományai (retorika, grammatika, dialektika) kiemelt fontossággal bírtak a Szentírás-értelmezésben, ahogy ezt a korabeli témabavágó (németországi és hazai) disputációk, orációk és paratextusok is alátámasztják.¹⁸⁵ Georg Sabinus *De utilitate studiorum eloquentiae...* című 1538-as beszédében arról szól, hogy az ékesszólás művészetének elsajátításakor olyan nyelvi ismeretekre lehet szert tenni, amelyek megkönnyítik a többi diszciplínával való értő foglalkozást. A vallásnak különösen szüksége van a retorika megtisztító fényére, hiszen anélkül bizonytalanságokkal, homályos foltokkal, félreértésekkel lenne tele.¹⁸⁶

¹⁸³ „Tehát a Szentírás kutatójának és tanítójának, az igaz hit védelmezőjének és a tévelygés ellenségének tanítania kell a jót és eltántorítani a rossztól. *A beszéd fáradtságos munkájával* meg kell nyernie ellenfeleit, erőt kell öntenie a lustákba, s a járatlanoknak *meg kell magyaráznia*, hogy miről van szó, s mire számítsanak.” [P. A.] ÁGOSTON 2001, 218.

¹⁸⁴ „Ha a kisgyermek a beszélők szavaiból tanul meg beszélni, *miért ne válhatnának az emberek ékesszólókká az ékesszólás művészetének tanulása nélkül, pusztán a szónokokat hallgatva, olvasva vagy, ha még erre is képesek, utánozva?* (...) A gyermekek sem szorulnának a grammatika művészetére, hogy a kifejezőmód tisztaságát elsajátítsák, ha lehetőségük volna arra, hogy olyan emberek között éljenek és nőjenek fel, akik teljesen hibátlanul beszélnek.” [P. A.] ÁGOSTON 2001, 217.

¹⁸⁵ A 16. századi retorikai elméleti irodalom ilyen szempontú, részletes elemzését ld. IMRE 2012c, IMRE 2019.

¹⁸⁶ „*Quales tenebrae in religione, qualis barbaries in iudiciis et negociis civilibus futura est, amisso literarum elegantiarum et eloquentiae lumine?* (...) *Eximia quaedam virtus est eloquentia, quae est facultas sapienter et ornate dicendi, de religione, de Republica, deque aliis artibus, regens imperia, summorum Principum consilia, voluntates inclinans populorum ac gentium, et vel incendens languentes, vel revocans ac sedans incitatas* (...) *Primum enim commemorabo, quid conducatur studium recte dicendi ad caeteras artes vel*

Vitus Theodorus a *De studio linguarum* című 1533-as beszédében ugyancsak hangsúlyozza a nyelvtudományoknak, a grammatikának a Szentírás-értelmezésben betöltött kiemelt szerepét. A teológia forrásai görög és héber szövegek, amelyekhez illik visszanyúlni, amennyiben a fordításban – amelyről tudjuk, hogy sohasem lehet teljesen pontos, szöveghű – bizonytalanságok, értelmezési nehézségek adódnak. Ahhoz tehát, hogy a szent szövegek eredeti értelméhez, valódi jelentéséhez eljuthassunk, olyan nyelvi ismeretek birtokában kell lennünk, amelyek a forrásokhoz való visszatérést lehetővé teszik. Saját üdvözlésünk és az egyház boldogulása a tét, amikor a Szentírás helyes értelmezéséről van szó. A nyelvi tudás, ismeretek, a nyelv széptudományai isteni adományok, amelyeket az Evangélium mellé szánt az Úr, hogy segítsék annak kifejtését, értelmezését, magyarázatát, közvetítését.¹⁸⁷

Jacob Milichius 1528-as *De dialectica* című *oratiójában* a következőkben látja a beszédművészet széptudományainak hasznosságát: A dialektikában és a hasonló diszciplínákban (retorika, grammatika) szerzett jártasság nélkül elképzelhetetlen, hogy a szent szövegeket megértsük, ugyanis azokban az Úr a mindennapi (emberi) nyelven szólal meg, így a megfelelő nyelvi ismeretek híján az isteni kinyilatkoztatás teljes megértése ellehetetlenül.¹⁸⁸

Nicodemus Frischlin a grammatikájához írott *praefatióban* arról beszél, hogy kiforrott, biztos nyelvi tudás híján értően nem tanulmányozhatjuk sem a régiek írásait, melyekben számos az emberiség számára üdvös tanítás foglaltatik (pl. isteni tanok, emberi törvények), sem pedig a többi diszciplínát. Például a dialektikához és a retorikához sem lehet úgy könnyedén közelíteni, ha előbb nem mártóztunk meg alaposan a grammatikai tanokban. Mi több, a grammatikát, a dialektikát és a retorikát rögtön egymás után, egyazon időben kell elsajátítani, mert ezek a tudományok úgy kapcsolódnak egymásba, úgy

intelligendas, vel tractandas. (...) Hoc loco quis non videt, quantum decus sit homini docto, posse diserte, perspicue, non sordide, res magnas explicare?” [P. A.] MELANCHTHON 1843, 364–367.

¹⁸⁷ „constat enim fontes Theologiae ebraicis et graecis literis contineri. Nec possunt ita transfundi linguae, ut nihil opus sit fontibus, si velimus iudicare de locis obscuris, quod in multis gravissimis controversiis fieri necesse est. Toties commendat nobis ipsa scriptura ministerium verbi, admonet nusquam voluntatem Dei cerni, nisi in his scriptis; facile igitur intelligi potest, quantum referat perfecte intelligere naturam sermonis, quod sine linguarum cognitione et sine eloquentiae exercitationibus nemo consequi potest. Itaque cum suae quisque salutis causa, tum etiam propter publicam Ecclesiae necessitatem perfectam sacri sermonis cognitionem expetere debet (...) Qua ex re facile iudicari potest, linguarum noticiam non esse leve aut vulgare Dei donum. (...) Haec enim coelestia dona Evangelio lucem afferunt, et verius sunt ecclesiae suppellex, quam ulla ornamenta aurea. Neque enim dubium est, quin ad hanc utilitatem Deus Evangelio addiderit donum linguarum, ut vocant, ut ad sacras literas explicandas conducant.” [P. A.] *Uo.*, 232–234, 238.

¹⁸⁸ „Quanquam autem sacrae literae non sumant res a Philosophia, tamen quia sermonem a publica consuetudine mutantur sine Dialectica et cognatis artibus, compositio sermonis cognosci non potest.” [P. A.] *Uo.*, 162.

fonódnak egybe, s úgy alkotnak egy hármast, mint a három Grácia. Ahol az egyik végződik, ott kezdődik a másik, egyik a másíknak nyújt kezét.¹⁸⁹

Georg Fabriciust a grammatikájához készült előszóban komolyan foglalkoztatja a kérdés, hogy azok, akik megvetik a nyelveket és az irodalmat, ám egyúttal hivatalukban a vallást vagy a jogot, a törvényeket magyarázzák, mégis miféle igazságra képesek tanítani, mi igazat mondhatnak. Hiszen ahogy a tudós, tanult férfi megbecsüléséhez, úgy a keresztény ember jó híréhez és hivatalához is elengedhetetlenül szükséges az igaz értelem, a megfelelő hozzáértés, amely a nyelvek tiszta forrásából ered.¹⁹⁰

Kaspar Pilciusnak a verseskötetéhez írott *praefatió*jában kirajzolódik a reformáció humanizmusának retorikaszemlélete, miszerint az ékesszólás a vallás megőrzésének és az Istennel való kapcsolatteremtésnek, az emberi és az isteni szó összekapcsolásának az eszköze. A keresztények Krisztus (*dux*) katonái (*militantes*), akik földi szolgálatuk (*militia*) során az igaz hit megőrzéséért bátran vállalják a veszélyeket, a szenvedéseket és akár a halált is, hisz rendületlenül bíznak a majdani diadalban (*triumphus*), a túlvilági üdvösségben és öröklétben. A szolgálat, a küzdelem (*Mars*) során az *oratio* a fegyverük (*telum*), a pajzsuk (*clypaeus*), a gorgófejük (*Gorgo*), amellyel a kísértéseket és a megpróbáltatásokat kivédik és legyőzik.

A szónoki beszédbe burkolt *precatio* tehát az ágostoni kifejezéssel élve *clavis*, azaz kulcs a mennyhez, az isteni irgalom elnyerésének és az Úrral való társalkodásnak az eszköze, általa mintegy lépcsőn/létrán felfelé lépkedve emelkedünk (*ascenditur*) Istenhez. Az *oratio* mindenható erő, amely képes a csapásokat elűzni, győzelemre vinni, jótékony esőket fakasztani, az éhezőkön és a nélkülözőkön segíteni, a betegségeket gyógyítani, a vakoknak a világot és a holtaknak az életet visszaadni. A szónoklás pedig a legfáradtságosabb szolgálat, mert maga az ördög akadályozza, hiszen álnok cseleit és

¹⁸⁹ „... numquam nos hodie *ad solidam priscae Latinitatis cognitionem* pervenimus. *Ea vero destituti, quomodo intelligemus veterum libros, in quibus aut caelestis doctrina, aut civilium legum, et iuris prudentia, aut aliae res, humano generi saluberrimae, proponuntur? Quid? quod ne reliquae quidem artes, ac disciplinae sine accurata Grammaticae perceptione, intelligi, atque condisci possunt? Hoc enim est, quod tam difficulter hodie percipiunt Dialecticam* adolescentes: quod nimirum solida Etymologiae, et syntaxeos doctrina, prius in Grammatico ludo non imbuuntur, quam ad Dialecticorum et Rhetorum scholas adhibentur. Et profecto ausim ego iurare, eum puerum, qui haec praecepta probe habuerit cognita, atque perfecta, uno deinceps anno plus eruditionis e nostris Dialecticis, et Rhetoricis (nam etiam has artes nostro labore conscriptas habemus) esse percepturum, quam toto triennio ex aliorum consutis centonibus huiusque percipere potuerit. Ita enim has tres artes nos tractavimus, ut una alteri manum praebeat, et tanquam tres Gratiae inter se sint connexae, atque copulatae. Ubi enim Grammaticus desinit, ibi incipit Dialecticus: et ubi gradum sistit Dialecticus, ibi gradum promovet Rhetoricus.” [P. A.] FRISCHLIN 1584, A4v–A5r.

¹⁹⁰ „Contemptores autem isti primorum elementorum, hoc est, linguarum literarumque, cum interdum muneribus fungantur gravissimis explicandi religionem, aut interpretandi ius civile: quid, obsecro, docent veri? quid solidi commemorant? (...) Cum autem non modo ad existimationem viri docti, verumetiam ad nomen et officium hominis Christiani vera pertineat intelligentia, eaque e verbis lectis et quasi lance pensitatis, purisque linguarum fontibus hauriatur...” [P. A.] FABRICIUS 1560, A3v–A4r.

kísértéseit ezzel az eszközzel lehet a leghatékonyabban megghiúsítani. Pilcius munkája megalkotásakor egyszerűsége (*simplicitas*) és világosságra (*perspicuitas*) törekedett, így inkább a metrikai szabályokat sértette meg bizonyos helyeken, mint hogy a gondolatok értelmét a szavak szertelen tobzódásával elhomályosítsa.¹⁹¹

II. 5. Összegzés

Az idézett paratextusrészletek azt mutatják, hogy a *sacra poesis* alkotásai – az ókeresztény költészetnél tapasztaltakhoz hasonlóképpen – elsősorban paraliturgikus-didaktikus funkcióval iskolai használatra készültek a tanulóifjúság számára, hogy a megfelelő klasszikus és vallási ismeretek átadásával egy olyan felnövekvő nemzedéket neveljenek, amely a megszerzett nyelvi és tárgyi tudás birtokában önállóan is képes lesz a Szentírás helyes értelmezésére és az Ige esszenciájának másokkal való megértetésére. Az emberi nyelvbe kódolt üdvértékű isteni szó helyes megértésénél és megértetésénél, az isteni tanítások igaz értelmének átadásánál, az Ige tisztaságának megőrzésénél, s ezáltal a vallás és az egyház védelménél és felékesítésénél a hitújítás századában valóban nem létezett fontosabb feladat. Tehát a keresztény költészet – mind az ókeresztény kori hittérítésnek és hitvédelemnek, mind a reformáció programjának, azaz az ige tisztasága megőrzésének a szolgálatába állítva – a beszédművészet klasszikus diszciplínáit, kiváltképpen a retorikát használja eszközként. A fent idézett Pilcius-előszó gondolatai az ékesszólásról és az alkotói alapelvekről (egyszerűség, világosság, érthetőség) összekapcsolják a korszak retorika-felfogását a *sacra poesis* koncepciójával.

A klasszikus irodalmi-műfaji keret alkalmazását a szent költeményekben egy antikvitásból eredő és a késő humanizmusban újjászülető elgondolás indokolja, miszerint a költészet az emberi szó legmagasabb rendű formája, az irodalmi műfajok legnemesebbje, isteni ajándék, amely az Úr szolgálatára adatott az embernek.¹⁹² Luther elmondása szerint maga Hesus azt vallotta a *Psalteriumban*, hogy a költőkben munkáló ihlet az egeből jön, amely ihlet őbenne termékenyebb és hatékonyabb, mint a többi poétában, s amely által

¹⁹¹ „Itaque militiam exercere dicimur, cum fidem oratione circumseptam custodimus, pro eius incrementis ad Deum clamamus, & Spiritus S. auxilium, pro eadem confirmanda, imploramus; cumque omnibus diaboli & hostium, nos a via salutis in viam perditionis retrahere nitentium insultibus, hunc clypeum & Gorgonem obtendimus, omnesque tentationes exceptas, hoc telo retundimus & superamus. Veram ergo fidem impetrat, custodit & conservat oratio, quam tamen & ipsam ex vera fide proficisci, & vera fide niti oportet... Porro de virtute orationis inquit Augustinus: Oratio iusti est clavis coeli, ascendit precatio, descendit Dei miseratio... Per hanc mentes nostrae cum Deo loquuntur, & Deo coniunguntur; huius beneficio tanquam scalis & gradibus ad Deum ascenditur, & et ad ipsum pervenitur... Fateor, me simplicitatem & perspicuitatem assequi voluisse; eius rei gratia malui leges metricas, paucis tamen in locis, violare, quam sententias familiares obscuritate & verborum insolentia involuere...” [P. A.] PILTZ 1583, A4r–v, B2r.

¹⁹² VANYÓ 2005, 153.

képes kiadni magából ezt a mások által meg nem tapasztalható fenséges alkotóerőt, tehetséget. Így hát a zsoltárparafrázisok megalkotásáért nemcsak Hesus érdemel köszönetet, hanem Jézus Krisztus is, aki saját érzületével, lelkével töltötte meg a költőt e kegyes munka létrehozására.¹⁹³ Georg Ostermaier ugyancsak a krisztusi ihletről beszél abban a Melanchthonhoz írott ajánlóversében, amellyel zsoltárátköltéseit kíséri.¹⁹⁴ Egy másik epigrammában Carolus Hugelius mondja azt barátja, Ostermaier költészetéről, tudós költeményeiről, hogy azok megalkotásához isteni erők adtak termékeny tehetséget.¹⁹⁵

Georg Fabricius gondolatai jól összefoglalják a reformáció humanizmusának – jelen fejezetben több citatummal is alátámasztott – küldetését, amely egyben a *sacra poesis* alkotásainak a koncepcionális háttérét is adja: „Nostra vero aetate cum *coelestis doctrina quasi renata sit, & renovata melior disciplina, & magnae illae tenebrae lucis clarissimae splendore discussae: rectum & viro bono dignum officium est, (...), nomini divino gratias agere, & omni studio clementiam Dei voce, oratione, literis celebrare: ut ad colendum & illustrandam religionis studium, alacritas excitetur plurimorum.*”¹⁹⁶

III. ANTIKIZÁLÁS: ZSOLTÁRPARAFRÁZISOK

A klasszikus zsoltárátköltések készítésének gyakorlata az ókeresztény kor irodalmában gyökerezik. Paulinus Nolanus (Nolai Szent Paulinus, 355–431), ókeresztény költő például három (1., 2., 136.) zsoltárt írt át latin nyelvre, antik metrumra, így megalkotva a keresztény líra új műfaját. A késő humanizmus idején aztán a zsoltárok parafrázálása a *res publica litteraria* kedvelt gyakorlatává vált. Több száz neolatin költő kísérelte meg a zsoltárok latin nyelvre (esetenként görög nyelvre) és klasszikus metrumra (legtöbbször hexameterre és disztichonra) való átültetését Európa-szerte a 16–17. században. 1550 és

¹⁹³ „In qua re, vere simul illud ostendisti, quod *in poëtis sit spiritus sedibus aetheriis veniens, in te vero et opulentior et effacior quam in caeteris*, ut qui potueris reddere vires huius Poëtae regii, nunquam aliis poëtis, quantumvis magno afflatu agitatis, vel levi olfactu cognitas. Quod nullo modo potuisses, nisi rebus ipsis fuisses ultra intellectum, ut dicere solemus, et iam vere affectus. *Is autem affectus non a natura, nec ex vulgari Musarum virtute venit, aut earum afflatu solito concipitur, sed revera donum novum est spiritus, et altior e coelo afflatus.* Proinde non tantum gratulor tibi, sed et *Dominum meum Iesum Christum laudo, qui spiritu suo te impulerit ad hoc pium opus...*” [P. A.] HESSUS 1548, Aa8r. (Melanchthon korábban – Hesus *Psalterium*a kapcsán – idézett gondolatai is ide kapcsolódnak, miszerint a költemények elsősorban az egyház, a vallás megőrzésére, a Mindenható segítségére hivatottak.)

¹⁹⁴ „Adsit ut huic Synodo coelesti flamine Christus, / Qui regat *afflatu* pectora vestra suo. / (...) Scilicet hinc oritur *nostrae fiducia Musae...*” [P. A.] OSTERMAIER 1557, Biir.

¹⁹⁵ „*Nam tibi foelicem dederint cum numina venam, / Ut possis Clario scribere digna Deo.*” [P. A.] *Uo.*

¹⁹⁶ [P. A.] FABRICIUS 1560a, a4v. „A mi korunkban, minthogy *az isteni tanítás mintegy újjászületett*, s a kegyesebb tudomány új erőre kapott, és a nagy sötétséget *a legragyogóbb fény világa* oszlatta szét: *a tisztas férfitűhöz illő és méltó feladat*, (...) *hogy Istennek hálát adjon, és minden törekvésével, szóval, beszéddel, írással az Úr kegyességét dicsőítse*, hogy sokaknak kedve ébredjen a hit tudományának művelésére és magyarázására.” [P. A.]

1650 között igen nagy számban jelentek meg latin nyelvű zsoltárparafrázisok Európában,¹⁹⁷ majd a 17. század második felében a neolatin átköltések egyre jobban háttérbe szorultak a nemzeti nyelvű költészettel szemben.¹⁹⁸ Azonban a legkiválóbb átdolgozásokat több ezren olvasták számos európai országban még a következő évszázadokban is. Például a skót George Buchanan parafrázisait széles körben használták az európai iskolákban, Svédországtól Romániáig egészen a 19. századig.¹⁹⁹

III. 1. Panasz- és hálaadó zsoltárok²⁰⁰

Az ószövetségi 3. zsoltár a királyságából kiűzött, ellenségeitől szorongatott Dávid imája az Úrhoz. Dávidot trónjától megfosztották, szerettei – köztük saját fia is – elárulták, ellenségei mindenfelől üldözőbe vették. Mindezek ellenére a számkivetett király Isten végtelen szeretetében keres menedéket, az Úrnak panaszolja el szívének fájdalmát, és tőle remél segítséget is. Egy bánatos, kétségbeesett, gyötrődő lélek fájdalmas panasza ez a zsoltár. Dávid király félelmeinek egyetlen gyógyírjét az isteni megbocsátásba és gondviselésbe vetett bizalomban és hitben látja.²⁰¹

Kaspar Pilcius parafrázisában korának aktuális helyzetére áthangolva szólaltatja meg az isteni kinyilatkoztatást.²⁰² A beszédhelyzet nem változik, de a megszólaló személye igen. Már a címadásból (*Precatio Ecclesiae Dei, contra persecutores, ex 3. Psalmo Davidis*) kiderül, hogy itt a megszemélyesített egyház fohászkodik az Úrhoz segítségért üldözői ellen. Vélhetően az elnyomott új hit ellenségei, a római egyház, a reformáció új, a lutheranizmussal ellentétes irányai és a pogány török értendő itt az üldözők alatt. Sokkal inkább közösségi, mintsem egyéni panaszt zengenek az átköltött zsoltár szavai, erről tanúskodnak a következő megszólalások: „Quandoquidem tantum tuae / Protectionis

¹⁹⁷ CZAPLA 2013, 558–568 (Czapla jegyzékében harminc klasszikus zsoltárparafrázist sorol fel a 16–17. századi európai neolatin költészetből, amelyek közül Buchanan munkája mellett jegyzi a legtöbb – összesen hét – kiadást. A felsorolásban az első átköltés François Bonade műve [1531], az utolsó pedig Laurent Le Brun parafrázisa [1653].).

¹⁹⁸ Magyar nyelvű zsoltárparafrázisokra is tudunk példát hozni a tárgyalt korszakból, Balassi Bálint öt zsoltárátköltést (27., 42., 51., 54. és 148. zsoltárok) készített. Az átdolgozások forrásai, mintái egyfelől George Buchanan és Théodore de Bèze latin nyelvű zsoltárparafrázisai, másfelől pedig a meglévő hazai, magyar nyelvű, prózai és verses zsoltárszövegek (Székely István, Pap Benedek, Bornemisza Péter, Huszár Gál, Heltai Gáspár, Szegedi Gergely) voltak. Erről bővebben ld. VÁSÁRHELYI 2000.

¹⁹⁹ IJSEWIJN 1998 (különösen ld. a *Biblical and poetical paraphrases; Parodiae* című fejezetet: 108–110.), FUCHS 2009 (ld. a bevezetést: *Introduction – The Literary Tradition of the Psalter and Metrical Psalm Paraphrases*: 8–13.), GREEN 2009.

²⁰⁰ Az alfejezetek kialakításának logikájáról, a zsoltárok tematikai csoportosításáról bővebben ld. RÓZSA 1996, 321–351 (Különösen ld. a *Műfajok a Zsoltárok könyvében* c. alfejezetet).

²⁰¹ A zsoltárparafrázisokhoz írott tartalmi bevezetők forrása itt és a továbbiakban: KÁLVIN János, *Zsoltármagyarázatok*, ford. SZABÓ Miklós, 2011, interneten elérhető: <https://www.google.hu/url?sa=t&source=web@rct=j&url=http://www.refkossuthter.hu/sites/default> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

²⁰² PILTZ 1583, E5v–E7r.

inclytæ / Nos erigit fiducia, / In forte vel tristissima.”²⁰³ „*Mentique nostræ munera / Coelestis auge gratiæ.*”²⁰⁴

Pilcius bátran él a poétikai-retorikai eszközökkel. Átdolgozását klasszikus időmértékes verselésben, ám nem a szokványos hexamateres, disztichonos formákban, hanem jambikus metrumban (a címben jelölve a versmérték: *Iambicis quaternariis reddita*), tizenhat négysoros strófában alkotja meg, majd egy négysoros, disztichonos versszakkal zárja le költeményét.

Az átköltés szövege tartalmilag jórészt igazodik a bibliai textushoz, de a gondolatvezetés eredeti rendjét helyenként szabadon változtatja a szerző. Például az összesen nyolc versből álló bibliai szöveg harmadik versében szereplő „fel magasztalod az én feiemet” és a hetedik versben található „tarcz meg engemet én Istenem” szövegrészek kifejtésének sorrendjét Pilcius parafrázisában felcseréli. Utóbbi – az eredeti elrendezés szerint – hátulról pontosan az átköltés középső, azaz nyolcadik strófájába kerül, míg az előbbi szöveghely az utolsó előtti, azaz a tizenötödik versszakban szerepel. Az ellenségtől való isteni megszabadítás, az isteni segedelem gondolata valószínűleg nem véletlenül foglal helyet a vers metszetében, a központi nyolcadik versszakban. Az átrendezés feltehetően a zsoltár fő mondanivalójának nyomatékosítását szolgálja.

Pilciusnál az egyes gondolatok sokkal bővebb nyelvi kifejtést kapnak. Szinte minden egyes tartalmi elemnél megfigyelhető a részletezés, amelyben Pilcius alkotói elveinek (*perspicuitas* és *simplicitas* ’világosság, érthetőség és egyszerűség’) érvényesülését látjuk. Például a bibliai második vers, az ellenség, az üldözők szólama („Sokan mondgyák az én lelkem felől: ninczen ő néki szabadulása az Wrtól”) az átköltött verzióban támadó, számonkérő hangvételű kérdéshalakzatokba rendezve két strófányi kifejtést kap: „Vere Deum si diligit, / Cur castra nostra respuit?... Hic hic salus, quin caeteros / Exterminamus perfidos?”²⁰⁵ Az eredeti megszólalás és a pilciusi megoldás közti gondolati kapocs a következő lehet: miként Dávidot vétkesnek, istentelennek és az Úr előtt kegyvesztettnek tartották üldözői, úgy az istentelen, pogány vallási irányzatok képviselői is hasonlóképpen vélekednek az Úr igaz keresztény egyházáról és a hívőkről. Ez utóbbi véleményt tükrözi a „Ha igazán tiszteli Istent...” kétkedő hangvételű tagmondat is.

²⁰³ [P. A.] PILTZ 1583, E7r. „Mert csak a te híres oltalmadban való bizakodás bátorít *Minket*, különösen a legfenyegetőbb élethelyzetben.” [P. A.]

²⁰⁴ [P. A.] *Uo.* „Az égi kegyelem adományával halmozd el *a mi lelkünket!*” [P. A.]

²⁰⁵ *Uo.*, E6r. „Ha igazán tiszteli Istent, akkor miért veti meg a mi felekezeteinket?... Itt, itt az üdvösség, miért ne üzhetnének el a többi hitszegőt is?”

Végezetül a disztichonos záróstrófa mintegy értelmezi, dekódolja a parafrázison végigvonuló allegóriát: Az egyház megrendült matrónaként (*matrona* 'férjes nő, feleség, tisztos nő') fohászkodik, aki még ebben a kétségbeejtő helyzetben, a megpróbáltatások közepette is képes megőrizni tisztaságát, erkölcsi értékeit, hitét.²⁰⁶

A 4. zsoltárt szintén az ellenségei elől menekülő Dávid király imájának tartják. A szöveg arra tanít, hogy Dávid példáját követve a legrosszabb élethelyzetekben is az Úr ígéreteiben bízunk, azokon elmélkedjünk, s úgy nem eshet bántódásunk. Hiszen Isten az, aki egyedülként a hozzá hűségeseknek igazságot szolgáltat, meghallgatja kéréseit, könyörületesen a segítségére siet. A bibliai szövegben tehát érezhetően az intő, tanító célzat kerekedik felül a panaszon („könyörülly én raytam es halgasd meg az én könyörgésemet”), a beszélő az istentelenek igaz hitre térítésére törekszik szavaival.

Kaspar Pilcius parafrázisának formája ugyanaz, mint az előző költeménynél: jambikus verselés (*iambicum*), tizennégy négysoros versszak, nyolcszótagos sorok.²⁰⁷ A strófák áttekintéséből kitűnik, hogy Pilcius a bibliai szöveg gondolatmenetének pontos lekövetésére, az egyes tartalmi elemek gazdag részletezésére, magyarázására törekedett, ahogyan azt már az előző zsoltár átdolgozásánál is tapasztaltuk.

A lírai beszélő – igazodva az eredeti textus beszédhelyzetéhez – uralkodónak nevezi magát, amikor kérdőre vonja ellenségeit: „Quin me Dei mitissimum / Electione Principem / Agnoscitis?...”²⁰⁸ A költeményben végig a király beszél jórészt E/2. személyű szólamokban, amelyekben hol az Úrhoz fordul panaszaival, kéréseivel, hol pedig az ellenséghez szól, őket próbálja jobb belátásra bírni, okítani a kérdésalakzatokba foglalt intésekkel.²⁰⁹ A szöveg egészét tekintve ez utóbbi megszólalásmód a hangsúlyos, a királynak az ellenségeivel való éles szembeállítás a vers utolsó négy strófájában (11-14. vsz.) nyelvi szinten is megjelenik. Például a tizenegyedik versszakban a lírai beszélő az Úrnak panaszolja, hogy igen sokan vannak, akik nem szégyellnek rosszindulatúan tréfálkozni, gúnyolódni rajta, s így Isten nem lesz ezeknek majdan vigasztalója. Majd a tizenkettedik strófa az *at* ('de, ellenben') ellentétes kötőszóval kezdődik, itt a király arra

²⁰⁶ „Laude pudicitiae valet ut matrona, pudoris / Quae retinet, quamvis sollicitata, decus. / Integritas itidem Christo temptata probatur, / Quae servat, posset dum violare fidem.” [P. A.] PILTZ 1583, E7r. Az egyház(közösség) Matrónaként való megszemélyesítésére néhány bibliai párhuzam: János apostol 2. levelét a 'kiválasztott Úrnőnek' írta, amely az általánosan elfogadott értelmezés szerint valamelyik kis-ázsiai egyház megszólítása lehet, tulajdonképpen az egyházközösség megszemélyesítéséről van itt szó. Továbbá a Jelenések könyvében a kis-ázsiai egyházak szintén megszemélyesítve, az Úr jegyeseiként fordulnak elő. A *laude pudicitiae* kifejezés egyébként Ovidiusnál is szerepel: *Ov. Ep.* 3,16.

²⁰⁷ *Uo.*, K5v–K6v.

²⁰⁸ [P. A.] *Uo.*, K6r. „Miért nem ismertek el engem a legszelídebb *Uralkodónak* Isten akaratából?” [P. A.]

²⁰⁹ „Lacessitis cur regiam / Ferro probrisque gloriam? / Cur vana machinamini? / Frustra quid occupamini? / Cur cuditis mendacia, / Excogitando crimina?” *Uo.*

kéri a Mindenhatót, hogy jelenlétének fényével világítsa meg szívét, lelkében nyisson utat az örömöknek, szent leheletével üdítse fel, teremtsé újjá őt, a hozzá hűségest.²¹⁰ A kegyes király és az istentelen üldözők szembenállását az *at* kötőszó mellett az utolsó két versszak kezdőszavai (*Hostes* ↔ *Ego*) is nyomatékosítják. Az ellenség bízson, higgyen csak a bor és a termés (olajbogyó, árpa) bőségében, de a király nyugodtan fog aludni, mert félelmét levetkőzi és szilárdan bízik a Gondviselő védelmében.²¹¹

A 31. zsoltár Dávid imája, panasza (a szorongattatások idején) és hálaadása (a szabadulásért). A bibliai szöveg huszonnégy versből áll, Pilcius csupán a zsoltár kezdetét, az első öt verset (az ima részt) költi át, ezt az *Initium Psalmi XXXI.* címadással is jelzi.²¹² A szerkezet ilyesféle tudatos egyszerűsítése (*simplicitas*), tömörítése nyilvánvalóan a textus jobb átláthatósága, a lényeg kiemelése érdekében történik. A parafrázis jambikus versmértékben íródott, amely anakreóni hetes sorokkal van vegyítve (*Iambicum Anacreonteum*), összesen hét ötsoros strófa.

A fő mondanivalót (ti. Segítse és óvja meg az Úr a bajban lévők lelkét!) tartalmazó öt vers Pilcius átköltésében alaposabb nyelvi kifejtést kap, a részletezés célja pedig a bibliai *locus*ban rejlő isteni kinyilatkoztatás megvilágítása, magyarázata, közvetítése (*perspicuitas*). Az eredeti textus összesűrített, rövid tagmondatai a parafrázisban összetett mondatokká bővülnek, a bennfoglalt (implicit) jelentések nyelvi síkon is kifejtésre kerülnek, semmi sem marad a többértelműség homályában: például „soha meg ne gyaláztassam...” Pilciusnál: „*gravis ne opprobrio / Expone me repulsae*”,²¹³ „...hamar szabadícz meg engemet...” Pilciusnál: „*Paratus es iuvandi, / Adversitatum pondere / Et obrutum levandi.*”²¹⁴

A retorikai alakzatok egyfelől segítik a részletezést, ugyanakkor egyéb funkcióval is bírnak. Például a támogatásra, segítségre, védelemre, oltalomra vonatkozó szavak (*libera, iuvandi, pondere levandi, non destruenda rupes, munimen indelebile, robur inexpugnabile, potens asylon, vindex acerrimus, excubitor, opem benignam*) variációs ismétlése, halmozása (4. vsz.) a segélykérést nyomatékosítja. Az E/2. személyű, felszólító módú, zömével igei állítmányok (*ne expone, libera, exhibe, suscipe, paratus es, sis, es,*

²¹⁰ „*Me plurimi sarcastice / Non erubescunt ludere, / Dic quaeso, vel levissimo / Quis huic erit solatio? / At tu tuae praesentiae / Lustra meum cor lumine, / Infunde menti gaudia, / Flatu sacro me recrea.*” [P. A.] PILTZ 1583, K6v.

²¹¹ „*Hostes Lyaei copiae / Fidantque olivae fertili, / Iactent acervos hordei, / Obnoxios putredini. / Ego quietus dormiam, / Metumque tutus exuam, / Spe non vacillante in tua / Quia commoror custodia.*” [P. A.] Uo.

²¹² Uo., K7r–v.

²¹³ Uo., K7r. „Ne tégy ki engem a szigorú visszautasítás szégyenének!”

²¹⁴ Uo. „Légy készséges megsegíteni és terhétől megszabadítani a gyűlötségben és elnyomásban élő embert!”

lude, ne desere, fer, fuga), a dinamizmust árasztó verbumok bősége a cselekvésre készítő könyörgést érzékelteti, hangsúlyozza. A negyedik strófa végén a „Vah? quis mihi nocebit.”²¹⁵ felkiáltás a monológ élénkítését, színesítését és a meggyőzés hatásosságát szolgálja. Az Istenhez (*Deus*) és Krisztushoz (*Christe*) intézett konkrét megszólítások (1. és 6. vsz.), illetve a *tu* és az *ego* (*te, tuam, tibi, me, meas, mihi*) személyes névmások variációs ismétlődése könnyedebb hangot teremt a fohászhoz, az Istenséggel való személyes kommunikációhoz. A sokrétű alakzathasználat mellett egy metafora is szerepel a 3. versszakban, az Úr *Dux* magneként (‘nagy/hatalmas vezér’) van megszólítva, a *dux* kifejezés használatát nyilván az ebben és a következő strófában szereplő, hasonló stílusú szavak (*turma, hostis, munimen*) jelenléte indokolja.

A 42. zsoltár egy száműzött levita panasza, aki messze került templomától és Istenétől. Ahogyan a szarvas vágyakozik a friss víz után, úgy vágyódik a zsoltáríró is Urához. Ez a zsoltár a szomjazó lélek sóvárgása, aki a Mindenhatótól remél segítséget, az Úr közelségét kívánja, vigasztaló és bátorító lelki bizonyásra vágyik, hogy a Gondviselő az ő oldalán áll.

Két költőnk is elkészítette a 42. zsoltár parafrázisát: Fodor Bálint és Georg Ostermaier.²¹⁶ Az átköltések sok szempontból hasonlítanak: mindkettő disztichonokban íródott, címként a bibliai zsoltár kezdőmondata (*Quemadmodum cervus desiderat/Quemadmodum desyderat cervuus ad fontes aquarum, &c.*) szerepel, mindkét költeményhez egy rövidke, négysoros, disztichonos argumentum járul. Fodor argumentuma a szó szoros értelmében véve a zsoltár tartalmának foglalata. A szomorú próféta megénekli érzelmeit, hogy mennyire szenved az ellenségtől. A kegyes Isten pedig bátorítja a szenvedő elcsüggedt, kétségbeesett lelkét. Ostermaiernél azonban a T/1. személyű megszólalás aktualizálja a levita énekét: Ha a sztüxi démon félelemmel gyötri a lelkünket, Isten jósága és oltalma, az isteni segítségbe vetett remény éltet minket.²¹⁷ A paratextusokkal összeolvasva ezt az összefoglaló részt, egyértelművé válik, hogy a sztüxi démon nem más, mint a török, amely veszedelmes ellenségként sanyargatja a keresztény népet és az egyházat. Mind Fodor, mind Ostermaier hangsúlyozza a zsoltárparafrázisokhoz járuló ajánlászövegében, hogy Pannónia szenved a töröktől és az Úr segítségére van szüksége. A történelmi kontextus ismeretében a 42. zsoltár egészen konkrét jelentésekkel

²¹⁵ PILTZ 1583, K7r. „Jaj annak, ki nekem árt!”

²¹⁶ CRISPUS 1557, OSTERMAIER 1557.

²¹⁷ Ostermaier argumentumában van példa a szókincs kis mértékű antikizálására is: „Si nos infestat *Stygio cum Daemone* mundus, / Angit ubi magnus pectora nostra pavor, / Nos sustentemus, freti bonitate *Tonantis*, / Spe firma auxilii, praesidioque Dei.” [P. A.] *Uo.*, A4r.

ruházódik fel, a töröktől sanyargatott magyarság könyörgő panaszává válik, ezt erősíti a tény, hogy Fodor versének beszélője olykor kollektíven, a közösség nevében nyilvánul meg.²¹⁸

Az átköltések szinte szóról szóra követik a bibliai szöveget: terjedelmüket, szerkezetüket, gondolatvezetésüket, megalkotottságukat és alakzathasználatukat tekintve is pontos leképezésük az isteni kinyilatkoztatásnak. A beszédhelyzet is változatlan, a lírai beszélő jórészt E/1. személyben szól Istenhez, neki panaszkodik, hozzá imádkozik. Helyenként kisebb mértékű részletezés, egy-egy gondolat kifejezésének kiszélesítése is megfigyelhető a textus élénkítése, színesítése, szemléletességének fokozása céljából. Például Fodor a kezdő szarvashasonlatot így részletezi: „Sicut aquas mitis fontanas cervus adire, / Membra gravique cupit fessa levare siti. / Ut celsos peragrat montes sylvasque profundas, / Dum miser optatam prosequitur requiem. / Sic anima ad Dominum mea nunc secedit amicum, / Et sitit Aeterni gaudia vera Dei.”²¹⁹ Ostermaier pedig az örvényhasonlatot színezi ki egy kicsit: „Dum tua vox resonat per celsa volumina coeli, / Diffugiunt trepidi coerulea stagna maris. / Inde meam vexant numerosa pericula mentem, / Et mea cymba tuis fluctibus acta tremit. / At licet innumeris titubent mea corda procellis, / Et navis tremulo remige sulcet aquas, / Est tamen aetherei celestia magna parentis, / Cui recino variis cantica grata modis...”²²⁰

Ugyanakkor eltérés is fellelhető a két parafrázis közt abban a tekintetben, hogy mennyire szorosan követik az eredeti szöveg szerkezetét, stilisztikáját. A bibliai 42. zsoltár utolsó sorai szó szerint előfordulnak a vers korábbi pontjain. Ostermaier pontosan követi az eredeti szerkesztésmódot és átköltését szó szerinti (mondat)ismétlésekkel zárja.²²¹ Ezzel

²¹⁸ Pl. „Sic nostrum taquam fluviorum turbine pressum, / Ulterius poterit vix superesse, *caput*.” „*Ossibus* est veluti clades tristissima *nostris* / Vox, qua me misere pessimus hostis agit.” [P. A.] CRISPUS 1557, A2v–A3r.

²¹⁹ *Uo.*, A2r. „Miként a szelíd szarvas arra vágyik, hogy a forrásokhoz menjen és fáradt tagjait a terhes szomjúságtól megszabadítsa, ahogy járja a magas hegyeket és a mély erdőket, mialatt szerencsétlenül a vágyott felüdülést kergeti, így távozik el most az én lelkem a jó Istenhez és szomjazik az örök Isten igaz örömeire.” vö. „Miképpen kívánkozik az szarvas az folyó vizekre, ácképpen kívánkozik az én lelkem te hozzád Isten” A *montes sylvasque profundas* sor Lucretiust idézi: *Lucr. De rer.* 5,42.

²²⁰ OSTERMAIER 1557, A4r. „Midőn hangod az ég magas örvényein át zeng, a nyugtalan tenger kék vizei szétrebbennek. Ennélfogva lelkemet számos veszedelem gyötri, és csónakom hullámaidtól üzve remeg. Noha a szívem inog a számtalan vihartól, és a hajó reszkető evezőslegénységgel szántja a vizeket, mégis nagy az égi Atya könyörlete, akinek különféle módokon hálaadó dalokat zengek.” vö. „Az nyomoruságnac egydic mélsége az másikat követi, az te czatornaidnac szavára minden te áradásid és habiaid én raytam által mentenec.”

²²¹ „Dum tentant gravibus toties me obtundere dictis, / Qua tuus ille Deus sede moratus erit? Dic age cur mea mens tanto moerore premaris? / Quid mea conturbas pectora mille modis? / Erige quassatas posita formidine vires, / Et confide Deo, iustificante fide. / Quem solum fateor causam, fontemque salutis, / A quo vera salus, non aliunde, venit.” *Uo.*, A5r. Vö. „az én ellenségim szidalmaztanac engemet, mondván énnékem naponként: Hól immár az te Istened? Miért hadtad el oh én lelkem ilyen igen magadat és miért búsolgysz én bennem: váriad az Istent, mert meg én hálákat adoc ő néki, mert ő az én ortzámnac meg szabadítóia, és ő énnékem Istenem”

szemben Fodor bátrabban dolgozza át az eredeti textust és módosítva a mondatok modalitását közelebb hozza a szöveget a beszélő (véltető) szándékához. A bibliai szöveg türelmetlenkedő, olykor számonkérő stílusú kérdésalakzatait Fodor visszafogottabbra hangolja a lírai beszélő alárendelt vágyakozásának, óhajának nyomatékosítása, jobb kifejezése és érzékeltetése céljából. Így lesz a „vallyon mikor mehetec el hogy be mutassam magamot az Wr előtt” kérdésből az „O utinam ante Deum possem consistere summum, / Haec misero nimium lux mihi grata foret.” óhajtó mondat,²²² illetve a „miért iároc gyászruhában, midön ellenségem háborgat engemet?” *locus*ból a „Vultum quaeso sinas ne sic tabescere nostrum, / Dum me destituis, me premit hostis acer.” kérés.²²³

Az 51. zsoltár Dávid bűnbánó zsoltára (a hét bűnbánati zsoltár egyike), amikor Nátán szavaira alázatosan megvallja bűneit, elismeri véttségét (hogy együtt volt Betsabéval) és megbocsátásban reménykedik. Dávid azért imádkozik, hogy ismét az Úr kegyeibe kerüljön, s majdan részesüljön az üdvösségben. Nemcsak az egyén, hanem az egyház jólétéért is szól ez a könyörgés, hiszen Dávid sorsa a közösség számára is jelentőséggel bír.

Kaspar Pilcius többi zsoltárparafrázisához hasonlóan ezt az átköltését is jambikus versmértékben adja, összesen húsz négysoros strófába rendezve.²²⁴ Pilcius a korábban megszokottakhoz híven itt is törekszik a gazdag részletezésre, a gondolatok kifejezésének választékosságára és szabatoságára. A bibliai egyszerűbb megfogalmazás Pilciusnál gyakran költőibb formákat ölt. Például az „Wram az én aiakaimat nisd meg, és az én szám hirdeti az te diczéretedet” mondat az átdolgozásban így hangzik: „Tu resolve dextera / Linguae implicatae vincula, / Ut os meum sit deditum / Tuae canendae gloriae.”²²⁵ A lírai beszélő az egyéni vezeklés mellett a többi bűnös nevében is kéri az Úr bocsánatát. A második versszak általános jellegű fohásza – miszerint Isten könyörüljön azokon, akiket gaztettek mocska szennyezett be, és akik rút vétkekben tettesek – vélhetően a közösség nevében, érdekében hangzik el.²²⁶ Habár aktualizálásnak nyoma sincs a költeményben, mégis a *Meditationes Piae*-kötet kontextusába helyezve, a többi zsoltárparafrázissal együtt olvasva, ez az átköltés is értelmezhető a töröktől sújtott hon kollektív bűnbánataként, segélykéréseként, amely az egyén szájába adva, a zsoltár szavaival szólal meg.

²²² CRISPUS 1557, A2r. „Ó, bárcsak a legfőbb Isten előtt állhatnék, ez a fényesség nekem, a szerencsétlennek nagyon jóleső lenne!”

²²³ *Uo.*, A2v. „Kérlek, ne engedd, hogy ilyen elcsigázott legyen az ábrázatunk, amíg magamra hagysz, a vad ellenség szorongat engem!”

²²⁴ PILTZ 1583, K8r–L1v.

²²⁵ *Uo.*, L1r. „Jobbod oldja fel megköztözött nyelvem béklyóit, hogy szám a te dicsőséged megéneklésének szentelje magát.”

²²⁶ „Miserere pestilentibus / Flagitiorum sordibus, / Coinquinati, & turpibus / Obnoxii piaculis.” *Uo.*, K8r.

Szegedi Lőrinc és Fodor Bálint már nyíltan a történelmi jelenre szabva alkotják meg parafrázisaikat.²²⁷ Mindketten disztichonban verselnek, címként a bibliai zsoltár kezdő szavait szerepeltetik. A szövegekben érezhetően az isteni kinyilatkoztatáson (a gondolatiság átadásán) van a hangsúly, nem pedig a megformáltságon. Ugyanakkor Szegedi retorikus szerénykedése – miszerint csiszolatlan, dísztelen költeményei híján vannak az aganippéi (a múzsáknak szentelt) bájnak, szépségnek, csillogásnak, s így talán nem is méltók a neves patrónusokhoz – éppen a küllemre hívja fel figyelmet.²²⁸

Szegedi zsoltára a bennfoglaló kötet kontextusába helyezve kétféleképpen is értelmezhető. Egyrészt a kötet végén szereplő halotti versek (*In fine addita sunt Epitaphia ab eodem scripta*²²⁹) felől nézve az elhunyt feloldozásáért és üdvösségéért mondott egyéni imának tekinthetjük az átköltést. Másfelől viszont a kötet kiadási időpontját (1564) figyelembe véve a vétkes, töröktől sanyargatott magyarság bűnbánataként és könyörgéseként is felfogható a vers. Ez utóbbi szempontot erősíti a nyelvi szinten is megjelenő közösségi szemlélet: pl. a bibliai zsoltárban szereplő egyéni fohász „Teremts én bennem tizta szivet Isten, és az erős lelket wjits meg én bennem.” az átdolgozásban kollektív színezetet kap: „Numen in hoc habitet concedas corpore sanctum / *Corde quod in nostro visceribusque nova.*”²³⁰

Fodor a Heltai Gáspárhoz szóló ajánlásában ír a török veszélyről és Pannónia szenvedéséről. Az 51. zsoltár átköltése is az Úr segítségének elnyerése céljából készült, hogy a magyar nép a veszedelmes ellenség elleni küzdelemhez támogatást nyerjen az égből. A paratextusban Crispus az egyház helyzetét a rossz szürethez hasonlítja, amely köztudottan Isten haragjának, büntetésének jelképe a bibliai frazeológiában. Fodor költeménye tehát közösségi ima, ez a közösségi szemlélet az argumentum és a vers szövegében is jelen van. Az argumentum szerint a zsoltár a hit igazságosságát mutatja a népnek (*turbae*); megtanít arra, hogy mi a bűn és a pusztulás eredete, és emlékeztet az isteni irgalomra, megbocsátásra.²³¹ A mi-szemlélet a parafrázis több szöveghelyén is

²²⁷ SZEGEDINUS 1564 (a kötet áttekintését ld. a következő tanulmányban: MOLNÁR 2017), CRISPUS 1557.

²²⁸ „*Vilia sunt fateor nec tantis digna patronis, / Namque Aganippaeo tota nitore carent. / Haec inculta licet patres, nulloque colore / Sint ornata, precor suscipitote tamen.*” [P. A.] SZEGEDINUS 1564, A1v.

²²⁹ *Epicedion castiss. ac generosiss. Matronae Anastasiae, fideliss. coniugi, clariss. viri D. Vincentii Szynithai scriptum ab eodem; Carmen phalecium hendecasyllabum in tumulum optimaie Indolis pueri. Ioannis, Filioli Clarissimi Viri Domini Alberti Ba. Czeglédien. Pastoris vigilantissimi; Aliud duabus suis sororibus Catharianae & Sophiae scriptum*

²³⁰ [P. A.] *Uo.*, A2v. „Engedd meg, hogy ebben [a testben] lakjon a szent istenség, teremtsd azt újjá a mi szívünkben és a bensőkben.” [P. A.] A zsoltárból idézett szöveghely (51,10) a református liturgiában napjainkban is úrvacsora előtti közgyónásként funkcionál.

²³¹ „*Iusticiam verae fidei depingit apertam / Turbae, quae legis iussa severa timet. / Quae sit origo docet peccati quaeque ruinae, / Et Deus absolvat qua ratione monet.*” [P. A.] CRISPUS 1557, A3r.

kimutatható. Például a bibliai tizedik vers („Teremts én bennem tizta szivet Isten, és az erős lelket wjits meg én bennem.”) átköltése Fodor szövegében a Szegedinél látottakhoz hasonlóan alakul: „Candida iustificante fide sint *pectora nostra*, / *Nostraque* sint flatu *viscera* firma tuo.”²³²

A 79. zsoltár a templomát vesztett nép panasza és esedezése az Úrhoz. Pogányok fertőzték meg Jeruzsálemet, a szent város és népe pusztulására törtek. Mindez az elődök vétkei miatt haragvó Úr büntetése. A szenvedő nép könyörög az Úrhoz, hogy legyen hozzájuk irgalmas, bocsássa meg vétkeiket, mentse meg őket az ellenségtől és álljon bosszút a rajtuk gúnyolódó pogányokon.²³³

Négy latin nyelvű átköltése ismert a vizsgált korszakból a 79. zsoltárnak, amelyek Kaspar Pilcius, Christianus Schesaeus, Georgius Purkircher és Sylvester János nevéhez kapcsolódnak.²³⁴ Kaspar Pilcius ismét jambusokban, tizenöt négysoros strófában zengi a zsoltárt, a másik három parafrázis disztichonokban szólal meg, és mindegyik költemény esetében megfigyelhető a korabeli történelmi helyzetre való utalás is. Schesaeus általánosságban az egyház üldözőiről beszél a címadásban, de nem mondja meg, hogy ez alatt kiket ért, a szövegben sincs erre nézve konkrét utalás. A bennfoglaló kötet kontextusát szemügyre véve sem jutunk sokkal közelebb a megoldáshoz, ugyanis a 79. zsoltár átköltése azt az üdvözlőkölteményt követi, amelyben Schesaeus Izabella királynéhoz és annak fiához, János Zsigmondhoz (II. János, magyar király, 1540–1571) könyörög, hogy védje meg az igaz hitet az eretnekektől. Ennek mintegy folytatásaként a zsoltárparafrázis az egyház közösségének nevében az ellenség ellen mondott imaként funkcionál.

Pilcius átköltését, ahogy egyébként a *Meditationes Piaae*-kötet egészét is, Rueber János, felső-magyarországi főkapitánynak (a török elleni harcok szervezőjének és résztvevőjének) ajánlja. Egy rövidke, négysoros disztichon vezet be a parafrázist, amelyben Pilcius a törökverő hőshöz (*Heros insignis*) szól, és azt tanácsolja neki, hogy az imákat kösse össze a karddal és a fegyverekkel (*iunge preces gladiis & armis*), mert így győzhető le a leghatékonyabban a török.²³⁵ A bevezető sorok mellett a zsoltár szövegében is van aktualizálás: Pilcius a hetedik strófában az „Onts ki az te haragodat az pogány

²³² [P. A.] CRISPUS 1557, A3v. „A mi szívünk a helyesen cselekvő hittől ragyogjon, és a te lehelletedtől legyenek erősek a mi bensőink.” [P. A.]

²³³ A 79. zsoltár magyarországi szerzőktől származó, 16. századi, latin nyelvű átköltéseiről ld. még: IMRE 1995a, IMRE 1995b, IMRE 1995c.

²³⁴ PILTZ 1583, L2r–L3v, SCHESAEUS 1979, 442–447 (A kötet végén: *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes... – continens precationem contra persecutores ecclesiae*), PURKIRCHER 1988, 130–133, SYLVESTER 1544.

²³⁵ PILTZ 1583, L2r.

népekre, kic tégedet nem esmérnec” sort konkretizálja, és a török hatalomról beszél, a következő versszakban pedig a nyáját úzó farkashoz hasonlítja a fenyegető ellenséget.²³⁶

Purkircher zsoltárának már a címe is beszédes, a törökökkel igen keményen küzdő Magyarországért szól a fohász (*Türkengebet*). Emellett a címoldalon szereplő Zsámbokys is aktualizálja a zsoltár mondanivalóját, miszerint az imát várhatóan égi segítség követi majd, így legyőzetik végre az ellenség. Magában a szövegben is számos helyen szerepel a török(ök) neve, például rögtön a negyedik sorban, amely szerint Hungaria művelt vidékein barangol a török, a pusztító zsvány.²³⁷

Sylvester a Ferdinánd királyhoz (I. Ferdinánd, magyar király, német-római császár, 1503–1564) írott latin nyelvű ajánlásában az uralkodók istentelen életmódját teszi felelőssé azért, hogy a népnek olyan csapásoktól és szörnyűségektől kell szenvednie, mint amilyen most a török veszedelem. Éppen ezért közel a végítélthez (a legvégső időhöz ~ *tempus extremum*) költeményeivel minden fejedelmet a kegyes életre való törekvésre és vezeklésre szeretne buzdítani.²³⁸ A 79. zsoltár átköltése tehát – a törökkel viaskodó magyarság bűnbocsánatért való könyörgéseként értelmezve – Sylvesternél is bekapcsolódik a paratextus és a török elleni küzdelemre biztató elégia (*De bello Turcis inferendo elegia*) gondolatkörébe.²³⁹

A stílusra, a nyelvi megformáltságra, a beszédhelyzetre és a szerkesztésre nézve mind a négy szerző érdekes megoldásokkal él. Pilcius a stíluson finomít, szelidebb hangnemet teremtve a fohászhoz. A 6. versszakban az eredeti szöveg indulatos, számonkérő kérdéseit („Meddig haragszol Wram mind öröcké...”) alázatos kérésekké formálja: „Rex noster, indulgentia / Tuam sed iram *tempera*, / *Impone* tandem seriam / Iusto furori clausulam.”²⁴⁰

Schesaeus ugyan kevésbé részletez, teljesen szöveghű átköltést készít, de a szenvedés borzalmát az eredeti szövegnél („Isten be iöttec az pogányoc az te örökségedbe: meg ferteztettéc az te szent templomodát, és Ierusálemet rakásra rontottác. Az te

²³⁶ „Tandem fac *Ottomannica* / Te sentiat *potentia*, / Blasphema Regna corruant, / Quae non tuum nomen sonant. / *Hostes velut lupi tuas* / *Exterminant oviculas*...” [P. A.] PILTZ 1583, L2v.

²³⁷ „...Hungariae cultis in finibus erret / *Turca*, suo *vastans* nomine reque *latro*.” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 130.

²³⁸ „Cum tacitus mecum ipse considerarem Serenissimus Rex *quantis in periculis* haec tempestate res Christiana, *ob atrocissima bella, perfidissimae, simul & immanissimae gentis Turcicae versaretur*, institui carminibus hiscae, quae admonitus, sub felici nominis tui auspicio aedidi, *Principes Christianus cessantes, ad pietatis studium exhortari*.” [P. A.] SYLVESTER 1544, A2r.

²³⁹ A parafrázis harmadik sorában az *extremis finibus orbis* kifejezés konkrétan visszaidézi a paratextus szavait („*in haec extrema, extremi temporis huius mala*” wittenbergi történelemszemlélet). *Uo.*, C4r.

²⁴⁰ [P. A.] PILTZ 1583, L2v. „Királyunk, kegyelemmel *enyhítsd* haragodat, *szabj végre határt* a jogos haragnak!” [P. A.]

szolgáidnac hólt testeket vetettec eledelül az egi madaraknac: és az kiket te kegyelmesen szeretz, azoknac testeket az kegyetlen vadaknac... Löttünc szidalom az mi szomszédáginknac, neuetség és czufolás azoknac kic környölünc vadnac”) érzékletesebb, drámaibb leírással adja vissza: „O Deus, horribili tua cessit regia genti, / Quae vehit in templum verba prophana tuum. / Praebuit innumeras strages et membra tuorum / Servorum obscaenis dilanianda feris. / (...) In nos vicini, quibus undique cingimur, hostes / Ore venenato plurima probra vomunt.”²⁴¹

Purkircher költeményében Hungaria beszél (*Hungaria loquitur*) E/1. személyben Istenhez, azaz a török által feldúlt magyar föld panaszkodik és fohászkodik segítségért az Úrhoz. Hungaria az első személyű megszólalások mellett olykor E/3. személyben is beszél magáról, például a fentebb már idézett 1-6. sorban megfigyelhető ez a váltakozás. Purkircher szövege retorikailag jól szervezett, ezt mutatja többek közt a 7-15. sor idő- és értékszembesítő szerkezete is. Itt az értéktelített múlt (amikor Krisztust még tisztelték) áll szemben az értékvesztett jelennel (amikor Krisztust beszennyezik), az első négy sorban (7-10. sor) múlt idejű (*erant, fuerit, docebant, fuit*), míg a második négy sorban (11-14. sor) jelen idejű igealakok (*sunt, inveniuntur, eructant, est*) sorakoznak, a két szakasz mezsgyéjén (az ötödik sor elején) pedig mintegy határvonalként áll a *Nunc* szócska.²⁴² Purkircher továbbá gazdagon részletez, az eredeti textus versei nála bőséges kifejtést kapnak. Mi több, gyakran teljesen új, egyedi gondolatokkal toldja meg a bibliai szöveget. Például az „és geriedez az te haragod mint az tűz” hasonlatot is átformálja, Hungaria házasságtörő asszonyként, az Úr pedig féltékeny, haragvó férjként jelenik meg. Ugyanitt az Úr haragja olyan, mint a pattogó tűz, ahogy utóbbi megolvasztja a viaszt, úgy pusztítja el előbbi az embereket.²⁴³ Egy másik szöveghelyen karámba zárt bárányokként szerepelnek a halálra szánt foglyok, kiknek megmeneküléséért imádkozik Hungaria, és hogy az Úr a törököket juttassa a sztüxi palotába (*Stygis aula*).²⁴⁴

²⁴¹ SCHESAEUS 1979, 447. „Ó, Istenem, királyi udvarod borzalmas népre szállt, amely népség istentelen szavakat visz templomodba. Szolgáidnak tagjait és halomra hányt rakását borzasztó vadak elé vetette, hogy azok szétmarcangolják... A szomszédos ellenségek, akik mindenfelől körülvesznek minket, mérges szájukból megannyi átkot, szitkot hánynak ránk.”

²⁴² „Scis, Deus, auratis ut erant mihi templa columnis, / Scis, tuus hic fuerit quam celebratus honos. / Hic alios alii de religione docebant, / omnibus hic Christi nomen in ore fuit. / *Nunc* sunt in spurcas furum mutata cloacas / proque aris turpes inveniuntur harae. / Hic Christum contra blasphemus ore nefando / eructant, scelus est et meminisse, sonos.” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 130.

²⁴³ „*Ceu mulier thalami foedus transgressa pudici / Irati patitur verbera iusta viri, / Sic ego saepe tuam variis erroribus iram / Accendi et poenae sum mihi causa meae. / Sed miserere mei, tuus extingatur et ignis! / Iram nemo tuam, scis, tolerare potest. / Mollis ut ad flammam crepitantes cera liquescit, / Sic homines summi conerit ira Dei.*” [P. A.] *Uo.*, 131.

²⁴⁴ „*Agnus ut in laceri septis inclusus ovilis / Ante oculos mortem nocte dieque videt, / Sic tua turba feri libitu damnata tyranni / Iam capitis poenas est subitura graves. / Eripe sed miseros inimico e gutture mortis /*

Sylvester parafrázisa különleges megszerkesztettségével tűnik ki a többi parafrázis közül. Az eredeti zsoltár latin nyelvű szövegének sorait idézi a költő, majd az egyes sorokat minden esetben az átköltés követi. A megalkotottságból jól látszik, hogy Sylvester hol milyen mértékben részletez: a legbőségesebb leírás a török (*scelerata cohors*) okozta pusztítást mutatja be. Itt Sylvester sorai Purkircher és Schesaeus szövegeihez hasonlóan a gyötrelmek mély, őszinte átéléséről tanúskodnak. A lírai beszélő zárójeles közbevetésként meg is jegyzi, hogy mindezt elbeszélni is fájdalmas (*res est miseranda relatu*): az Úr szolgálait véres fegyvereikkel ölik a törökök, a városokat üressé, néptelenné teszik, szenvednek az erőszaktól az atyák, a fiúk, a leányok, még a kisdedeket is a halálnak adja a vad ellenség, elszakítva őket édesanyjuk emlőjétől.²⁴⁵

A 80. zsoltár ima Izrael helyreállításáért. A kegyesek imádkoznak az Úrhoz, hogy segítse meg a csapásoktól sújtott egyházat. Kaspar Pilcius négysoros disztichonban, tömören, lényegretörően, egyszerűsége (*simplicitas*) törekedve költi át a zsoltárt. A parafrázis a bibliai szöveg szőlőtő-egyház allegóriájával dolgozik: vadkanok dúlják fel a szőlőt. A lírai beszélő arra kéri Krisztust, hogy zabolázza meg a kegyetlen ragadozókat, s ezáltal hozza el a várva várt békét földjére. Az első két sorban szereplő ismétlődések (*quam, vastatur, perditur, trucibus apris, rapidis feris*) a kétségbeejtő helyzet hangsúlyozására szolgálnak.²⁴⁶

A 90. zsoltárban a halandó emberi lét nyomorultsága és mulandósága jut kifejeződésre.²⁴⁷ Istennek hatalma van alattvalói felett, ő dönt életről és halálról. A zsoltár beszélője arra kéri az Urat, hogy e röpke, az isteni harag és büntetések miatt szenvedésekkel, betegségekkel teli emberi életet számukra tegye mégis boldoggá, szolgálaihoz, népéhez legyen kegyes és könyörületes. Christianus Schesaeus tizenkilenc szapphói strófába költi át a 90. zsoltárt.²⁴⁸ Zömében az eredeti szöveghez hű parafrázist készít, a bibliai zsoltár versei egy-egy strófányi kifejtést kapnak, a költő néhány helyen azonban bőségesebben részletez, például amikor arról van szó, hogy ezer év annyi az Úr

Atque illis vitae tempore longa para! / Turcos inferni truculento carcere claude, / Suppliciis variis hos Stygis aula gravet.” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 133.

²⁴⁵ „Sanguineoque tuos servos absumere ferro, / Civibus atque urbem sic viduare suis. / Vim sensere patres, pueri, innuptaeque puellae, / Et trepidi, matrum turba beata gregis. / Non iuvenes virtus, teneras non forma puellas / Non pueros aetas ipsa, senesque iuvat. / Non alios quidque poterat quod forte iuvare, / Cunctis saeva lues mortis, & una fuit. / Extracti infantes trepidantis ab ubere matris / Caedeque confecti procubuere pari.” [P. A.] SYLVESTER 1544, C4r–v.

²⁴⁶ „Quam miserere, Domini, trucibus vastatur ab apris / Vineae, quam rapidis perditur illa feris. / Quorum saevitiam duris preme, Christe, capistris / Et largitur tuo munera pacis agro.” [P. A.] PILTZ 1583, C8r.

²⁴⁷ 1578-ban Erdélyben pestis pusztított, Schesaeus 13 éves kislánya is a betegség áldozata lett. A 90. zsoltár magyarázatát és parafrázisát ez a kollektív (és többek közt Schesaeus számára is egyben nagyon személyes) tragikus esemény ihlette. POELCHAU 2005, 216.

²⁴⁸ SCHESAEUS 1979, 422–424.

számára, mint az ember számára egyetlen nap múlta vagy egy őrvtátsnyri idő éjjel. Ez a szöveghely két versszaknyi (4., 5. vsz.) kifejtést kap a költeményben. Lore Poelchau tanulmányában Schesaeus átdolgozásának retorikai-stilisztikai kidolgozottságára, kifinomult, választékos nyelvi megformáltságára hívja fel a figyelmet. Változatos példákat hoz Schesaeus figurahasználatára. Az első strófában a hajlék szóra („Wram te mi nékünc haylokunc vóltál minden időben.”) a következő metaforákat használja a költő: *arx, portus, ancora*. A nyolcadik strófában egy megszemélyesítés található: a reggel még virágzó fűszálat az est (*vesper*) már a perzselő Naptól elégetve, megszáradva szemlélte (*conspexit*). Ugyanitt a nappal (*mane*) és az este (*vesper*) ellentétére is figyelmesek lehetünk. A tizenötödik versszak első sorában alliteráció szerepel: *terres trepido*, az utolsó strófa pedig szinonimák halmozásával (*favens... placidus, benignus*) kezdődik.²⁴⁹

A 123. zsoltár a szenvedő ember imája. A kegyesek, akiket az ellenség kegyetlenül elnyom és sanyargat, az Úrhoz könyörögnek, hogy szabadítsa és segítse meg őket. Georg Ostermaier jól pergő disztichonokban adja a zsoltár parafrázisát, az argumentum tárgyilagosan foglalja össze a bibliai szöveg tartalmát. Átköltésében Ostermaier csak kis mértékben részletez, nem mutat nagy nyelvi bravúrokat, végig az eredeti zsoltár gondolatmenetének, szerkesztésének, frazeológiájának pontos átvételére törekszik, ezt jól mutatják a textus alakzatai is.²⁵⁰ Ostermaier az olvasóhoz szóló ajánlásában maga is leszögezi, hogy zsoltárai megformáltságukra nézve alig tűnnek méltónak arra, hogy művelt kezek forgassák, így a szent tartalomra, a *materiára* helyezi a hangsúlyt, amely mindenképp figyelmet érdemel.²⁵¹

Ez utóbbi két zsoltárátköltés szövegében egyáltalán nincs aktualizálás, mégis azok értelmezésekor nem vonatkoztathatunk el a korabeli történelmi eseményektől, főképpen azért, mert a bennfoglaló kötet koncepciója és a paratextusok erősen indikálják is ezt az interpretációs lehetőséget, ahogy ezt a korábbi zsoltárparafrázis-elemzések is mutatták.

A hálaadó zsoltárok már egy másik beszédpozícióból szólalnak meg, amikor a fájdalmas panasz meghallgatásra talál, a megszabadított egyház és a hívők pedig köszönetet mondanak az Úrnak segítségéért.

²⁴⁹ A zsoltárelemzést bővebben ld. POELCHAU 2003, 168–169, POELCHAU 2005, 216–218.

²⁵⁰ „*Sicut* avent oculi famulorum cernere nutus, / *Quaeque* facit domini dextera fida sui. / *Et velut* ancillae celeres, *fidaeque* ministrae, / *Observant* dominae facta, manusque suae. / *Non aliter* Dominum mea lumina semper anhelant... *Parce tuis* Domine, et clemens miserere precantum, / *Parce tuis*, nostri tu miserere Deus.” OSTERMAIER 1557, A6r–v. Vö. „Imé *miképpen* az szolgálknac szemei az ő Wroknac segítségekre néznc, és az szolgáló leánnac szemei az ő aszszonyánac segítségére: *Azonképpen* az mi szemeinc az mi Wrunkra Istenünkre, míg nem könyörül mi raytunc. *Könyörüly raytunc* Wram, *könyörüly raytunc*...” [P. A.]

²⁵¹ „*Carmina* si tantum spectes, vix digna videntur, / *Ut tentent* doctas hic adijske manus. / *At si materiam* pendas carminis aequam, / *Laudabis* studium, corde favente, meum.” *Uo.*, A1v.

A 103. zsoltár a kegyes lélek hálaadása Istennek az égi adományokért: a bűnbocsánatért, az oltalomért, a javakért, az igazságszolgáltatásért, az irgalomért, a kegyelemért és az örök életért. Bocatius hét különböző időmértékes metrumra (*Hebdomelodia*) költi át a 103. zsoltárt, s ezzel a poétikai teljesítménnyel egyedülállót alkot a hazai késő humanista neolatin bibliai költészetben.²⁵² A hagyományos hexameteres (1. *carmen heroicum*) és disztichonos verselés (2. *carmen elegiacum*) mellett különlegesebb – a horatiusi *carmen*költészetben gyakran előforduló – versformákat is találunk ebben a repertóriában, mint például a *carmen saphicum* (3.), a *carmen hendecasyllabum phalaecium* (4.), a *carmen tricolon tetraastrophon* (5.), a *carmen monocolon* (6.) és a *carmen dicolon distrophon* (7.).²⁵³

Bocatius parafrázisainak többségében az eredeti zsoltárszöveg tartalmi-szerkezeti felépítésén, frazeológiáján jelentősebb mértékben nem alakít, részletezéseivel a már meglévő figurákat teszi szemléletesebbé. Például a „Ki minden jóval megelegíti az te szádat, meguyittyá a te ifúságotat mint az saskeselyunec.” hasonlat a disztichonos átköltésben hat sornyi kifejtést kap, míg az egyik strofikus költeményben (*carmen dicolon distrophon*) Bocatius megcsonkítja az alakzatot, s egyetlen sorba tömöríti össze annak tárgyi elemét (az ifjúság, az erő megújítása).²⁵⁴ A bibliai textus ismétlései is hol nyelvileg összetettebb, hol pedig egyszerűbb kifejezésformában szerepelnek a parafrázisokban.²⁵⁵

A versszövegek szókincsén érezhető a szinkretizáló szerzői szándék. A költő a saskeselyút Iuppiter madarának (*Iovis ales*), a Napot pedig *Phoebus*nak nevezi. Egyéb istenneveket is találunk Bocatiusnál másodlagos jelentésükben: *Atlas* a lélekre nehezedeő terheket, *Themis* az isteni igazságszolgáltatást, *Mars* pedig a bűnre csábító harcokat, a háborút jelképezi a textusban. Az *Olympus* Menny értelemben itt is az Úr lakhelye, a szelek klasszikus elnevezései (*Auster*, *Boreas*, *Caurus*, *Eurus*) pedig rendre előfordulnak a zsoltár következő hasonlatában: „Es hogy az halandó embernek napjai hasonlatosok az

²⁵² BOCATIUS 1990a, 803–819.

²⁵³ Például a *tricolon tetraastrophon* jelentése: háromféle időmértékes sorfajta (itt: két nagy alkaioszi sor, egy jambikus dimeter hypercatalectic és egy kis alkaioszi sor) szerepel négysoros strófákban. Horatius III/1. ódája (*Ad chorum virginum et puerorum*) is ebben a versmértékben íródott. Károlyi Péter *Institutió*jában a Bocatius által használt metrumok közül az első négyet az itt látott sorrendben tárgyalja: CAROLINUS 1567, E3v.

²⁵⁴ Elegiacum: „Te saturam ille famere vetans et egere quod optas, / Quodque optare pudor, dat tibi satque tuis. / Ille facit, vivax ut sis haliaeētus aevo: / Namque aquilae in morem tu renovata viges. / Ne rugae turpent inhonestae, verna iuventus / Praestat, ego ut victus sim vegetusque senex.” BOCATIUS 1990a, 806, Dicolon distrophon: „Pubere aedificat corpus nova, es hocce tu senecta.” *Uo.*, 816.

²⁵⁵ „Algyad én lelkem az Urat... Algyad én lelkem az Urat...” – Elegiacum: „Aeternum quia nomen herus laudabile, praeco / Indefessus ego nominis huius ero. / Indefessus ero, mea mens, ego nominis huius / Praeco, mei psaltes, musica, cantor heri.” [P. A.] *Uo.*, 806, Saphicum: „Eia dic laudes, mea mens, Iehovae: / Eia dic laudes memor, ille quantis / Primulo infantem meritis ab ortu / Te usque bearit.” [P. A.] *Uo.*, 808.

fühöz, és hogy mint az mezőnek virága úgy virággzic. Es mikor az szél általmégyen rayta, nem lészen többé, és nem esméri többé azt az ö helye.”²⁵⁶

Továbbá Bocatius klasszikus szöveghelyeket is beépít átköltéseibe. A disztichonos parafrázis „Scit, quod pulvis homo, quod levis umbra sies.” sora Horatius *Ad Manlium Torquatium* (IV/7.) című *carmen*jét idézi.²⁵⁷ A sorban negyedik költemény (*phalaecium*) egyik sora („Si puri scelerum integrique vitae”) ugyancsak Horatius-allúziót rejt, az *Ad Fuscum* című költemény első sorának átköltését.²⁵⁸

Másutt költői kérdések, felkiáltások és zárójeles közbevetések színesítik a szöveg nyelvi–stiliztikai megalkotottságát. Az Úr irgalmasságáról szóló *locust* a disztichonos parafrázisban a „Sors mala nos torquet?” kérdéssel vezeti be a költő.²⁵⁹ Ugyanennek a szövegrésznek a jelentését az „Ipsa sed ah bonitas Iehova!” felkiáltással nyomatékosítja a lírai én az ötödik költeményben (*tricolon tetrastrophon*).²⁶⁰ A hexameteres átköltésben pedig egy zárójeles közbevetéssel („o coeles amor!”) egészül ki az isteni kegyelmet fejtegető szöveghely.²⁶¹

A 124. *zsoltár* a megmenekülésért mondott hála mellett tanító példa is arra nézve, hogy a kegyesek üdvössége, jóléte egyedül Isten hatalmától függ. Ostermaier disztichonos átköltésében az Úr – Iuppiter jelzőjével megnevezve – *Tonans*ként jelenik meg, az *argumentum* pedig *Charont*, az alvilági révészt emlegeti.²⁶² Emellett a csekély mértékű antikizálás mellett azonban alig akad említésre méltó nyelvi teljesítmény a versben, a vadászhaló-hasonlat (a madarász törbe csal) kibontásánál is csak kevéssé részletez a költő. A *zsoltár* témája, a szélsőséges veszélyből való szabadulás példája párhuzamteremtésre ad lehetőséget. Ahogy annak idején az Úr megsegítette kegyelmével Izraelt, miért ne óvhatná meg most a viszontagságoktól szenvedő magyarságot is.

²⁵⁶ „Qui plura eloquio passus capularis habere, / Deformisque senex, rugosus et obsitus annis / (Nec parva est aetas) *Iovis ales* cernere adhuc vir, / Haud iuveni absimilis, neque habent tua tempora canos.” [P. A.] BOCATIUS 1990a, 804; „Tam procul occasus *Phoebi* non sidit ab ortu, / Quam delicta hominum summovet ille procul.” [P. A.] *Uo.*, 806–807; „Heu te quantus *Athlas* presserat obrutum!” [P. A.] *Uo.*, 814; „Ille ille est, relevans sub iniquo iudice pressos, / Ex falsa extractos urna, qui reddit honestos, / Vera *Themis* pravisque ferox, tortoribus ultor.” [P. A.] *Uo.*, 804; „Ille primaevum scelus, ille naevum, / *Marte* contractum proprio, expiavit: / Corpori et vires animo reduxit / Palma medentum.” [P. A.] *Uo.*, 808; „Caelica maiestas caelis habitare amans in altis, / Tota heic *Olympo* iura dat, dat orbi.” [P. A.] *Uo.*, 817; Quam florum est in agris longum durabilis aetas, / Quis simul ac *Boreas*, *Caurus* vel acerbior ussit, / (...) / Florum vita perit: tam non vivacior est res, / Quisquis homo.” [P. A.] *Uo.*, 805.

²⁵⁷ *Uo.*, 807. Vö. „Damna tamen celeres reparant caelestia lunae: / Nos ubi decidimus, / Quo pius Aeneas, quo dives Tullus et Ancus, / Pulvis et umbra sumus. HORATIUS 1961, 284–285.

²⁵⁸ BOCATIUS 1990a, 811. Vö. „Integer vitae scelerisque purus / Non eget Mauris iaculis neque arcu, / Nec venenatis grava sagittis, / Fusce, pharetra...” HORATIUS 1961, 100.

²⁵⁹ BOCATIUS 1990a, 806.

²⁶⁰ *Uo.*, 813.

²⁶¹ *Uo.*, 804.

²⁶² OSTERMAIER 1557, A6v–A7v.

A szituációk hasonlóságára ebben a versben még nincs konkrét utalás, de a *126. zsoltár* parafrázisában már nyelvi szinten is tetten érhető az aktualizálás szándéka. A bibliai zsoltárban a próféta hálaadásra buzdítja a fogságból visszatérő istenfélőket, akiknek az Úr kegyelme segített hazatérni. Ostermaier disztichonos átdolgozásában még nem történt meg a szabadítás, az argumentumban T/1. személyben panaszolja a nép, hogy fogságban vannak (*Dum sumus in vinclis*), a halál szorongatja, a *Styx* sötét árnyai rémítik őket, csak Istenükben bíznak, hogy megsegíti és boldogítja szolgálait.²⁶³ Az eredeti bibliai szöveg múlt idejű igealakjai helyett Ostermaier költeményében jövő idejű igék (*reddet, erimus, tenet, fundemus, referet, implebunt*) szerepelnek, amelyek a hívők várakozásait és kívánalmait mutatják: ha majd megszabadulnak, akkor nyugodtak lesznek az álmaik, akkor nevetni fognak, és dicsérik majd az Urat.²⁶⁴ A bibliai zsoltár második része imádság, amelyben a próféta arra kéri az Urat, hogy fejezze be, amit elkezdett, hogy népe végleg révbe érjen, és hogy a mostani boldogságot sok öröm kövesse még. A parafrázisban, minthogy a hívők megmentése itt még nem történt meg, a béklyók feloldásáért, könyörületért és védelemért fohászkodik a lírai beszélő.²⁶⁵ A szókincs antikizálására is akad egy példa az átdolgozásban: a „Wram szabadits meg az mi foglyainkat, mintha vizet vinnél az száraz tartományba.” mondat átköltésében a déli szél klasszikus nevén, *Austerként* szerepel.

III. 2. Király- és bölcsességi zsoltárok

Az *1. zsoltár* mintegy előszóként áll a bibliai könyv elején a zsoltárok összegyűjtőjétől. A szöveg bölcséleti tanítása szerint minden istenfélőnek az Úr törvényein kell elmélkednie, mert akik a mennyei bölcsesség útján járnak, azokra üdvös sors vár. Ellenben akik megvetik Istent és a világias örömöknek hódolnak, csupán ideig-óráig élvezhetik boldogságukat, szerencsétlen végzet vár rájuk.

Ostermaier disztichonos átköltése pontosan követi a bibliai zsoltár gondolatvezetését, csak kis mértékben részletez, néhány helyen pedig antikizálja a szókincset.²⁶⁶ Például a szelek klasszikus elnevezései két *locus* parafrazeálásakor is megjelennek. Amikor arról szól a lírai beszélő, hogy a kegyes emberek olyanok, mint a víz

²⁶³ OSTERMAIER 1557, A8r–B1v.

²⁶⁴ „Si Dominus victo cum maiestate Syoni, / Reddet ab infando libera colla iugo. / Tunc erimus veluti gratissima somnia habentes, / Sopitos sensus dum tenet alta quies. / Tum post tanta leves fundemus iubilaris, / Et referet laudes linguaque mensque Dei. / Talibus implebunt gentes concentibus urbem, / Quanta illis Dominus facta stupenda dedit.” *Uo.*, A8v.

²⁶⁵ „Parce tuis Domine, et tam tristia vincula solve, / Reliquiasque tui protege quaeso gregis.” *Uo.*

²⁶⁶ *Uo.*, A3r–v.

partjára ültetett fák, amelyeknek levelei nem hullanak le, hiába dülja fel azokat az *Auster* ('déli szél'), vagy amikor a gonoszokat a porhoz hasonlítja, amelyet az *Aquilo* ('északkeleti szél') kavart a levegőben. A költemény zárásában Ostermaier leszögezi, hogy a bűnösök serege a sztyxi vizekbe (*in stygias undas*) taszítatják, azaz pusztulásra ítéltetnek.

Egy alkalommal a lírai beszélő kiszól a versszövegből, megszólalását közvetlenül a vétkesekhez intézi: „Credite, supremi vos iudicis ante tribunal, / Stabitis haud firmo, corde tremente, pede.”²⁶⁷ A kötet és a benne szereplő többi zsoltárparafrázis tematikájának fényében egészen konkrét értelmet nyer ez az első ránézésre általános tanításnak tűnő, az összes gonoszhoz egyaránt szóló megnyilatkozás. A paratextusok az egyház korabeli siralmas, szorongatott helyzetéről beszélnek, a gondokat pedig egyértelműen a hitetlenek és a zsarnokok okozzák gaztetteikkel. Ez a zsoltár tehát egy intés, egy figyelmeztetés az egyház aktuális ellenségei számára, az eredeti mondat („az hitetlenek meg nem állhatnak az ítéletben”) kiszínezése, az elképzelt, jövőbeli szituáció érzékletesebb megrajzolása is vélhetően a félelemkeltést szolgálja.

A 72. *zsoltár* egy királyzsoltár, imádság Istenhez a királyért. Pontosabban Dávid, zsidó király fohásza Istenhez fiáért, Salamonért. Az öreg Dávid, aki az uralkodás számtalan gondját-baját kiállta, fiának, Salamonnak eljövendő kormányzásához erőt és kiváló képességeket kíván. Purkircher hexameteres argumentumában él a párhuzamteremtés lehetőségével és aktualizálja a zsoltár gondolatait. Az átköltésben Ferdinánd, az öreg király egészen meguntán az uralkodással járó gondokat, fáradságokat, drága fiáért, Miksáért imádkozik.²⁶⁸ Miksa igazságos, bölcs és békeszerető ember, aki a vallásból eltünteteti az istentelen, profán irányzatokat, hogy ezáltal mindenki egy Istent tiszteljen. Purkircher azt tanácsolja az öreg Ferdinándnak, hogy hagyjon fel az imákkal, többet annál úgy sem kívánhat, mint hogy egységes vallás legyen az egész világon.²⁶⁹

Purkircher jambikus parafrázisában jócskán alakít az eredeti zsoltár beszédhelyzetén, szerkezetén és gondolatvezetésén. Az 1-14. sorban vélhetően az atyai fohászt (felszólító módú igealakok: *doce, explica, fac*) halljuk a leköszönő Ferdinánd

²⁶⁷ OSTERMAIER 1557, A3v. „Higgyétek el, a legfőbb bíró ítélőszéke előtt fogtok állni gyöngye lábakon, reszkető szívvel!” A *corde tremente* kifejezés Ovidiusnál is szerepel: *Ov. Her.* 5,68.

²⁶⁸ PURKIRCHER 1988, 114–119.

²⁶⁹ „Innumeris regni curis defunctus et annis / *Iam gravior David Solomoni prospera nato* / Omnia vaticidico, quo claruit, ore precatur. / *Sic sua Fernandus senior* regnique laborum / *Pertaeus dulci pro nato* haud irrita vota / Fundit et extendit iustas ad sidera palmas... *Auferet hic sectas e religione profanas*, / *Consilium monstrante Deo, Deus unus et una* / *Unitis animis hominum pietate colatur*... *Desine plura, pater, votis contendere!* *Maius / Optandum nihil est quam religio una per orbem.*” [P. A.] *Uo.*, 114–115. A idézett szövegrészletben szereplő hangsúlyos repetitívóval (*Deus unus et una / Unitis...*) is az egység kívánalmát nyomatékosítja a lírai beszélő.

király szájából, aki könyörög az Úrhoz, hogy Miksa fia igazságos és könyörületes uralkodó legyen.

Majd a 15-16. sor elbeszélői közbevetései („En, audiit Deus preces iam supplicis. / En, ut regem nunc expolit!”²⁷⁰) nyitják meg a második szerkezeti egységet (17-36. sor), amelyben már az aktuális helyzet (jelen idejű igealakok: *videtis, amet, gaudeat, persequuntur, conterat, iacet, fit, colent*) feltárása kerül a középpontba. Az Úr láthatóan meghallgatta és teljesítette Ferdinánd kéréseit, hiszen minden jóval felruházta Miksa szívét, aki irgalmas és könyörületes ember lett.

A 41-156. sorokban következik a hódolati ének, amelyben a lírai beszélő Miksa eljövendő királyságának (jövő idejű igealakok: *superbit, florebit, augebitur, agent, gignet, uniet, stabit, nesciet, docebit, vivet, precabitur*) képét festi le. Az idilli jövőkép megrajzolása, a jövendőbeli király méltatása ez a szövegrész, amelyben a magyarság, a protestánsok Miksa uralkodásával szembeni várakozásai, vágyai, kívánságai jutnak kifejezésre. Mindezt a 37-40. sor kérdései vezetik be, hogy mit is mondjon a lírai beszélő az ő királyáról, hogyan is kezdjen bele ebbe a dicsőítő szólamba.²⁷¹

A záró 157-164. sorban visszatérünk a foháshoz (felszólító módú igealakok: *laudetur, sint, colant, repleto, praedicet*), amelyben vélhetően a lírai beszélő dicséri Istent, örökké tartó tiszteletet és megbecsülést kíván neki, s arra kéri, hogy lássa el a királyt jeles adományaival.

A megalkotottság összetettsége (keretes szerkesztés) mellett leginkább a szerző aktualizáló intenciója miatt tűnik ki az átdolgozás. A parafrázis központi gondolata minden bizonnyal a vallásbéke megteremtése, amely Miksa uralkodói programjának is az egyik fő célkitűzése volt. Az egységes egyház megszületésének vágyálma a Miksa jövőbeli uralkodását előrevetítő egységben szerepel újra – minthogy korábban az argumentum is hangsúlyozta ezt a gondolatot –, mikor arról szól a lírai elbeszélő, hogy Miksa királyságában mindenki boldog, szerencsés és gazdag lesz, a birodalomban béke honol majd, s ez a béke az egyház egységét is el fogja hozni.²⁷² A bőséges részletezés mellett a szókincs antikizálására is találunk itt szórványosan példát: a „Lészen az ő neve mind

²⁷⁰ PURKIRCHER 1988, 115. „Íme, Isten már meghallotta az esdeklő kéréseit! Íme, hogy kimunkálja most a királyt!

²⁷¹ „Quid at de rege iam meo recenseam, / Ut eius indicem bona, / Vel unde sumsero decens exordium, / Quis ora, linguas quis dabit?” *Uo.*, 116.

²⁷² „Nova in regno felicitas / Abunde surget, omnium res civium / foris domique augebitur. / Ruent doli, deinceps iure amabilem / Agent vitam omnes mutuo. / Honos armorum nullus, en *pax publica* / Quietem gignet omnibus. / *Pax uniet desiderata ecclesiam, / Votis Deum concordibus / Colet nec humano deinceps sanguine / Unquam contaminabitur.*” [P. A.] *Uo.*

örökké, míg az nap lészen” *locus* átköltésében a nap *Phoebusként*, az ég pedig *Olympusként* jelenik meg.

A 110. zsoltár mint királyzsoltár Krisztus hatalmának és uralmának örökkévalóságáról szól. Az Úr által Krisztusra ruházott erő mindenek felett áll, nincs olyan ellenség, amely meg ne hajolna előtte. Pilcius jambikus verselésben, összesen húsz versszakban költi át a zsoltárt. Az első strófa tizenkét soros, a többi pedig négysoros.

A parafrázis (*Paraphrasis Psalmi 110.*) nem követi szorosán az eredeti szöveg gondolatmenetét és szerkesztését, Pilcius bátran alakít, az eredeti szöveg mondatai gazdag kifejtést kapnak nála, például az Úr Krisztushoz intézett rövidke E/2. személyű megszólalásait („űly az én iob kezem felől, miglen vetem az te ellenséget az e lábod alá”; „te vagy örökké való pap Melehisedechnec rendi serint”) beszéddé, valóságos szónoklattá szélesíti. Az 1-5. és a 13-20. strófákban Isten beszél fiához, Jézus Krisztushoz („*Suavis o Fili*”) E/2. személyben, jövő időben (*domabis, frenabis, conteres, iugulabis, levabis*), ezek a részek az eredeti zsoltárszöveg átköltéseként, részletezéseként vehetők számba.²⁷³

A két parafrazeáló egység közé (6-12. vsz.) ékelődik be az Evangélium szavának (*vox Evangelii*), az Igének (*Verbum*) a dicsőítése. A lírai beszélő szólamát halljuk, amely szerint az Úr szava képes legyőzni az ellenséget, a zsarnok fejedelmek sem tudják azt megsemmisíteni, mert a Szó isteni védelem alatt áll.²⁷⁴ A *Meditationes Piae*-kötethez járuló előszóban Pilcius ugyanezt a retorikaszemléletet képviseli, amikor az isteni kinyilatkoztatás erejéről beszél (az *oratio* fegyver mindennemű gonosz, a kísértések, a megpróbáltatások és a török ellen).

Pilcius új hasonlatok, képek beépítésével is próbálja minél színesebbé, kifejezőbbé tenni átdolgozását. Például a Szentlélek segítségével megszülető egyházat ahhoz teszi hasonlatossá, amikor a harmat öntözte talajból kisarjad a vetés.²⁷⁵ Az eredeti szöveg „Ítéletet térszen pogány népec között, meg tölt soc helyeket hólt testeckel: sokáknac meg rontya feieket ez földön.” *locus*ának átköltésében Pilcius a borzasztó sárkány fejről

²⁷³ PILTZ 1583, I2v–I4v.

²⁷⁴ „Sionis a cacumine / Istud regimen exordiar, / Hinc vox in orbem amabilis / Prohibet *Evangelii*: / Haec proterit sublimia / Fastu superba pectora, / Exterminat contrariam / Et hostium potentiam. / Haec impiorum hostilia / Nil extimescit agmina, / Per cuneos mirabili / Perrumpit efficacia. / Licet prematur undique / Horribli tyrannide, / Haec attamen crudelibus / Nequit domari fraudibus. / *Reges igitur & Principes* / *Hanc ense frustra territant, / Consiliis, astutia, / Frustra student evertere.* / Quin cincta saevientium / Mucronibus cohortium, / Praedominatur fortiter / *Protecta nostro Numine.*” [P. A.] *Uo.*, I3r–v.

²⁷⁵ „Nascetur hinc Ecclesia, / Sancto iuvante Spiritu, / Rore irrigata frigido / Velut seges progignitur.” *Uo.*, I3v.

beszél, amelyet Krisztus lábának erejével fog szétmorzsolni, s annak csatlósait is eltiporja.²⁷⁶

A 127. zsoltár arra tanít, hogy minden földi javunk az Úr ajándéka és minden földi tevékenységünk, egész életünk a Gondviselőtől függ. Két költőnk is parafrázeálta ezt a bölcsességi zsoltárt: Szegedi Lőrinc és Kaspar Pilcius.²⁷⁷ Szegedi disztichonban, Pilcius pedig a tőle megszokott módon jambikus metrumban (*Iambicis expressus*), nyolc négysoros strófában versel. Mindkét szerzőre igaz, hogy pontosan követik az eredeti zsoltár szerkesztését és alakzathasználatát, kevéssé részleteznek, csupán egy-két példa akad a szöveg antikizálására és retorizálására.

Szegedi a „Hijába való dolog néktec reggel hamar fel kelnétec” szövegrész átdolgozásában a Napot klasszikus megnevezésével (*Phoebus*) helyettesíti; a harácsolás halált hoz, vagyis itt a sztüxi tavakhoz (*ad stygios lacus*) vezet; a szöveg végén a nyíl-hasonlat kibontásakor pedig a harc, a csata szó megjelölésére *Mars* hadisten nevét használja a szerző.

Szegedi zsoltárparafrázisa háromféleképpen értelmezhető. Egyrészt a kötet végén szereplő halotti versek felől nézve a költeménynek az a része lesz hangsúlyos, amely az elhunytak túlvilági sorsára is utal, miszerint a helyes evilági magatartás a halál után is kamatozik („holott az Isten az ő szerelmesinec enged álmat”²⁷⁸). Másfelől a versszöveg zárógondolata – hogy a keresztény szellemben nevelkedett ifjak olyanok, mint a nyilak a tegezben, az ellenség általuk könnyedén felülmúlható– két irányból interpretálható.²⁷⁹ A közösség, a magyarság szempontjából, a török elleni küzdelem kontextusában a félkézzel kardot forgató, másik kezükkel pedig a tudományokat és a művészeteket ápoló pallasi sarjak juthatnak eszünkbe. Ugyanakkor Szegedi a kötethez járuló paratextusban arról beszél, hogy patrónusai körül a szent Pallas nemes művészetei (*sacrae Palladis artes*) virágzanak, a tudós, művelt ifjúság (*docta iuventa*) a múzsák lantját pengeti. Innen nézve ugyancsak magától értetődik a költemény befejező hasonlata.

Pilciusnál a bennfoglaló kötet kontextusát (paratextusok, többi zsoltárparafrázis) tekintve ez utóbbi meglátások szintén meghatározók lehetnek a zsoltárátköltés aktualizálásában, gondolok itt az egyház ellenségeire (*adversarius*), elsősorban a török

²⁷⁶ „Caput Draconis horridi / Pedum vigore conteres, / Iugulabis inde gnaviter / Eius truces satellites.” PILTZ 1583, I4r.

²⁷⁷ SZEGEDINUS 1564, A3r–v, PILTZ 1583, F8v–G1r.

²⁷⁸ „Dilectos ditat dominus per somnia tanque / Impia nil sine quo sollicitudo valet.” SZEGEDINUS 1564, A3v.

²⁷⁹ „Strenuus ut miles ardens iam Marte sagittas, / Non intermissas cum volet ipse iacit. / Et cursus hominum simili ratione feruntur / Quos regit arbitrio Christus ubique suo. / Talibus exundas domini quicunque sagittis, / Perpetuo cunctis iure beatus eris.” *Uo.*

elleni küzdelemre (*certamen*). Pilcius a bibliai zsoltár „Hijába való dolog néktec reggel hamar fel kelnétec, kesön fekennétec le, és nagy fáradsággal kenyeret ennétec” szöveghelyét kérdéshalakzatokkal élénkítve költi át.²⁸⁰

A 133. zsoltár a testvéri egyetértés üdvösségéről, a békesség és a harmónia dicsőítéséről szól. Ostermaier megint csak disztichonokban alkotja meg átköltését, az eredeti hasonlatok kibontásában kissé részletez, ugyanakkor gondolatvezetésében szorosan igazodik a bibliai tanítózsoltárhoz.²⁸¹ Ostermaier zsoltároskötetének szerkezetét megfigyelve érdemes megjegyezni, hogy miként a kötet elején szereplő 1. zsoltár (arra tanít, hogy minden istenfélőnek az Úr törvényein kell elmélkednie, mert akik követik a mennyei bölcsességet, azokra áldott sors vár), úgy a zárópozícióban helyet foglaló 133. zsoltár is a kegyes életvezetésre vonatkozó, általános érvényű bölcsességet fogalmaz meg. A parafrázishoz járuló argumentumban is ezt a tanító szándékot hangsúlyozza a szerző, miszerint a költemény arra okít, hogy az istenfélők járuljanak az Úr szent oltáraihoz, őrizték meg a békességet, és éljenek viszály nélkül.²⁸²

III. 3. Himnuszok, dicsőítő zsoltárok

A 23. zsoltár a békében élő nép imádsága. Dávid az Úr jóságát dicsőíti, amelynek köszönhető minden jó, minden áldás, amelyben neki és testvéreinek része lehet. Kaspar Pilcius átköltése a megszokott jambikus metrumtól eltérően ezúttal disztichonokban szól.²⁸³ A bőséges részletezés és a költőibb kifejezésformák alkalmazása azonban most sem marad el. Például „Az Wr az én pásztorom, azért semmiben meg nem fogyátkozom. Gyönyörúséges és füves helyeken legeltet engemet, és kies vizec mellé viszen engemet.” *locus* Pilcius parafrázisában választékosabb nyelvi formát ölt, amely mögött a tanító-magyarázó szándék is fölsejlik: „Ipse Deus, pater & nutricula fida piorum est, / Ipse salutari nos dape solus alit. / Non aliter, quam, cura ovium fidissima, pastor / Sollicite quaerit pascua laeta gregi. / Sic Deus, exquisita suis alimenta ministrat, / Suppeditat vires qua ratione novas. / Irriguis praestat vivas e fontibus undas, / Influit hinc animis corporibusque vigor. / Anxietas quoties rigido me corripit aestu, / Est idem cordi portus &

²⁸⁰ „*Quid vanius? quam surgere / Primo statim diliculo, / Totos dies discurrere, / Seroque somnum carpere. / Stultum magis quid? anxio / Quam corde victum quaerere, / Natura quem determinat / Et ordinem pervertere.*” [P. A.] PILTZ 1583, F8v–G1r.

²⁸¹ OSTERMAIER 1557, B1r–v.

²⁸² „*Ut pax servetur iustorum in coetibus una, / Ac ut civilis sit sine lite status. / Et grati sacras Domini volumur ad aras, / Pro meritis merito psaltria Musa docet.*” [P. A.] *Uo.*, B1r.

²⁸³ PILTZ 1583, D3v.

aura meo.”²⁸⁴ A költemény második felében Pilcius az eredeti zsoltár egyszerűbb megfogalmazását olyan kifejezésekkel színesíti, mint a balzsammal kent koszorús fő (vö. „meg hizlalod oljjal az én feiemet”) vagy a nektárral áztatott serlegek (vö. „megtöltöd az én poháromat bőségesen”).²⁸⁵

A 91. zsoltár az előzővel ellentétben nem a béke, hanem a veszély létállapotából hangzik fel. A Gondviselés magasztalása, imádság az Úrhoz az istenfélők megnyugvására, hogy a megpróbáltatások közepette Isten védelméből bátorságot merítsenek az előttük álló küzdelmekhez. A zsoltár imajellegét erősíti az is, hogy Pilcius anakreóni sorokkal kevert jambikus (*Iambicum Anacreonteum*) verselésű, nyolc hétsoros strófából álló parafrázisa az *Amen* szócskával zárul.²⁸⁶ A költő bátran fejteget, de szorosán követi a bibliai zsoltár szerkezetét, beszédhelyzetét és gondolatmenetét. A törbe csaló madarász csak *hostisként* szerepel Pilciusnál, amely szó a kötet (és a többi zsoltárparafrázis) teremtette kontextusba helyezve egészen konkrét értelmet nyer: az ellenség a török.

A 122. zsoltár Jeruzsálem dicsérete, egyszersmind ima az egyház boldogulásáért és üdvösségéért. A tartós béke kívánalma az eredeti zsoltárban is hangsúlyos, ez Ostermaier disztichonos parafrázisában ugyancsak visszaköszön.²⁸⁷ A négy soros argumentumban olvassuk: „Solymas placida vivere pace cupit...”, azaz Jeruzsálem arra vágyik, hogy nyugalmas békében éljen.²⁸⁸ Jeruzsálem a szövetség ládájának kijelölt székhelyeként egyben az egész egyház szimbóluma is. Ostermaier átköltését tehát nyíltan a békevárás gondolatára hegyezi ki, ami egyáltalán nem meglepő, ha a 16. század viszontagságos történelmi eseményeire, az egyház kétségbeejtő helyzetére gondolunk.

A 125. zsoltár több ponton is az előbb tárgyalt szövegek gondolkörében mozog. A Gondviselő egyensúlyt teremt a világon, az igazakat megjutalmazza, az istenteleneket pedig eltiporja. Mindez azért fontos, hogy a gonoszság ne kerítesse hatalmába az istenfélők birodalmát, és hogy (a zsoltár zárómondata szerint) „Légyen békeség az Izraelen.” Isten örökkévaló oltalmának magasztalása Ostermaiernél ismét disztichonokban

²⁸⁴ PILTZ 1583, D3v. „Egyedül maga Isten, a kegyesek atyja és hű dajkája, áld meg minket eledellel. A juhok pásztoraként nyája számára nyughatatlan gondossággal keres viruló legelőt. Így Isten a szükséges élelemmel ellátja Övéit, ezáltal új erőre kelti híveit. Csörgedező forrásokból hoz friss vizet, így áramlik az elevenség a testekbe s a lelkekbe. Valahányszor félelmes nyugtalansággal tölt el az aggodalom, lelkem számára ugyancsak Ő nyújt menedéket és felüdülést.”

²⁸⁵ „Laeta coronatae largiris Balsama fronti, / Et mea perpetuo Nectare pocla rigas.” *Uo.*

²⁸⁶ *Uo.*, L3v–L4v.

²⁸⁷ „*Inclyta pax regnet Solymarum in turribus altis, / Atque tuae vernent prosperitate domus. / Mille tibi votis, ob fratres atque propinquos, / Saecula divinae pacis amica precor.*” [P. A.] OSTERMAIER 1557, A5r–A6r. Vö. „Könyörögjetez az Jerusálemnek békeségejért... Légyen békeség az te kerítésedben: és czéndesség az te tornyaidban. Az én atyamfijért és az én barátimért, kérem most hogy légyen békeség te benned.”

²⁸⁸ *Uo.*, A5r.

zeng.²⁸⁹ A költemény zárásában pedig, ahol arról van szó, hogy az Úr ragadja el a görbe utakra tévedőket, költőnk az antikvitás alvilággal kapcsolatos, klasszikus szókinccsével (*Styx, Phlegethon, Tartarus*) dolgozik.²⁹⁰ Végezetül fontos megemlíteni, hogy az argumentumban Ostermaier nem általánosságban a gonosztevőkről, hanem egészen konkrétan a zsarnokokról (*tyranni*) beszél, akik szétmarcangolják az istenfélők királyságait. Ez utóbbi megszólalásban megint csak érzékelhető némi aktualizáló intenció.

III. 4. Németországi párhuzamok²⁹¹

A németországi humanisták közül Eobanus Hessus volt az első, aki teljes latin nyelvű zsoltárparafrázist készített 1537-ben. Hessus *Psalteriuma*, ahogy Matthias Laarmann fogalmaz tanulmányában, a 16. századi humanista bibliai költészet egyik bestsellerének számított.²⁹² Hessus zsoltároskönyvét a hozzá járuló paratextusok iskolai tankönyvként (*Schulbuch*) értelmezik, amelyből a klasszikus beszédművészet (*antike Dichtkunst*) és a Biblia igazságai (*biblische Wahrheit*) egyaránt elsajátíthatók. A tényleges iskolai használatot bizonyítja például a weideni protestáns latin iskola könyvkatalógusa is, amelyben szerepel Hessus munkája.²⁹³

Hessusnál a latin nyelvű, disztichonos zsoltárátköltés mellett a margináliákon – a tanító intenciót erősítendő – részletes szövegmagyarázó, retorikai apparátus is működik. A parafrázisokat minden esetben argumentum előzi meg, amely az adott zsoltár tartalmának, mondanivalójának tömör foglalata, majd egy négysoros disztichon következik, ugyancsak a lényegi gondolat kiemelésére. Ezután a parafrázis szövege a retorikai interpretációval párhuzamosan fut, Hessus a textus egészét elemzi, retorikai szakkifejezéseket használ, amelyekhez többnyire tömör magyarázatot is fűz. Például az 1. zsoltár átköltésének első sorai mellett a marginálián a *propositio* (tárgy/téma megjelölése) kifejezés szerepel, majd Hessus a saját szavaival, egy mondatban megfogalmazza, hogy mit ért itt alatta: *Beatus est qui discedit ab ecclesia impiorum et amplectitur puram doctrinam.*²⁹⁴ A parafrázis szövegében előrehaladva az érvelő gondolatmenet is kibontakozik, amelynek könnyebb

²⁸⁹ OSTERMAIER 1557, A7v–A8r.

²⁹⁰ „Sacrilogos autem delicta nefanda patrans, / Exactos Stygii calliditate ducis, / Hos dominus rapidi Phlegetontis trudet in undas, / Hic ubi cum sociis tartara coeca colent.” [P. A.] *Uo.*, A8r.

²⁹¹ A németországi neolatin zsoltárköltészetéről és az itt bemutatott példákról bővebben ld. még: GAERTNER 1956, GRANT 1959, BACH–GALLE 1989 (Különösen ld. a *Lateinische Psalterien des 16. Jahrhunderts in klassischen Versmaßen* című fejezetet: 126–146), GRUNEWALD–P. JÜRGENS 2004, GREEN 2010, IMRE 2012b, IMRE 2012d, IMRE 2019.

²⁹² LAARMANN 2016, 79.

²⁹³ BACH–GALLE 1989, 129 (9. lj.).

²⁹⁴ HESSUS 1548, Aa4r. „Boldog az, aki távol van az istentelenek tanácsától és a tiszta tanítást a szívébe zárja.”

felfejtését és átlátását segítik az újabb retorikai szakkifejezések és a hozzájuk kapcsolt magyarázatok: *ratio* (bizonyítás, megokolás, érvelés), *antitézis* (az egymással szemben álló dolgok összehasonlítása), *epifonéma* (az érvelő gondolatmenetet lezáró *sententia*).²⁹⁵

Johann Spangenberg és Andreas Spethe zsoldtárparafrázisai elsősorban ugyancsak a tanulóifjúságnak szólnak, ahogy erről a kísérőszövegek is tanúskodnak.²⁹⁶ Műveik bőségesen szinkretikus szókincese is azt mutatja, hogy az átköltések paraliturgikus célzattal készültek. Spethe átköltéseit egy rövid argumentum vezeti be, a szövegek pedig igen erőteljesen dolgoznak a különféle retorikai-stilisztikai-poétikai eszközökkel. Az antikizálásnak egészen merész formáit látjuk itt, hiszen a szokványosabb kifejezések (*Tartarus, Styx, Avernus, Mars, Nympha, Phoebus*) mellett olyan érdekesebb példával is találkozhatunk, mint hogy a költő Istent Iuppiternek nevezi.²⁹⁷ Ugyanakkor Spethe minden egyes zsoldtáránál precízen feltünteti a versmértéket, a strófaszerkezetet és a szótagszámot, a kiadás végén pedig egy táblázatban foglalja össze a metrikai jellemzőket, nyilván az áttekinthetőség és a didaktikus jelleg végett. Spangenberg is görög mitológiai környezetbe helyezi zsoldtárait, nála is gyakran szerepelnek például a szelek klasszikus elnevezései (*Boreas, Eurus*) vagy az alvilági *Phlegethon*, sőt Isten itt az *Olympus* lakója.²⁹⁸

A németországi szerzők neolatin zsoldtárparafrázisait a szinkretikus szókinces mellett nagyfokú nyelvi-formai változatosság is jellemzi. Nicolaus Selnecker és Sebastian Hornmolt a latin nyelvű változat (*lateinische Psalmgedichte/neulateinische Psalterparaphrase*) mellett németül (*volkssprachlichen Psalmlieder*) is megalkotta zsoldtárátköltéseit.²⁹⁹ Joachim von Beust pedig nemcsak evangéliumi szöveghelyeket,

²⁹⁵ HESSUS 1548, Aa4r. Hessus munkásságával kapcsolatban ld. még: WITESCHNIK 1971, GRÄSSER–EBERBACH 1993, RHEIN 1995, 283–295, KÜHLMANN–STRAUBE 2001, HUBER–REBENICH 2001, HUBER–REBENICH 2002, STEWING 2002, STIEVERMANN 2002, CAMERARIUS 2003, SCHIRRMEISTER 2003, WALLNER 2004, FUCHS, 2009 (Fuchs munkája két fő részből áll: Hessus *Psalterium*ának keletkezéséről, irodalmi modelljéről, nyelvi megalkotottságáról – frázisok, parafrázisok, intertextualitás – és recepciójáról szól az első rész. A második egység a zsoldtárkönyv kritikai kiadása.), HESSUS 2004–2016, LAARMANN 2016 (Laarmann a 84. zsoldtárparafrázis szerkezeti, szemantikai és szintaktikai elemzését adja, hogy ezzel rávilágítson Hessus fő retorikai-stilisztikai alkotói módszerére, az *amplificatióra*).

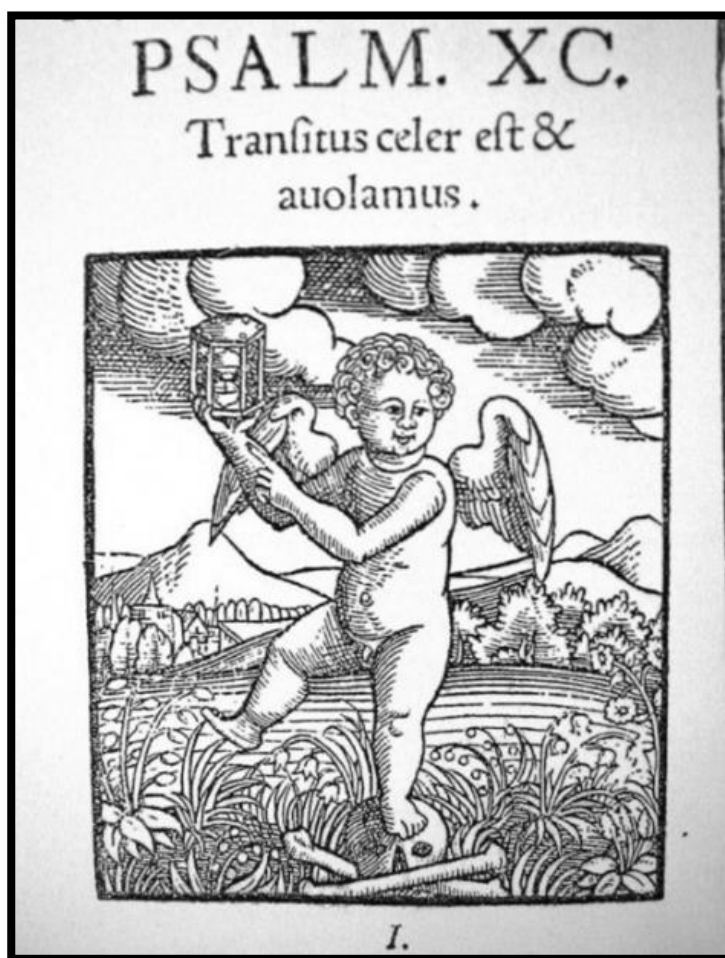
²⁹⁶ BACH–GALLE 1989, 134.

²⁹⁷ SPETHE 1596. Néhány példa az antikizáló szókincesre: 16. zsoldtár – „In *Tartaro* nec spiritus manebit.”; 18. zsoldtár – „Gurges *Stygis* terreat.”, „In tuta iam me *Iuppiter* locavit, / Constans amoris foedus et probavit...” „Fauces *Averni* me voraverant.”; 31. zsoldtár – „Tanquam sedens in civitate / Fortissima triumpho, / A *Marte* non recumbo.”; 45. zsoldtár – „Iunctae sequentur virgines ibi, / *Nymphae* ferentur, sponse rex, tibi.”; 50. zsoldtár – „Qua *Phoebus* ortu surgit et cadit, / Splendore lucem de Sion dabit / In claritatis gloria patebit.” [P. A.]

²⁹⁸ SPANGENBERG 1544. Néhány példa az antikizáló szókincesre: 1. zsoldtár – „Pulvis ut a *Borea*, paleaeque agitantur ab *Euro*, / Sic habet haud stabiles impius ipse focus.”; 2. zsoldtár – „Sed residens summo Deus immortalis *Olympo*.”, „Involvat rapida vos *Phlegetontis* aqua.” [P. A.]

²⁹⁹ BACH–GALLE 1989, 127. Selnecker *Christliche Psalmen...* (Lipce, 1587) című kötetében a német-latin nyelvű zsoldtárak mellett különféle verses imádságok, énekek és himnuszok is szerepelnek. Hornmolt latin

hanem zsoltárokat is erőszeregettel írt át latin, görög, héber és német nyelvre *Christiados Libellus* című gyűjteményében.³⁰⁰ Ambrosius Lobwasser (1515–1585) a 90. zsoltárnak emblemikus értelmezést ad (ld. a 2. képet), ez az alkotás is szerepel Beust fent említett antológiájában. Johann Stigelius *Poematum Liber I.* című kötetében a 23. zsoltárból *Propempticont* készített, ugyanitt egy-egy zsoltárnak többféle metrikus változatát is szerepelteti.³⁰¹

2. kép³⁰²

Selneccer ugyancsak a 23. zsoltárból kalligrammát, azaz hellenisztikus mintájú képverset faragott (ld. a 3. képet), illetve ő is többféle versformát (pl. szapphói strófa, jambikus verselés, óda) használt az egyes zsoltárverziókhoz.³⁰³

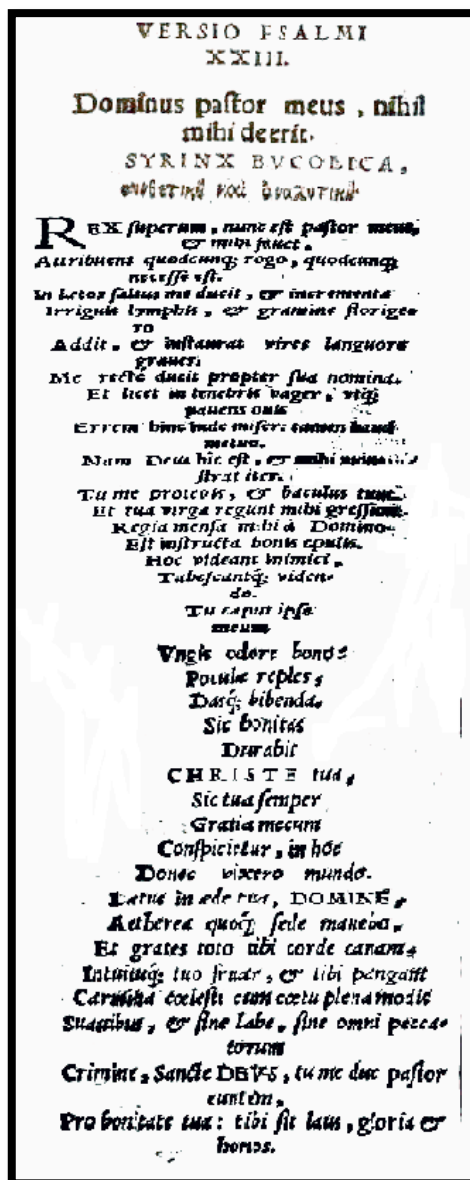
változata (*Davidis Regii Prophetæ Psalmi...*, Tübingen) 1596-ban, német parafrázisa (*Deß königlichen Propheten Davids Psalter...*) pedig néhány évvel később, 1604-ben jelent meg szintén Tübingenben.

³⁰⁰ BEUST 1603.

³⁰¹ STIGELIUS 1566.

³⁰² A 2. kép forrása: BEUST 1603, Q4r.

³⁰³ SELNECCER 1573.

3. kép³⁰⁴

Hessus, Spethe és Spangenberg zsoldárparafrázisai – noha Spethe átköltései kottával, négyszólamú formában jelentek meg – elsősorban inkább az esztétikai érték (*Kunstichtung*) kifejezésére hivatottak. A németországi neolatin zsoldárköltészetben is bőven találunk példát arra, hogy az üdvérték (*Heilwert*) felé tolódik el a hangsúly. Selnecker kötetében például a 45. és a 80. zsoldár erősen teológiai orientáltságot kap. Ezekben a parafrázisokban az antikizálás háttérbe szorul, és olyan, az egyházat jelképező szimbólumok kerülnek a középpontba, mint a menyasszony és a szőlő.³⁰⁵ Selnecker a zsoldároskötethez járuló előszavában is hangsúlyozza, hogy Vergilius munkássága

³⁰⁴ A 3. kép forrása: SELNECKER 1573, D3v–D4v.

³⁰⁵ BACH–GALLE 1989, 137. 42. zsoldár: „O Sponse Christe Iesu, / Nos protegas misellos, / Ecclesiamque sponsam / Ornes tuo cruore.” 80. zsoldár: „Incensa nunc, succisa nunc est vinea, / Et tristis est Ecclesia. / Veni, vide tandem, malos et increpa, / Ut hanc cremare desinant. / Manu tua populum tuae tu protege / Dextrae, potente robore.” [P. A.] SELNECKER 1573, I2v, R3r.

elismerésre méltó, de Dávid költészetéhez semmi sem fogható. Hiszen a zsoltárok felülmúlják a *Georgicát* és az *Odüsszeiát* is.³⁰⁶ Az üdvérték itt tehát fölébe kerekedik az esztétikai értéknek, a klasszikus beszédművészeti diszciplínának, az emberi szó csupán az üdvértékű isteni szó méltóbb kifejezésére szolgál.

Ha az elemzett magyarországi zsoltárparafrázisokat ebben a kontextusban szemléljük, a végletességre csupán az egyik irányból tudunk példákat hozni. Hessus, Spethe és Spangenberg iskolai használatra szánt átköltéseivel, azok magas szintű formai-nyelvi megalkotottságával talán Kaspar Pilcius és Joannes Bocatius szerényebb kidolgozottságú zsoltárparafrázisai állíthatók valamilyen szinten párhuzamba. Ugyanis egyedülként Pilcius és Bocatius alkalmaznak költeményeiben a szokványos disztichonos és hexameteres metrum mellett változatosabb strofikus formákat is.³⁰⁷ Versszövegeik retorikailag jól szervezettek, gazdag alakzathasználatról, bőséges részletezettségről, néhány helyen pedig a szókinés antikizálásáról tanúskodnak. Mindezek egyébként Purkircher és Sylvester átdolgozásait is jellemzik, mi több, Purkircher a 79. zsoltárnak a latin mellett a német nyelvű parafrázisát is elkészítette.³⁰⁸

A költők többsége (Fodor, Szegedi, Schesaeus, Ostermaier) azonban az eredeti bibliai szöveg hű követésére szorítkozik, kevéssé részleteznek, csupán kisebb nyelvi színezések, változtatások figyelhetők meg parafrázisaikban. A hazai zsoltárátköltések majd mindegyikére igaz, hogy az isteni kinyilatkoztatásban rejlő üdvértékre helyezik a hangsúlyt. A külsín háttérbe szorul, szinte mindenhol aktuális értelmet nyernek a zsoltár szavai, a töröktől (vagy éppen a járványtól) sanyargatott magyarság kollektív panasza, Istenhez szóló bűnbánó imája szól a klasszikus megformáltságú parafrázisokból. Alig van itt nyoma a németeknél látott formai-nyelvi bravúroknak, a merészen antikizáló szóhasználatnak. A félelem és a kétségbeesés mindenben eluralkodik, a költői tehetség megcsillogtatása helyett a könyörgés, a vezeklés és a segélykérés veszi át a vezető szerepet.

³⁰⁶ „Laude dignus est Virgilius, qui & *Bucolica* & *Georgica*, & tandem *Heroica carmina* grauitate & suauitate eximia composuit. Intueamur autem nostrum Daudem, & fatebimur neminem ipsi conferri posse. Quam suaue, quam efficax est illud *Bucolicum*? Dominus pastor meus, nihil mihi deerit. In loco pascuae me collocauit, super aquam refectionis deduxit me. Quam graue & gratum est illud *Georgicum*? Quare etiam oportebat Daudem *Odyseam* de suo exilio & erroribus ante *Iliada* scribere. [...] Haec est pictura exilij Christi [...]” [P. A.] SELNECCER 1573,)(3r.

³⁰⁷ A Bocatius-zsoltárátköltésekhez járuló paratextusokban ugyan nincs szó arról, hogy ezeket a parafrázisokat iskolai használatra szánta-e szerzőjük, de a versszövegek megalkotottsága és a vonatkozó életrajzi események (Bocatius 1611-ben megszökött prágai fogságából, Kassára ment, ahol ismét az iskola rektora lett, amely hivatalt még 1614-ben is viselte, amikor a gyulafehérvári könyvtár őrévé nevezték ki.) a didaktikai funkciót valószínűsítik.

³⁰⁸ PURKIRCHER 1988, 133–137.

IV. ANTIKIZÁLÁS: ÓSZÖVETSÉGI PARAFRÁZISOK

Az ószövetségi könyvek, szöveghelyek átköltése az ókeresztény kori kezdetek után a kora újkorban ismét bevett gyakorlatnak számított.³⁰⁹ Jól mutatja ezt Ralf Georg Czapla jegyzéke, amely az Európában megjelent 16–17. századi klasszikus ótestamentumi verses parafrázisokról is átfogó képet ad.³¹⁰ Az itt felsorolt átköltések szerzői a legkülönbébb ószövetségi *locus*okkal dolgoznak, mint például Ádám és Éva bűnbeesése, Dávid és Góliát párharca, Jónás próféta, Ábrahám és Izsák, valamint Gedeon, a bíró története, Dávid és Jonatán barátsága, Dávid házasságtörése, a lázadó Absolon menekülése, Sámuel két könyve.³¹¹ A tanító-bölcsességi könyvek (Példabeszédek könyve, Prédikátor könyve, Énekek éneke, Bölcsesség könyve, Sirák fia könyve) óriási népszerűségnek örvendtek a korszakban, Czapla harminc felett számolja az ide vonatkozó latin nyelvű átköltéseket.³¹² A magyarországi ószövetségi parafrázisok (Georgius Purkircher, Laskai Csókás Péter és Joannes Bocatius átköltései) majd mindegyike is ez utóbbi tematikus-műfaji csoport köréből veszi tárgyát, ám ezek a munkák nem szerepelnek Czapla áttekintésében.³¹³

IV. 1. Bölcsesség könyve³¹⁴

A Bölcsesség könyvének műfaja apologetikus-didaktikus buzdító szónoklat, amely görög nyelven Egyiptomban, Alexandria városában keletkezett kb. a Kr. e 1. század második felében, zsidó-görög szinkretikus környezetben. Ez a szinkretizmus mind a könyv megformáltságára, stílusára és nyelvezetére, mind pedig a mondanivalójára erős hatást gyakorolt. A Bölcsesség könyvének szerzője – a görög retorikai-filozófiai műveltség, kultúra elemeit és a bibliai műfajok (bölcseességi és apokaliptikus irodalom, üdvtörténet)

³⁰⁹ Bővebben ld. II. 3. fejezetben: Cyprianus, Sedulius, Avitus.

³¹⁰ CZAPLA 2013, 526–600.

³¹¹ Johannes Major: *Paradisus seu hortus Adami. Descriptus carmine heroico* (1558), Johannes Pennisaccus: *Historia lapsus et reparationis primorum parentum carmine heroico descripta* (1576), Rudolf Gwalther: *Monomachia Davidis et Goliae... heroico carmine descripta* (1541), Otto Diricus: *Monomachia Davidis et Goliathi... describitur heroico carmine* (1584), Johann Thollinger: *Jonas Propheta carmine heroico redditus* (1557), Nicolaus Luckius: *Paraphrasis poetica in historiam Ionae Prophetae* (1569), Johann Adam: *Historia de Abrahamo et Isaaco... carmine heroico reddita* (1592), Lucas Schubboeus: *Historia Gedeonis... heroico carmine descripta* (1569), Johannes Krüger: *Insigne amicitiae exemplum Davidis et Jonathae ex sacris bibliis carmine redditum* (1561), Hermannus a Burgundia: *Davidis adulterium heroico carmine conscriptum* (1586), Caspar Schütz: *Fuga Absolonis scripta carmine herocio* (1561), Hieronymus Osius: *Duo libri Samuelis carmine heroico redditi* (1559).

³¹² A *sacra poesis* jegyében keletkezett művek elsődleges funkciója a tanítás-interpretálás volt. A tanító-bölcsességi könyvek erősen didaktikus jellegük révén eleve jól illeszkedtek a *docta pietas* műveltségmodellbe és a szent költészet koncepciójába, népszerűségük okát is ez adhatta a *sacra poesis* alkotóinak körében.

³¹³ Czapla repertóriumában a vonatkozó magyarországi munkák közül egyedül Leonhardus Mocoschinus Ószövetség-parafrázisa szerepel. Mocoschinus átköltését külön fejezetben (VI. 3.) tárgyalom.

³¹⁴ PURKIRCHER 1988, 33–90.

tanításait összeolvasztó – munkájával valamennyi alexandriai honfitársához szól, célja pedig nem más, mint a hit erősítése, remény- és vigaszt nyújtás a bizonytalan, ingatag időkben. A szerzői intenciót erősíti a könyv mondanivalója is, miszerint a királyok az Úr törvényei szerint uralkodjanak bölcsen és igazságosan, tartózkodjanak a zsarnokságtól, mert az igazakra túlvilági üdvösség vár, míg az istentelenekre lesújt Isten haragja. A Bölcsesség könyve deuterokanonikus könyvként az alexandriai kánonban hagyományozódott, így később csak a katolikusok tekintették az Ószövetség részének.³¹⁵

Purkircher átköltéséhez két verses paratextus járul.³¹⁶ Az első Starhemberg Henrik báró dicsérőepigrammája, a másik pedig magának a szerzőnek az ajánlókölteménye I. Miksa magyar királyhoz. A paratextusok után az *Argumentum libri Sapientiae*, majd a főszöveg tizenkilenc *caputja* következik.

Starhemberg báró epigrammájában a Habsburg-uralkodóházat dicsőíti, amely az egész világon híres, birodalmát bölcsességgel irányítja, hódol a Múzsáknak és jártas a tudományokban. Maximus Aemilianus is e család sarja, és mert Purkircher neki ajánlja Salamon írásait, dicsőségét és hírét biztosra veheti.³¹⁷

Purkircher Miksa királyhoz szóló ajánlóverse tartalmilag három részre tagolódik.³¹⁸ Az első rész a kegyes király dicsérete a Dániel könyvének negyedik fejezetéből vett fa-allegória alapján. A második rész Bécs és Pozsony magasztalása. Pozsony leírásából egyértelműen kiérezhető Purkircher őszinte szeretete és rajongása szülővárosa iránt. Végül egy könyörgő egységgel (harmadik rész) zárul az ajánlóköltemény. Purkircher munkáját királyának ajánlja, és kéri, hogy fogadja költeményét jóindulattal, és támogatásával járuljon hozzá törekvéseihez, hiszen fenséges dolog a Múzsák pártolása.

Az *argumentum* és a főszöveg bizonyos részletei hangsúlyozzák, hogy az egyházra rútt veszedelmek lesnek, a zsarnokok vadul, őrzöngve törnek a hívők életére, nem félik az isteni büntetést sem, a szent igéket pedig csak gúnyolják.³¹⁹ Így az uralkodóknak oda kell

³¹⁵ A Bölcsesség könyvéről itt elmondottakat bővebben ld. THORDAY–BOROS 2002, 783–801, RÓZSA 1996, 520–527.

³¹⁶ Purkircherről és munkájáról említést tesz: IJSEWIJN 1990, 216, IJSEWIJN 1998, 108. Továbbá ld. TARANOVÁ 2010. Purkircher a magyar szakirodalomban: FRANKL 1873, FRANKL 1874, KNEIFEL 1942, IMRE 1995b, IMRE 1995c.

³¹⁷ Starhemberg báró epigrammája a kritikai kiadásban nem szerepel. A vers szövegét ld. PURKIRCHER 1559, A1v.

³¹⁸ PURKIRCHER 1988, 33–39.

³¹⁹ „Haec liber iste docet, quem nostri temporis aetas / ultima cognoscat; saevos habet illa tyrannos, / qui sua iustorum pascunt furiosa cruore / corpora nec poenas curant, quas verba minantur / coelica, sanctorum rident quasi barbara verba, / saepius expositas gemitu maiore querelas. / Audaci fingunt hilares idola furore. / *Has habet in mundo turpes ecclesia pestes.*” [P. A.] *Uo.*, 43.

figyelniük (*audite*) az itt elhangzó bölcsességekre, hogy azokat elsajátítva (*notate, discite*) és gyakorolva istenfélő, kegyes vezetőkké válhassanak hívő alattvalóik boldogulására.³²⁰

Purkircher az argumentumban alkotói módszeréről is vall, amikor azt mondja, hogy az egyházat anyjaként tiszteli, szereti, tanácsát kikéri, kegyes szavait pedig utánozza, azaz imitálja. Imitáció alatt Purkircher nyilvánvalóan az eredeti bibliai szöveg, az isteni kinyilatkoztatás tartalmilag hű követését, más nyelvi eszközökkel történő visszaadását érti, nem pedig a klasszikus értelemben vett imitációt, azaz sokkal inkább a parafrázeálás műveletét lehet itt érteni az *imitor* kifejezés alatt.³²¹

Az argumentum a Bölcsesség könyvének eredeti szerzőjéről is nyilatkozik. Purkircher a könyv valódi megalkotójának Philót (alexandriai Philo, görög nyelvű zsidó filozófus) tartja, aki a zsidó népnek a legnagyobb dicsősége volt, és az isteni tanokat igaz szeretettel óvta és ápolta.³²² Az eredeti könyv akkor született meg, amikor a zsidó népet a rómaiak tartották hatalmukban. Philo elnyomott polgártársai vigasztalására írta meg művét. Így vélhetően Purkircher korának zivataros eseményei, az egyház fentebb vázolt sanyarú helyzete, azaz a körülmények hasonlósága, a téma aktualitása indokolja, hogy Purkircher éppen ezt a könyvet választotta parafrázisa tárgyául.

A klasszikus metrum (disztichon) használata és a textus *caputok*ba rendezése már eleve az antik paradigma felé viszi el a bibliai szöveget. A szinkretizáló szerzői szándékot csak még jobban erősíti a szókincsben alkalmazott behelyettesítéses módszer, miszerint a biblikus paradigma egy-egy elemének a helyére az antik paradigma egy-egy megfelelő eleme kerül. Mivel a szöveg az eszkatológia és az üdvtörténet tanításairól, a jók és a gonoszok túlvilági sorsáról gyakran beszél, így a túlvilággal kapcsolatos gondolatokban rendre előfordulnak a következő klasszikus kifejezések: *Styx, Stygius, Tartareus, Dis*.³²³

³²⁰ „Dic mihi, quid summos evertat in orbe monarchas? / Impia, quam caeco, vita, furore colunt. / Auribus haec patulis, reges, audite, sub imos / pectoris haec abeant omnia verba sinus. / Et vos, iudicii quotquot pia frena tenetis, / hos etiam iustos aure notate sonos. / Imperio totum vobis qui subditis orbem, / discite, quae sancto pectore verba loquar. / Coelica vos geritis regnorum sceptra, potestas / regia nec vobis est sine parta Deo.” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 56. (6. *caput*). Purkircher a főszövegben másutt is az uralkodókat, különösen a zsarnok vezetőket jelöli meg célközönséggként, a tanítást, intést pedig alkotói szándékként. Pl. az 1. *caput*ban a szerző a királyokhoz szól és igazságosságra inti őket: „Imperii sanctas quotquot tractatis habenas, / iusticiae vestro pectore flagret amor. / Iusticiam, moniti, coelestem discite, reges, / qui geritis vestra regia sceptra manu.” [P. A.] *Uo.*, 44. A 19. *caput*ban a szerző magához az Úrhoz szól, és kéri, hogy egyetlen csapással semmisítse meg a kegyetlen királyokat, akik bántják népe szent gyermekeit: „Destrue crudeles horrendo fulmine reges, / qui laedunt populi viscera sancta tui.” [P. A.] *Uo.*, 90.

³²¹ „Eius et in parvis quae sit sententia rebus, / quaero, pias imitor, quas reddit consona, voces.” [P. A.] *Uo.*, 40.

³²² „Hunc Philo composuit, testatur ut ipsa, libellum, / maxima qui fuerat Iudaeae gloria gentis, / sedulus et vero coelestem fovit amore / doctrinam, coeli quae nos deducit in arcem.” [P. A.] *Uo.*

³²³ „Tu potis es, Stygius cum quem deducis ad undas, / hunc Stygis e putridis tollere rursus aquis.” [P. A.] *Uo.*, 81. „Tartareos et adhuc expertus nemo dolores / inferni miserum significavit onus.” [P. A.] *Uo.*, 46. „Divitias nemo locupletem Ditis in aulam / auferet. Est nobis ditior ille Deus.” [P. A.] *Uo.*, 47.

Az alvilággal kapcsolatos kifejezések mellett a szókincsben még három példa szerepel az antikizálásra: *Boreas*, *Olympus* és *Mars*.³²⁴

Purkircher parafrázisának második *caputja* az istentelen emberek barbár gondolkodásmódjáról, nézeteiről szól: az élet csupán fájdalom és röpke versenyfutás, a halál végérvényes, nincs túlvilági lét, nincs Isten, akinek ítéletétől rettegni kellene, addig kell élvezni az életet, amíg ifjak vagyunk, nem szabad semmivel sem törődni, csak az élvezeteknek kell hódolni. Az eredeti bibliai szöveg ezen fejezete különféle pogány filozófiai eszmék gyűjteménye, amelyben természetesen az antik filozófia, a hellenizmus, konkrétan az epikureizmus tanai is megtalálhatók. Az átköltés szövege intertextuálisan utal is az epikureizmus jelenlétére, amikor az „*Umbra sumus...*” kezdetű harmincegyedik sorral megidézi Horatius *Torquatushoz* szóló (4.7), az epikureizmus tanait megszólaltató ódáját.³²⁵

Már az eredeti bibliai szövegben (6,5-9: „Röttenetesen és hamarsággal raytatok léssen, Mert kemény ítélet száll az feiedelmekre...”) is hangsúlyos az istentelenül élő, zsarnok uralkodókra váró szigorú isteni ítélet, a kemény büntetések. A parafrázis hatodik *caputja* az ismétlődés alakzatával nyomatékosítja mindezt. Két hasonló jelentésű és szerkezetű mondat (keretmondatok, mondatismétlés, mondatpárhuzam: a leglényegesebb rész kiemelése és nyomatékosítása) keretezi az erről szóló szövegrészt, amelyben az isteni haragra, büntetésre és a fájdalomra (amely az istentelenekre vár) vonatkozó szavak, kifejezések variációs ismétlődése (*ira vehemens*, *poenae onus*, *maiores dolores*, *maxima poena*, *saevissima tormina*, *aeterni vindicis ira*, *poenas graves*) erősíti, hangsúlyozza és részletezi a keretmondatok tartalmát, miszerint az istentelen uralkodókra lecsap majd az Úr haragja, és a legsúlyosabb büntetésekkel ítéli örök szenvedésre őket. Az ismétlések tudatosságát és funkciósságát az „*iterum repeto*” elbeszélői közbevetés is jelzi, amely

³²⁴ „*A Borea paleae veluti sparguntur inanes, / sic, quae nostra fuit, spes diuturna perit.*” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 55. „*Nox erat et gratus fessos sopor imbuit artus, / alta quies cunctis rebus in orbe fuit. / Tunc sol in medio sub terris fluxit Olympo, / verbum cum rutilo venit ab ore Dei.*” [P. A.] *Uo.*, 87. „*Nemo tuis manibus felici Marte resistet, / est gravis iratum res habuisse Deum, / ante tuum quoniam totus, Deus, inclyte, vultum / mundus ut in libra lingula parva tremat.*” [P. A.] *Uo.*, 68.

³²⁵ „*Umbra sumus*, pereunt cuncti reditusque sub auras / vitales nulli Ditis ab arce datur. / Mors sua custodit robustis ostia valvis, / quae reditum cunctis inviolata negant.” [P. A.] *Uo.*, 47. ~ Horatius: *Ad Manlium Torquatium* (4.7.) 4. strófa: „*Damna tamen celeres reparant caelestia lunae: / nos ubi decidimus, / quo pius Aeneas, quo dives Tullus et Ancus, / pulvis et umbra sumus.*” („Mégis, az ég csorbáit a hold gyorsan kijavítja, / ám ha te hullasz alá, / hol kegyes Aeneas lakik, Ancus s Tullus, a kincses, / por leszel, árny leszel ott.” ford. Trencsényi-Waldapfel Imre) [P. A.] HORATIUS 1961, 284–285. Egy vergiliusi reminiscenciára mutat rá a következő tanulmány: TARANOVÁ 2010.

ugyancsak a fő gondolat (a zsarnok uralkodók fogják a legsúlyosabb büntetéseket kapni) fontosságára hívja fel a figyelmet.³²⁶

A parafrázis az eredeti szöveg hasonlatait tartalmilag-nyelvileg alaposabban kibontja a jobb megértés érdekében. A hasonlatok a szöveg díszítése mellett a mondanivaló érzékletes szemléltetésére is alkalmasak. A parafrázis hasonlatainak majd mindegyikében megfigyelhető a szokványos tagmondati sorrendtől való eltérés (a képi elem, a hasonló a tárgyi elem, a hasonlított elé kerül pl. a hasonlító mellékmondat beékelődik a főmondatba), amely a hatás- és feszültségkeltést szolgálja. A második *caput* például a bibliai szöveg füst és szikra hasonlatát (2,2-3) formálja át.³²⁷

A szerző körülírásokat is alkalmaz a szemléletesség fokozására. A második *caput*ban az alvilág megnevezésére a 'Dis palotája' kifejezést használja Purkircher.³²⁸ Az átköltésben számos kérdésalakzat és felkiáltás található, amelyek nyilvánvalóan a textus, az elbeszélői monológ élénkítésére, az érdeklődés és a figyelem felkeltésére, fenntartására, sokszor pedig meggyőzésre, az érvek megerősítésére szolgálnak. A tizenegyedik *caput* például interrogációt használ, amely csak látszólag kérdés, szerepe nem a tudakozódás, hanem a csodálkozás kifejezése. Itt az Exodus jól ismert jelenetének elmondása közben – amikor az Úr vizet fakaszt a kősziklából, hogy a pusztában vándorló népe szomját csillapítsa (vö. 11,4: „Meg szomiuhozánac, te reiád kiáltánac, és az nagy kősziklából víz adatott ő nékiec, és az kemény kőből az szomiuságnac meg enhitése.”) – hangzik el az álmélgodó elbeszélői közbevetés, kiszólás.³²⁹ A tizenharmadik *caput*ban már felkiáltással fejezi ki meglepő felismerését a szerző, miszerint üres az elméjük azoknak, akik nem ismerik a teremtő Isten szavait és nem tisztelik az Urat őszinte kegyességgel (vö. 13,1: „Mert minden emberec hijába valóc természet szerint, kikben bennec vagyon az Isten felöl való tudatlanság...”).³³⁰

³²⁶ „Ipsius *ira* brevi *vehemens* vos *obruet* omnes, / principibus *poenae* multiplicabit *onus*. / Consequitur veniam delicti ignobile vulgus, / cum leve sit, poenas dat quoque iure leves. / Quo quisque est maior, *maiores* ferre *dolores* / cogetur, magnos *maxima poena* premet. / Qui coelos et cuncta regit, nil stemmata magni / nominis aut clari principis arma timet. / Magnum cum minimo quoniam formavit et omnes / excelsa pariter protegit ipse manu. / Magnificos, *iterum repeto*, *saevissima* plectent / *tormina*, per *saevos* quae meruere *dolos*. / Heus, vos, crudeles nostro sermone tyrannos, / alloquor et vobis haec mea verba sonant. / Luceat in vestro sapientia pectore, tantum / discite, vera loquor, posse parare decus. / Aut vos *aeterni* consumens *vindicis ira* / *obruet* et *poenas* haec parat *ira graves*.” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 56.

³²⁷ „Spiritus exiguas qui nasi perfluit oras, / fumus ut, in rutila lampade natus, abit. / Et sermo tanquam gliscens scintillula, nostro / corde, per aethereos transvolat, orta, polos.” [P. A.] *Uo.*, 46. Vö. „az mi orrunkban való lélkét olyan mint az füst, és az mi szüiöncből származott beszéd olyan mint az szikra.”

³²⁸ „Divitias nemo locupletem *Ditis in aulam* / auferet. Est nobis ditior ille Deus.” [P. A.] *Uo.*, 47.

³²⁹ „His immensa sitim sedabat petra. *Quis illo / marmore tam gratas esse putabat opes?*” [P. A.] *Uo.*, 67.

³³⁰ „Omnes, vera Dei qui non novere parentis / verba Deum vera nec pietate colunt, / *heu mihi, quam vanas gestant in corpore mentes!*” [P. A.] *Uo.*, 72.

A parafrázis szövegét szerzője helyenként az elbeszélőtechnika változtatásával is élénkíti. Például a tizedik *caput* az eredeti könyv E/3. személyű Jákobról szóló elbeszélését (10,10-12) E/2. személyű Jákobhoz szóló megnyilatkozássá alakítja.³³¹ A retorikai-stilisztikai eszközök használata mellett Purkircher más technikákat is alkalmaz didaktikus céllal. Az egyik ilyen technika a szöveg szerkezetének minimális mértékű átrendezése. Az eredeti szövegben előfordul, hogy egy-egy fejezet végéről a gondolatilag-tartalmilag még odatartozó egység átkerül a következő fejezet elejére. Purkircher átköltésében korrigálja ezeket a kisebb összevisszaságokat. Például az eredeti szövegben a negyedik fejezet élén szerepel egy olyan rész (4,1-6: „Az gyermekek nélkül való magtalanság, az iámborsággal egygüt iob, vgy mint kinec emlekezeti halhatatlan...”), amely tartalmilag még a harmadik fejezethez tartozna. Így Purkircher a negyedik fejezet elejéről az erényességről és paráznaságról, az istentelen nemzedék bűneiről és büntetéseiről szóló részt átköltésében átemeli a harmadik *caput* végére, hogy a gondolatmenetet ne zavarják meg a tartalmilag összetartozó, de szerkezetileg egymástól különálló egységek.³³²

A szöveg más helyein is találkozunk ilyen kisebb helyreigazításokkal, pontosításokkal. Az eredeti textus tizenkettedik részében egy többszörösen összetett mondat szerkezet szerepel (12,27), amelynek három rövidebb mondatra való tagolását, egyszerűsítését végzi el Purkircher parafrázisában a jobb megértés érdekében.³³³ Az eredeti könyv tizennegyedik fejezete úgy beszél a vízözön történetéről (14,6), hogy nem nevezi meg az elbeszélő, hogy kire is gondol, mikor a világ reménységéről beszél, így Purkircher pontosítja az elbeszélést, és egyértelműen kimondja Noé nevét.³³⁴ Helyenként olyan, az

³³¹ „Haec, *Jacobe, tuos* direxit sedula gressus, / cum fratris fugeres ora severa tui. / Ipsa Dei regnum patefecit, semina sanctae / huic quoque doctrinae dulcia nosse dedit. / Saepe *tuos* iuvit susceptos illa labores, / illa *tuas* praesens largiter auxit opes. / Astitit ipsa *tibi* tunc, cum deceptus iniquis / fraudibus a merita parte movendus eras. / Mox quoque, *ne timeas, te* solabatur, acerbos / hostes, quos graviter velle nocere videt. / Tunc cum mirando *certares* ipse duello, / ista *tuas* docuit vincere sola manus. / Sic *scis, e* reliquis quod praestantissima rebus / sit pietas cunctis anteferenda bonis.” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 65–66. Vö. „Ez az igazat mikor az ő atya fiának haragja előtt futna az igaz vton viselte, meg mutatta néki az Istennek országát, és adá néki az szenteknek esméretit, meg gazdagítá őtet az ő nyomoruságiban, és az ő fáradságit meg fizeté ióknac nagy bövségéuel. Mikor az telhetetlenség által nyomorgattatnéc, ő néki mellette vólt, és azt meg gazdagította. Meg őrizte őtet az ő ellenségítől, és az ő vtánna leselkedőktől meg óltalmazta, és az nehéz tusakodásban néki diadalmat adott, hogy meg esmérné az Isteni félelmet minden dolognál fellyeb valónac lenni.”

³³² *Uo.*, 52.

³³³ „Nam cui divinos dederant reverenter honores, / hos illis fuerat maxima causa mali. / Mens invita Deum didicit celebrare potentem, / antea quem voluit dicere nemo Deum. / Propterea meritis tandem sensere dolores, / tardior his gravior poena ferebat onus.” *Uo.*, 71–72. Vö. „Mert az kikről azoc, mikor az büntetéseket szenvednéc, nagy búsúlással szorgalmatoskodnacvala, azokról mondom az kiket Istennek alitnac vala lenni, mikor vgyan azonockal egybe látnac hogy büntettetnéc, az igaz Istent meg esmertéc, kinec esméretit az előtt tagadtác, azért szállot ő reáioc amaz vtólso kárhoztatás.”

³³⁴ „Et tua magnanimos quondam cum dextra gigantes / perderet et rapidis terra periret aquis, / prora *Noë* tota cum posteritate per altum / incolumem longo tempore parva tulit.” [P. A.] *Uo.*, 74. Vö. „Mert előszöris mikor

eredeti szövegből hiányzó, de a textus megértését elősegítő, magyarázó megnyilatkozásokat, kiszólásokat is találunk az átköltésben, amelyek valószínűleg az elbeszélőtől származnak. Ilyen például a tizennegyedik *caput* zárójeles szövegrészlete, amely a bálványokat faragó szobrász bűnös becsvágyára figyelmeztet (vö. 14,18).³³⁵

IV. 2. Énekek éneke³³⁶

Az Énekek éneke a menyasszony és a vőlegény – szám szerint harminc – szerelmi énekeiből álló gyűjtemény, egyes kutatók szerint lakodalmas ének, a palesztinai izraelita menyegző szöveggönyve. Az énekek szerzőségét a hagyomány Salamonnak tulajdonítja, így a művet a bölcsességi könyvek közé sorolják. A feltehetőleg a fogság utáni időkben kialakult szöveg Palesztinában, Jeruzsálemben keletkezett. A Kr. u. 7. századtól húsvét ünnepén olvasták, kánoni könyvként a héber Bibliának is része, az Írások egységben található. A szöveg laza szerkezetű, önálló, kevésbé összefüggő szerelmi, lakodalmi énekekből áll, amelyeket csak közös témájuk, a jegyesek egymás iránti szerelme kapcsol össze. A gondolatmenetben és a cselekményben sincs haladás, az egyes dalok sokszor ugyanannak a témának a változatai. Az Énekek énekéhez kétféle értelmezési lehetőség kapcsolható. Az egyik szerint a benne foglalt dalok a kölcsönös és hűséges emberi szerelmet, konkrétan Salamon, a pásztor és Sulamit, az egyszerű pásztorlány nászát éneklék meg. A másik, az allegorikus-szimbolikus magyarázat (üdv történeti vetület) szerint a vőlegény és a menyasszony kölcsönös szeretetében és hűségében Izrael/az egyház és Jahve/Krisztus kapcsolata fejeződik ki. A két interpretációs irányzat természetesen együttesen is érvényesíthető, hiszen az emberi és az isteni szeretet összekapcsolódik, az emberi szeretet megnyilvánulása az isteninek.³³⁷

Laskai Csókás Péter parafrázisa már címével (*Iucundum ac suave sponsi Christi colloquium cum sponsa Ecclesia*, azaz Krisztus beszélgetése jegyesével az egyházzal) utal az allegorikus-szimbolikus értelmezésre, az átköltéshez járuló nagyszámú paratextusok közül néhány pedig ugyancsak ezt a szövegmagyarázatot sugallja.³³⁸ Például Laskai

a keuély Oriásoc el vesznénc, ez világ nac reménsége egy hajjóban szabadulást nyeruén, és az te kezedtől igazgattatuán, ez világnac szaporodásra való magot hagyott.”

³³⁵ „Sculptor et ipse suas operis dum quaerere laudes / nititur (*ambitio crimina multa parit*), / arte sua coecas hominum confirmat inani / mentes, dum statucae membra venusta facit.” [P. A.] PURKIRCHER 1988, 76. Vö. „Touábba az báluány imadásnac nevelésére, a tudatlan embereket, a mester embernecc tiztesség kéu ánasais indította.”

³³⁶ LASCOVIUS 1578.

³³⁷ RÓZSA 1996, 393–400.

³³⁸ Összesen 18 paratextus járul a főszöveghez, amelyek sorrendben a következők: 1.) Petrus C. Lascovius: Pro materia carminis epigramma 2.) Epigramma M. Petri Albinus Nivemontii 3.) Johannes Monai disztichonos költeménye 4.) Stephanus Kaposius disztichonos költeménye 5.) Stephanus Eori disztichonos költeménye 6.)

kísérőversében (*Pro materia carminis epigramma*) hangsúlyozza, hogy átköltésében Isten titkos akarata (ti. az Izraellel és az egyházzal kötött szövetsége) nyilvánul meg, amelynek kifejtésében végig világosságra, a homályos célzások elkerülésére törekedett.³³⁹

Kaposi István a parafrázishoz írott disztichonos költeményében szintén Krisztusról mint vőlegényről (*sponsus*) és az egyházzal mint aráról (*sponsa*) beszél. Szerinte a textusnak ez a jelentése könnyedén elkerülheti az emberi értelmet, felfogóképességet, hacsak nem tudja azt a hitnek fénye megvilágítani. Kaposi az emberi nászhoz hasonlítja a szent frigyét, a kettő között azonban van egy lényeges különbség: míg a szűz leány házasságával elveszíti tisztaságát, addig az emberiség éppen a Krisztussal kötött szövetség által tisztul meg.³⁴⁰ A paratextusok közül kiemelkedik Laskai Csókás Péter prózai előszava, amelyet patrónusaihoz és a debreceni szenátushoz címzett. Ebben a *praefatió*ban Laskai hangsúlyozza, hogy átköltésében semmi olyan nincs, amely a tisztaság erkölcsaitől idegen lenne. Ebből a megszólalásból arra következtethetünk, hogy a parafrázis a tanulóifjúság számára oktatási céllal készült.³⁴¹

Laskai disztichonos átköltése a klasszikus görög dráma néhány műfaji sajátosságát is magán viseli. A főszöveg első sora (*Sponsa suum hic dulci compellat carmine sponsum*) felvázolja a drámai alapszituációt: a menyasszony édes dalban szólítja vőlegényét. A *Prologus Spiritus* egység ténylegesen drámai előhangként, bevezetésként funkcionál, amelyből megtudhatjuk a 'darab' alapgondolatát, mondanivalóját, célját. A *Colloquium* rész párbeszéd formájában, a *Sponsus-Sponsa* dialógusa is a szöveg drámajellegét erősíti.³⁴²

Daniel Kisdopzai hexameteres költeménye 7.) Andreas Capolneaus Zalainus disztichonos költeménye 8.) Ioannes Herceg Zölósius disztichonos költeménye 9.) Petrus C. Lascovius prózai előszava patrónusaihoz és a debreceni szenátushoz 10.) Petrus C. Lascovius költeménye 11.) Petrus C. Lascovius Nicolaus Zabohoz szóló verse 12.) Petrus C. Lascovius David Zabohoz szóló verse 13.) Petrus C. Lascovius Johannes Torkoshoz 14.) Petrus C. Lascovius Franciscus Duscashoz 15.) Petrus C. Lascovius Matthaues Bogardihoz 16.) Petrus C. Lascovius: Ad omnes viros consulares Reip. Debrecinae 17.) Petrus C. Lascovius költeménye a debreceni szenátushoz 18.) Petrus C. Lascovius (görög nyelvű) költeménye a debreceni szenátushoz

A magyarországi parafrázisok közül Mokoschinus, Laskai és Bocatius munkáihoz kapcsolódik a legtöbb paratextus. A Laskai-átköltéshez járuló kísérőszövegek többsége a következő témakörökben mozog: a Laskaiak, különösen Péter magasztalása; Az Énekek éneke-parafrázis és az eredeti bibliai könyv dicsérete; a patrónusoknak, a debreceni szenátusnak, Debrecen városának és a város kiemelkedő polgárainak üdvözlése.

Laskai filozófiai, egyháztörténeti munkásságához ld. BALÁZS 1973, H. HUBERT 1990.

³³⁹ „Quae frustra feriunt, non sunt aenigmata, sensus, / Hic quae texuimus quilibet opto sciat. / Hic magni secreta Dei (modo cerne) voluntas / Versibus in nostris hic repetita iacet.” [P. A.] LASCIOVIUS 1578, A1v.

³⁴⁰ „Christus sponsus amans Ecclesia sponsa vocatur / Ipsius hanc sibi quod sanguine vinxit amor. / Effugit humanos omnes haec copula sensus / Nec nisi eam fidei lux penetrare potest. / Virgo mundano cum iungitur ipsa marito, / Altrix non ultra virginitatis erit. / At genus humanum prius omni labe refertum, / Signa nec ulla piae virginitatis habens. / Postquam connubio Christi talamoque receptum est, / Vitae dat castae plurima signa suae.” [P. A.] *Uo.*, A2v–A3r.

³⁴¹ „Praeterquam enim quod in his, nihil a moribus honestorum iuvenum admittitur alienum, peculiaris etiam huius mei instituti ratio est, quod et mei officii esse duco...” [P. A.] *Uo.*, A4v–B1r.

³⁴² Martin Nessel 1649-es *Theatrum amoris* című parafrázisában (címéből ítélve) vélhetően ugyancsak drámaként értelmezi az Énekek énekét. CZAPLA 2013, 579.

A szókincs tekintetében nem fajsúlyos az antikizálás, igen kevés példát tudunk csak említeni. Elvértve olyan klasszikus kifejezések fordulnak itt elő, mint a *stygius paludes* (Krisztus, a megváltó legyőzi a sztüxi posványokat, azaz a halált) vagy a *Phoebo exculta nitore* (a menyasszony ragyog a *phoebusi* fénytől, csillogástól).³⁴³ A szépséges ara tündöklését egyéb szöveghelyeken is a Nap (*Phoebus*) ragyogásához hasonlítja a lírai elbeszélő,³⁴⁴ másutt pedig arról beszél, hogy az ékesbeszédű menyecskét maga Minerva sem múlja felül.³⁴⁵ A vőlegény egyik megszólalása Vergilius 10. *eclogájának* közismert sorát idézi.³⁴⁶

Ahogy a lenti ábra is szemlélteti, Laskai parafrázisa két fő szerkezeti egységből (a Lélek előhangja és a beszélgetés) épül fel. A párbeszédés részben a menyasszony és a vőlegény egymásra felelgető szólamai váltogatják egymást, ezekkel párhuzamosan futnak a Lélek megszólalásai. Ebben a hármas felosztásban összesen tizenöt egység következik egymásra. A szöveg egészét áttekintve kitűnik, hogy a szerző elsődleges célja a *textus* allegorikus-szimbolikus jelentésének (Krisztus és az egyház misztikus kapcsolata) kibontása – ez a szöveg minden szerkezeti szintjén jelen van – és az ebből fakadó bibliai tanítások átadása.

1.) Prologus Spiritus

2.) Colloquium

2.a.] Sponsa

2.b.] Sponsus

2.c.] Spiritus

A *Prologus* (1.) egyértelműen Krisztussal és egyházával azonosítja a *Colloquium* rész beszélőit, s ezzel a szöveg gondolati magvát is meghatározza: „Sponsum nunc mecum sponsam tu coge loquentes, / *Sponsus erit Christus sponsa beata cohors.*” [P. A.] Az is

³⁴³ „Christus ... / Peccatum, mortem, Satanam, *Stygiisque paludes* / Vicit, et afflictas ipse reduxit oves.” [P. A.] LASCIVIVS 1578, C2v. „Tantum grata mihi *Phoebo exculta nitore* / Sponsa, nec est quae iam plus placuisse queat.” [P. A.] *Uo.*, C3r.

³⁴⁴ „Albent ut puro mundatae in fonte capellae, / Aurea vel *Phoebo* fila movente nitent, / Aut velut emissis radiis *Sol* aureus ardet, / Virgineis splendes non secus ipsa genis.” [P. A.] *Uo.*, D2r.

³⁴⁵ „Colloquio dulcis, facundis grata loquelis, / Hanc superat nunquam flava *Minerva* nurum.” [P. A.] *Uo.*, C2v.

³⁴⁶ „Magnus amor iunctis, *amor omnia vincit* in aevo / Castus amor laetos cogit adesse dies.” [P. A.] *Uo.*, C2r. Vö. Vergilius *Ecl.* 10,69: „*Omnia vincit amor et nos cedamus amori.*” [P. A.] A 10. *ecloga* latin nyelvű szövege interneten elérhető: <http://www.thelatinlibrary.com/vergil/ec10.shtml> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

kiderül ebből az egységből, hogy a dialógus részben a *Spiritus* szólamai magyarázó-tanító funkciót töltenek be: „O quam dulce *Dei cognoscere verba benigni, / Spiritus haec nobis suggeret ipse Dei.*” [P. A.].³⁴⁷ Isten ígéinek megismerésére, titkos – kiváltképp a Krisztus és egyháza közötti szövetségről szóló – tanításainak feltárására pedig az egyház aktuális helyzete miatt most különösen szükség van, hiszen a megannyi düh és tombolás közepette a kétségbeesett híveknek egyedül az Úr támogatása, segítsége szolgálhat vigaszul: „Inter enim *tantos Ecclesia totque furores, / Auxilio fortis stat bene facta Dei.*” [P. A.].³⁴⁸

A *Colloquium/Sponsa-Sponsus* (2.a-b.) párbeszédés részben az eredeti bibliai textus hétköznapi jelentésének szintje és az allegorikus-szimbolikus jelentésszint egyszerre van jelen. Laskai néhány helyen parafrázeálja az Énekek éneke eredeti szövegét, átvesz belőle olyan *locus*okat, mint például: amikor a menyasszony csókokat kér a vőlegénytől,³⁴⁹ amikor a menyasszony magányosan bolyong és a vőlegény nyájához vezető utat keresi,³⁵⁰ amikor a vőlegény a viruló, zöldellő almafához és a gazdagon termést hozó szőlővesszőhöz hasonlatos,³⁵¹ a menyasszony pedig olyan, mint a lilium vagy a rózsa a tövises szederbokrok közt és galambszemei vannak.³⁵² Máskor a szerző csupán kis mértékben ragaszkodik az eredeti textushoz, több helyen saját kérdésalakkal, hasonlataival ékesíti, retorizálja a szöveget. Például a csókokat kérő menyasszonynak a következő költői kérdésekkel felel vőlegénye: „Anne ea quae pleno nunc poscis amore recusem? / Verbaque mellito mista liquore morer?”³⁵³ A menyasszony pedig a száraz

³⁴⁷ Pál első levele a korinthusiakhoz 12,8-10 alapján a Szentlélek (Szent Szellem) ajándékai közt szerepel a nyelvek magyarázása is: „Mert némelynec az Isten lelkétül adattatic böltseségnc beszéde, némelynec pedig tudománc beszéde, ugyan azon lélektül. Némelynec pedig hit, ugyan azon lélec által, némelynec pedig gyógyításnc aiándoki, ugyan azon lélec által. Némelynec Isteni erőncnc czelekedésére való aiándokoc. Némelynec iöüendö mondás, némelynec az lelkeknc meg válastásánc aiándoka, némelynec különbözö nyelueknc nemeinec tudása, némelynec *nyelveknc magyarázása.*” [P. A.]

³⁴⁸ LASCOVIUS 1578, B4v.

³⁴⁹ Sponsa: „Oscula non igitur mihi iungere sponse negato...” *Uo.*, C1r. ~ vö. Énekek éneke 1,2: A menyasszony: „Czokolyon meg engemet az ő száianac czokiaiual.”

³⁵⁰ Sponsa: „Sola vagas ignara vias quo devius error / Ducit ad interitum dulcis amice sequor. / Ergo viam da, qua tua pabula carpere possim, / Amplificemque tuum te duce sponse gregem.” *Uo.*, C1v. ~ vö. Énekek éneke 1,7: A menyasszony: „Mond meg énnékem te kit az én lelkem szeret, holott legelteted és nyugotod (az te iuhaidat) délbe. Mert miért vonnám fel sátoromat az te társadinac iuhainál.”

³⁵¹ „Vitis et ut frondens bene culto in colle virescit, / Botrus et a faeto palmite pendet onus: / Non aliter nostri fiet cultura mariti, / Et cumulat nostrum non secus ille thorum.” *Uo.*, C1v. ~ vö. Énekek éneke 1,14: A menyasszony: „Mint az Engedi szöleiében az Cyprus, olyan énnékem az én mátkám.”; „Malus ut est inter sylvestria ligna virescens / Flore potens, inter tu quoque Christe viros.” *Uo.*, C3r. ~ vö. Énekek éneke 2,3: A menyasszony: „Mint az álma fa az erdőnc fái között, olyan az én szerelmesem az iffiac között.”

³⁵² Sponsus: „Quantum inter densas tibi lilia grata miricas, / Et rosa spinosis suavior ipsa rubis. / Tantum grata mihi... Sponsa...” *Uo.*, C3r. ~ vö. Énekek éneke 2,2: A vőlegény: „Mint az lilium az töuissec között, olyan az én iegyesem az leányoc között.”; Sponsus: „Quam dedit ardentis oculos Natura columbae: / Tam dedit et sponsae lumina clara meae.” *Uo.* ~ vö. Énekek éneke 1,15: A vőlegény: „az te szemeid olyanoc mint az galambnc szemei.”

³⁵³ *Uo.*, C1r. „Talán utasítsam vissza, amit most szerelemmel telve kérsz tőlem? Ne törődjek a mézédés nedűvel kevert szavakkal?”

nádasban égő tűzhöz hasonlítja szíve szerelmének lángolását.³⁵⁴ Az allegorikus-szimbolikus jelentés a szöveg ezen szintjén is jelen van (expliciten). A veszedelemben forgó egyház a menyasszonnyal, az oltalmat nyújtó Krisztus pedig a vőlegénnyel azonosítódik, mindez nyelvi szinten is tetten érhető. Például a menyasszony több helyen Krisztusnak nevezi jegyesét (*sponsus, maritus*).³⁵⁵ A *Prologus* mellett a főszövegben – az első hármasságban – is reprezentálódik az egyház aktuális helyzete. A menyasszonyra mindenfelől a vereség, a romlás, a pusztulás terhe nehezedik, ezért szerelmétől és békevágyától vezérelve arra kéri vőlegényét, hogy lépjen vele frigyre és kegyesen keljen a védelmére. A menyasszony panasza természetesen meghallgatásra és válaszra talál.³⁵⁶

A *Spiritus* (2.c.) vélhetően a szerző, Laskai szócsöve. Tárgyilagosan beszél, nem a szereplők (*Sponsa, Sponsus*) szólamaira felel, hanem általános érvényű bibliai tanításokat, bölcsességeket fogalmaz meg a főszöveg tárgykörében. A *Spiritus*hoz kapcsolódó tizennégy egységben két sor („*Quisquis adit dominum prece non dubitante benignum, / Me duce foelices possidet ille dies.*”, azaz bárki, aki bizonyossággal, s nem kételkedve kéréssel, imával fordul az Úrhoz, az a lélek vezetésével boldog napokkal fog bírni.) szólamról szólamra folyamatosan ismétlődik a fő mondanivaló, tanítás hangsúlyozására. A többi szövegrészben a fő gondolatkör (az egyház és Krisztus közötti kapcsolat üdvössége) tartalmi elemei kerülnek kifejtésre. A menyasszony-vőlegény egymásra felelgető szólamaihoz hasonlóan az egyes bölcsességek (pl. az Úr igazságossága és oltalma, az isteni megbocsátás és gondviselés, az üdvösség kincse és az isteni adományok, az ima és a hit ereje, az egyház-hajó allegória, az egyház mint Krisztus nyája, Krisztus és az egyház házassága) is az eredeti bibliai könyv laza szerkesztését leképezve követik egymást.

IV. 3. *Sirák fia könyve*³⁵⁷

A *Sirák fia könyvét* egy Ben Szira nevű tekintélyes írástudó alkotta meg héber nyelven Jeruzsálemben Kr. e. 190 körül. A héber nyelvű szöveget Ben Szira unokája egyiptomi

³⁵⁴ „*Ignis ut in sicca succensus arundine flagrat: / Flagrat et accensi sic mihi cordis amor.*” LASCOVIUS 1578, D1r.

³⁵⁵ „*Non ego credideram sponso me tam fore gratam / Quis potuit Christo gratior esse meo?*” [P. A.] Uo., C2r, „*In tantis mirex vigilas dum Christe periculis, / Cur ego non gratis sponsa tua esse velim?*” [P. A.] Uo., C2v, „*Flore potens, inter tu quoque Christe viros / ... / Solus enim noster plenus pietate maritus, / Vita, salus, semper quo mihi dante manent.*” [P. A.] Uo., C3r. A *noster maritus* forma az egyház kollektív, T/1. személyű megszólalását mutatja.

³⁵⁶ *Sponsa*: „*Undique collectis multa me mole ruina / Opprimit insidiis, tu mihi dexter ades. / Dexter ades, quoniam sponso tibi sacra dicata / Sponsa queror, cupio iam tua iussa sequi.*” *Sponsus*: „*Sum placidus, mitisque, et ad omnia promptus amica, / Dic modo quid morbi quidve doloris habes. / Audiet has aures placidas mea sponsa querelas, / Audiet, et certe verba recepta dabit. / Nil metuas, cursumque tuum deponere noli, / Adsis, et thalami dulcis amica mihi es.*” [P. A.] Uo., B4v–C1r.

³⁵⁷ BOCATIUS 1990, 63–198.

tartózkodása alatt, kb. Kr. e. 132-ben fordította le görögre. Ben Szira célja műve megírásával az volt, hogy a palesztinai zsidóság vallását és kultúráját fenyegető eszmeáramlattal, a hellenizmus hódításával nyíltan szembeszálljon, hogy társait hitükben megerősítse és meggyőzze őket Izrael hitének értékéről. A könyv nem bír tervszerű felépítéssel, különböző témákkal foglalkozó mondások gyűjteménye, a tematikus egységek is lazán, rendszer nélkül kapcsolódva követik egymást. A Sirák fia könyve a bölcsességi irodalomhoz tartozik, alaptémája a bölcsességi nevelés elemei, a vallás és az erkölcs kérdései, az Istennek tetsző helyes cselekvés, magatartás normái, szabályai. A Bölcsesség könyvéhez hasonlóan ezt a munkát is a deuterokanonikus könyvek közé soroljuk.³⁵⁸

A Bocatius munkájához járuló kísérőszövegek majd mindegyike a parafrázis tanító-nevelő jellegét, célzatát emeli ki, ahogy erről a *sacra poesis* elméleti háttérét tárgyaló fejezetben (II.3.) Bocatius *praefatiója* kapcsán már esett szó.³⁵⁹ Üdvözlőkölteményt írt az átköltéshez: Fridericus Taubmannus, Ernestus Hettenbach, Salomon Gesnerus, Nicolaus Steinberg, Johannes Spangenberg, Stephanus Holtzmannus. Továbbá Aegidius Hunnius prózai előszóban üdvözli a parafrázis olvasóit.

Hettenbach szerint Bocatius tudós költeménye az istenfélelemből fakadó és a tiszta hiten alapuló *virtus* megismerésére és kívánalmára tanít.³⁶⁰ Steinberg azt tanácsolja a tanulóiifjúságnak, hogy serényen forgassák Bocatius munkáját, és a benne található erkölcsi-életviteli szabályokat már gyermekkoruktól fogva a gyakorlatban is alkalmazzák. Miként az orvos mézzel édesíti a keserű orvosságot, úgy Bocatius múzsája révén, bölcs művészetével, édes dalba burkolva teszi kellemesebbé a tanítványok számára a komoly, szigorú tanokat.³⁶¹ Spangenberg is úgy látja, hogy Bocatius könyve a nyugodt, gondtalan

³⁵⁸ RÓZSA 1996, 528–536.

³⁵⁹ Bocatius munkásságának tanulmányozásához ld. HAJNÓCZI 1913, HAJNÓCZI 1941, KIRÁLY 1983, CSONKA 1983/2, CSONKA 1989, SZELESTEI N. 1995, SZELESTEI N. 1998, TESZELSZKY 2008, BALEGOVÁ–FRANTIŠEK 2016, SZÖRÉNYI 2016, GYULAI 2017.

³⁶⁰ „Ergo piis quod *hanc* (*ti. virtus*) *doces* laboribus / *Notamque* cunctis esse *docto carmine* / *Optam*, Bocatium Syracidae libros / *Sacros in ordinem ductos exhibes*, / *Accomodo discentibus* fusos metro.” [P. A.] BOCATIUS 1990a, 957.

³⁶¹ „*Sedulius has versa leges, teneroque probandis* / *Gestibus et factis infer ab ungue, puer* / (...) / *En tibi, si qua minus sapiunt et amara videntur*, / *Musa facit docti suavia cuncta viri*. / *Dulcia sic reddunt absinthia tetra labellis*, / *Acria sic medici pocula melle linunt*. / *Curat idem quoniam sapiente Bocatius arte*, / *Dulcibus involvens dicta severa modis*.” [P. A.] *Uo.*, 958. A szöveghely intertextuális utalást rejt: Lucretius *De rerum natura*, I. 934–942. „... carmina musaeo contingens cuncta lepore. / Id quoque enim non ab nulla ratione videtur; / Sed vel uti pueris absinthia taetra medentes / Cum dare conantur, prius oras pocula circum / Contingunt mellis dulci flavoque liquore, / Ut puerorum aetas improvida ludificetur / Laborum tenus, interea perpotet amarum / Absinthii laticem deceptaque non capiatur, / Sed potius tali facto recreata valescat...” Az idézet forrása: <https://www.thelatinlibrary.com/lucretius.html> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.), „... az egész verset Múzsák mézébe merítem. / Ugy érzem, nem is ostobaság ez: a kisgyerekeknek / élmélyítő ürmöt ha beadnak, az orvosok is csak / így vonják be előbb a pohár peremét aranyédes / mézkeverékkel, a még gyanú nélküli, zsenge gyerekkor / így csalatik meg egészen az ajkáig, de megissza / a keserű, ürmös folyadékot, s így szedetik rá, / mégsem károsodik, hanem inkább ettől erősebb / lesz végül s becsapatva

életre tanít, hogy mindenkor az isteni parancsokat kell követni. Erkölcsi téren a gyermekek számára sok hasznot hoznak a könyvben szereplő tanítások.³⁶² A parafrázis műfajjelölő címe (*Paraenesis ad vitam bene beateque transigendam*) is ezt a tanító-nevelő funkciót erősíti.

A disztichonos verselésű szövegben számos példa kínálkozik a szókins antikizálására. Bocatius bátran operál az istennevekkel (*Atlas, Iuppiter, Neptunus, Mars, Venus, Cupido, Pluto, Ceres, Phoebus*), a szelek (*Eurus, Boreas, Auster*), a mitológiai lények (*Parcae, Lachesis, Furia, Erynnis, Tisiphone, Syren, Titan*) és személyek (*Ulysses, Hercules, Argus*) klasszikus elnevezéseivel, továbbá a mennyel (*Olympus*) és az alvilággal (*Phlegethon, Avernus, Styx, Elysium, Charon*) kapcsolatos antik kifejezésekkel.

A tölgyfa (*Iovis umbrosa arbor*) körülírásában szerepel a főisten, Iuppiter neve,³⁶³ akit *Tonans*ként, azaz Mennydörgőként is emleget Bocatius, amikor arról beszél, hogy Isten hősi keze a népeknek királyt ad.³⁶⁴ Másutt a megvénhedt szerelme *Cupido* öreg katonájának (*senex miles Cupidinis*) nevezi a szerző.³⁶⁵ A kapzsiságról szóló részben, akik a bánya kincseire sóvárognak, azok *Plutónak* áldoznak.³⁶⁶ A magas hegyek közt az *Eurus* szórja szét a polyvákat.³⁶⁷ Az Úr az *Olympus* uralkodójaként (*magni regnator Olympi*) ad törvényt Mózesnek.³⁶⁸ Az istenfélelemről szóló egységben a kétkedők lelke azzal az ígérettel bátoríttatik, hogy az *elíziumi* várból ismét jólét és üdvösség támad.³⁶⁹ A haldoklás folyamatát a *Charon* hajójára való készülődéssel („Cum properas, currusque paras, navesque Charontis”) írja körül Bocatius.³⁷⁰

Lachesis, az élet fonalát szövő párka a férfiúknak örök életet, hírnevet adhat.³⁷¹ Amikor a szerző az ármánykodásról és a rágalomról beszél, szerencsésnek mondja azt, aki életét irigység, düh és örület nélkül éli. A düh, örület szó itt az egyik fúria, *Tisiphone*

kigyógyul örökre bajából...” (ford. Vas István), Az idézet forrása: gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.irodalmak/index.asp_id=563.html (Megtekintés ideje: 2019. július 13.).

³⁶² „Hic docet humanam sine sollicitudine vitam / Defere, et in cunctis coelia iussa sequi. / Hunc ergo assidue pueri versate libellum, / Ad mores vobis commoda multa feret.” [P. A.] BOCATIUS 1990a, 959.

³⁶³ BOCATIUS 1990, 75.

³⁶⁴ „Regem heroa manus populis dat quando Tonantis, / Pendet ab arbitrio regia nulla suo.” [P. A.] *Uo.*, 98.

³⁶⁵ *Uo.*, 110. A *Cupido* katonája kifejezés egyébként a humanista költészet közkedvelt fordulata. Erről bővebben ld. ECKHARDT 1913.

³⁶⁶ „Qui faciunt sacra Plutoni, sitiuntque metallum, / Hos alto positos praecipitabit idem.” [P. A.] BOCATIUS 1990, 134.

³⁶⁷ „Montibus in summis paleae sparguntur ab Euro, / Et sepes alto nulla manere potest.” [P. A.] *Uo.*, 129.

³⁶⁸ *Uo.*, 75.

³⁶⁹ „Ille sacro firmat dubiis hoc omine mentem, / Rursus ab Elysia quod venit arce salus.” [P. A.] *Uo.*, 81.

³⁷⁰ *Uo.*, 170.

³⁷¹ „Cuncta ferit Lachesis, sed famae parcit honestae, / Haec aeterna viris stamina Parca dedit.” [P. A.] *Uo.*, 150.

nevével helyettesítődik.³⁷² Az égről eltűnő Nap helyett pedig a *Titan* (ti. Hélios, Hyperion fia) szó szerepel.³⁷³ Egy másik *locus* szerint aki lusta, az nem fog herculesi munkákra („non suadebit Herculeos labores”) biztatni.³⁷⁴ A Salamonról szóló leírásban pedig arról olvashatunk, hogy a bölcs királynak száz szeme volt, akár *Argus*nak.³⁷⁵

A paráznságra és szemérmertlenségre figyelmeztető részben a lírai elbeszélő arra inti olvasóit, hogy tartsák távol magukat a szirének csábító énekétől, ne legyenek azoknak prédái. Járjanak el úgy, ahogy egykor a kegyes *Ulysses* tett hajósaival, hogy ne érhessék el fűleiket a zengő hangú szörnyek.³⁷⁶ Ez utóbbi részlet intertextuális utalásként is értelmezhető, ha az *Odüsszeia* nevezetes epizódjára gondolunk.

Aegidius Hunnius a parafrázishoz írott *praefatió*jában Bocatius alkotói módszeréről, az átköltés szerkesztéséről is szót ejt. Bocatius az eredeti bibliai könyvben rendezetlenül, szétszórtan, össze-vissza szereplő tanításokat átdolgozásában tematikus fejezetekbe (összesen 72 elégia 4 könyvben³⁷⁷) gyűjti össze. Ez a technika – az egymástól esetenként távol levő, de tartalmilag összetartozó gondolatok összerendezése – lehetővé teszi az egybevágó gondolatok azonnali idézését az iskolai és az egyházi, templomi használatban egyaránt.³⁷⁸ Számos ismétlődés található az eredeti bibliai könyvben, ezeket a visszatérő témákat igyekszik egy-egy versben összefogni Bocatius a jól átláthatóság, a letisztultság, a világosság kedvéért. Például a bölcsesség témakörében számos szövegrész szerepel az eredeti textus ötvenegy fejezetében szétszórva: *A bölcsesség titka, Bölcsesség és tisztesség, A bölcsesség nevel, A bölcsesség iskolájában, A bölcs boldogsága, Igazi és hamis bölcsesség, A bölcs nagysága és veszedelme, Bölcsesség és balgaság, A bölcsesség beszéde, A bölcsesség és a törvény*. Bocatiusnál ezek a gondolatok két tematikus költeményben (*De sapientia, De sapientibus*) vannak összefoglalva. A barátságról szóló

³⁷² „O felix, quicumque suum sic transigit aevum, / Aspera quem dictis vox superare nequit. / Aeagra dolore vacat mens, livor corpora nullus / Pascit, *Tisiphone* pectore nulla sedet.” [P. A.] BOCATIUS 1990, 154.

³⁷³ „Cum subeunt nubes coelo *Titanque* recessit, / Purior, heu celeres quisquis habebit equos.” [P. A.] *Uo.*, 139–140.

³⁷⁴ *Uo.*, 123.

³⁷⁵ „Centum in fronte oculos *Argus* velut alter habebat” [P. A.] *Uo.*, 186.

³⁷⁶ „Eripe te cantu *Syrenum*, victus earum / Ne miser in casses praeda vocata cadas. / Fac tibi, et ipse pius nautis quod fecit *Ulysses*, / Ne capiant aures monstra canora tuas.” [P. A.] *Uo.*, 110.

³⁷⁷ A parafrázisban előforduló témák közül néhány: *De sapientia, De timore Dei, De fiducia in Deum, De verbo divino, De peccato, De poenitentia, De magistratus officio, De tyrannis, De impiis, De officio parentum, De adulteris et impudicis, De ebrietatis vitio, De stultis, De avaritia, De vadimonio, De paupertate, De labore, De veritate, De somniis, De morte* stb.

³⁷⁸ „Ubi simul operam dedit, ut *adhibita methodo*, quae sparsim alias hinc inde toto libro leguntur, in certa capita redigeret, ut quacunq; de re vel in *Ecclesia, vel in schola* disserendum alicui sit, ex suis quasi cellulis sententias ad institutum congruentes proferre et ad usum praesentem accomodare queat.” [P. A.] BOCATIUS 1990a, 956.

tanításokkal (*A barátság, Igaz és hamis barátok, Magadhoz valókkal barátok, Hamis barátok*) ugyanígy jár el a költő (ld. a *De amicis* és a *De inimicis* c. elégiát).

A következőkben egy példán keresztül szemléltetjük ezt az eljárást. A Sirák fia könyvének szerzője több helyen beszél a nőkről, az asszonyokról, a feleségről (*A nők: 9,1-11; 25,17-33; 26,1-22, A házasságtörő asszony: 23,29-35, Az asszony kiválasztása: 36,23-28, Az asszonyok: 42,13-15*) is. A kiemelt *locus*okban szereplő szentenciákat Bocatius két egymásra következő elégiában (*Liber secundus, Elegia X. De virtutibus honestae coniugis, Liber secundus, Elegia XI. De vitiis foeminarum*) foglalja össze.

Liber secundus, Elegia X. *De virtutibus honestae coniugis*³⁷⁹

1	Casta marita toro fulvo preciosior auro est,	Sirák 26,17-19
(...)		
9	O quoties felix, quoties est ille beatus,	Sirák 26,1-2, 4; Sirák 36,25-26
10	Qui dicat: coniux est mihi casta domi.	
(...)		
15	Haec coeleste viro donum, quae prorogat aevum,	Sirák 26,1, 3, 17
16	Provida cui soles molliter ire facit.	
(...)		
21	Oris amoena bono blandoque decora lepore	Sirák 36,25
22	Nata viro prudens vulnera voce fugat.	
23	Coelica res mulier quaecunque silentia praestat,	Sirák 26,17
24	O decus, o opibus cara virago magis.	
25	Dic mihi, quid gemmis, fulvo quid carius auro?	Sirák 26,17-19
26	Nupta modesta domi, nupta modesta foris.	
27	Quod sine sole polus, torus hoc sine coniuge casta:	Sirák 26,20
28	Sol decus omne polo, nupta pudica toro.	
29	Forma secunda iuvat facies ubi frontis honesta,	
30	Haec tibi formosae lampadis instar erit.	Sirák 26,21
31	Sic ab ea tua tota domus ceu lumine sacra	
32	Lampadis ignicomae fulget in aede decus.	
(...)		

³⁷⁹ BOCATIUS 1990, 111–112. A bibliai *locus*megjelölés a köv. szerint: *Szent Biblia...* 1981.

- 35 Dulce suo spectrum formosa marita marito, *Sirák 36,24*
 36 Huic ea sollicito gaudia mille parit.
 (...)

 39 Nupta manu famulis quae rem disponit et arte, *Sirák 26,22*
 40 Semper erit domui firma columna suae.
 41 Sepibus incassos fera quaelibet irruit hortos, *Sirák 36,27*
 42 Absque bona coniux coniuge damna dolet.

Látható tehát, hogy Bocatius X. elégiája a bibliai könyv 26. és 36. fejezeteinek főbb gondolataiból tevődik össze. A XI. (a nők bűneiről szóló) elégiában pedig a 25. és a 26. fejezetekből vett mondások vannak összedolgozva. Érdekes megfigyelni, hogy a bibliai szöveg 26. fejezetének szinte teljes egésze átköltésre kerül Bocatius két költeményében, csupán egyetlen gondolatkör (26,13-15) marad ki a parafrázisból: „Szemtelen leányodat erössen örizzed, hogy ha magánac szabadságot veidend, ne éllyen az ő kedue szerint. Az szemérmetesség nélkül való szemére reá vigyázz, és ne tsudálkozzál rayta, ha te ellened vétkezc. Miképpen az vton iáró szomiu, megnittya száíát, ha kútföre találkozc, és minden közel való vizből iszic, vgy minden sőuén alatt le ül (az szemtelen leánzó,) és az nyíl ellen meg nittya az ő tegzét.” Érthető a hiány, főképpen, ha arra gondolunk, hogy az átköltés primér célközönsége a tanuló keresztény ifjúság volt, kiknek figyelmébe bizonytal nem szívesen ajánlotta volna Bocatius ezen érzékletes figurákba burkolt, szexuális töltetű gondolatokat.

A parafrázis textusának retorizáltságáról többek közt a betegségekről szóló elégia (Liber quartus, Elegia II. *De morbis*³⁸⁰) elemzéséből alkothatunk képet. A szöveg felépítése a következő. Az 1-12. sor a bibliai *locus* (38,9-12) átköltése. Eszerint ha betegek vagyunk, áldozunk az isteneknek, mutassunk be tömjénáldozatot, tartsuk távol a lelkünkötől a bűnöket és a rossz, ártó dolgokat. Azonban ne késlekedjünk felkeresni az orvosokat sem, hiszen Isten emberi formában él köztünk a földön. Sokszor az orvos és az orvosság lehet gyógyír bajunkra.³⁸¹

A szöveg érvelése csak ezután bontakozik ki. A 13-14. sor tartalmazza a fő gondolatot, az átadni kívánt tanítást: mégis (*tamen*) többet ér az orvosnál (*Machaon*,

³⁸⁰ BOCATIUS 1990, 167–168.

³⁸¹ „Prima tibi fuerit superum bene cura litandi, / Placatus rediit corpora firma Deus. / Mentem averte malis, et crimina corde repellas, / Affer et innocua thura sacrata manu. / Dulce Deo facias, et pingues affer honores, / Sicut et is iam iam quem cava busta ferent. / Praesentemque Deum terris quia nata figurent, / Tolle moram, ac medicos i pete deinde cibos. / I pete Poenia medicus cito gnarus in arte / Tentet Apollinea parte levare malum.” *Uo.*, 167.

Aesculapius fia) az oltár, az imák, hiszen egykor Mózes is könyörgő szóval kért égi segítséget.³⁸² Tehát ha betegség gyötör, akkor imádkoznunk kell, hiszen az imádságok révén nyerhetünk üdvösséget az Úrtól. Az istenfélő lélek biztos jutalmakat, kiváltságokat kap majd az égből fohászaiért cserébe.³⁸³

A 19-34. sorban a szerző a pénzéhes, kapzsi embert hozza fel példaként, aki betegen nem tudja már élvezni felhalmozott vagyonát. Az ilyen viselkedésű ember szenvedését, kínlódását hasonlatokkal teszi szemléletesebbé Bocatius. Oly hasztalan, hiábavaló a haldokló gazdag ember számára pénze, akár a márványszobornak az orra és a szája, vagy a herélt férfinak a szerelmi vágya. Ahogy az előbbi nem képes élvezni az illatokat és az ízeket, úgy az utóbbi sem tud már Venus szolgálatába állni, s gyönyöröket átélni.³⁸⁴ Érdekes lehet megfigyelni, hogy a példa és a hozzá kapcsolódó hasonlatok tematikailag a hét főbűn (köztük: a fősვნყség, a torkosság és a bujaság) gondolatköréből kerülnek ki.

Ebből az érvelésmenetből tehát az alábbi általános érvényű következtetéseket lehet levonni: 1. A betegség sok esetben az Úr törvényeinek való engedetlenség, a bűnök következménye. 2. A betegnek az Úrhoz kell imádkoznia. 3. Az Úr megsegíti a hozzá könyörgő, szenvedő hívét, és ha bűnt követett el, megbocsát neki.

Végezetül érdemes egy pillantást vetni a szövegrészlet jól megkomponált kezdésére és befejezésére. Az első sorokban a lírai elbeszélő az olvasókhöz szól, arról beszél, hogy mi, emberek ki vagyunk szolgáltatva a különféle betegségeknek, így betegen járjunk azon az úton, amelyet ő maga kövez ki nekünk.³⁸⁵ A zárásban ismét a költő szavait olvashatjuk, mintegy az elhangzottak összefoglalásaként, tanulságaként: „Corpus et ingenium sospes mihi gratius auro: / Ditia quam misere corpora morbus habet.”³⁸⁶ Kerüljük tehát a bűnöket, s így a betegség is elkerül minket. Különösen vonatkozik ez a pénzhajhászó életmód megvetésére, ahogy a Szentírás is több helyen figyelmeztet erre: pl. Mt 19,21-22: „Monda néki Iesus: Ha tökéletes akarsz lenni, eregy el, add el minden marhádát, és osztogasd az

³⁸² „Plus tamen herbifero valet ara Machaone, quando, / Voce poli Moses supplice poscit opem.” BOCIATIUS 1990, 167.

³⁸³ „A Domino referunt communia vota salutem, / Ut sint aegroto mitia fata viro.” (...) „Digna favore venit maiore cupido levandi / Maior, et a coelo praemia certa feret.” [P. A.] *Uo.*, 167–168.

³⁸⁴ „Sint statuae quamvis Pario de marmore nares, / Non capiet nares suaviter ullus odor. / Dente nihil simulacra terunt, nec fauce recondunt, / Ut stet eis lautis splendida mensa cibis. / Non aliter qui plura petit cum plurima cista / Possideat, miser est, nescit et aere frui. / Quippe lues illum fato si vexat amara, / Parcus opum corpus tabe perire sinit. / Tot gemitus edit, quot nummos edit in auras, / Ex uno geminus fitque dolore dolor. / Sic iacet imbellis pulcra cum virgine lecto, / Qui nequit in Veneris castra venire spado. / Dumque sciat misero sibi quod sit inutilis ardor, / Ingemit, ac frustra dulce pererrat opus.” [P. A.] *Uo.*, 167.

³⁸⁵ „Ut nos turba sumus variis obnoxia morbis, / Sic habeas aeger, quam tibi sterno, viam.” [P. A.] *Uo.*

³⁸⁶ *Uo.*, 168. „Az ép test és lélek számomra kedvesebb az aranynál, betegség lakja – mily szerencsétlenség – a gazdag testeket.”

szegényeknek, és kéntsed léssen menyországba, és iere és köuess engemet.” Egyfajta útmutatásként fogható fel tehát a vers tanítása, hogy az ima megsegíti a beteget. Ezen bölcsesség hangsúlyozására szolgál a szöveg megalkotottsága, retorizáltsága (keretes szerkesztés, ismétlések, hasonlatok, példák-érvek) is.

IV. 4. Németországi párhuzamok

Ralf Georg Czapla listája a Sirák fia könyvéhez mindössze négy parafrázist sorol: Johann Lorich: *Ecclesiasticus* (1544), Johann Seckerwitz: *Iesu Syraci liber* (1556), Michael Hempel: *Siracidis XXXIX. caput* (1557), Martin Nessel: *Sapientiae Jesu Siracidae liber* (1654).³⁸⁷ Ezek közül a munkák közül a CAMENA gyűjteményében csak a sziléziai Seckerwitz átköltése érhető el, a továbbiakban erről a szövegről adok egy rövid áttekintést.³⁸⁸

Két paratextus járul Seckerwitz átdolgozásához. Az egyiket, a disztichonos kísérőkölteményt Philippus Bechius írta az olvasóhoz (*Ad lectorem*) címezve. A vers szerint a parafrázis, ahogy maga a bibliai könyv is, tanít (*docet*). Tömören, röviden oly hasznos dolgokra okít, mint a test és a lélek tulajdonságai, a bűnök és az erények, amelyeknek ismerete számunkra igen előnyös. Bechius útmutatásként értelmezi Seckerwitz alkotását, amelynek követése a csillagokig (az üdvösségig, a halhatatlanságig) viszi olvasóit.³⁸⁹

A másik kísérőszöveg, Seckerwitz *praefatiója* Christophorus, württembergi herceghez (1515–1568, 1550-től haláláig uralkodott) szól. Seckerwitz kéri az uralkodót, hogy parafrázisát jóindulattal fogadja, hiszen úgy illik ez a könyv a fejedelemhez, aki a vallásért és az irodalomért sokat tett, ahogy illik a vadászhoz kutyája, vagy a lovashoz paripája.³⁹⁰

A főszöveg híven követi az eredeti bibliai könyvet mind gondolatvezetését, mind szerkezetét tekintve. Az átköltés ötven *caputja*, a kötet elején álló *praefatio*, illetve a

³⁸⁷ CZAPLA 2013, 580–581.

³⁸⁸ SECKERWITZ 1556.

³⁸⁹ „Nam *docet* iste liber stricta brevitate decorus, / Et larga nitidus *commoditate* rei. / *Corporis ac animi dotes, quas noscere praestat*, / Si tibi cura tui, si tibi cura Dei. / Qua ratione Deus, qua sit vel proximus omnis / Tractandus, mira sedulitate *docet*. / Ac simul horrendas *vitiatorum* detegit idem / Sordes, *virtutem* ac tollit in astra bonam. / Denique *sub paucis*, complectar ut omnia *verbis*, / Hic nobis *certam monstrat ad astra viam*.” [P. A.] *Uo.*, A1v.

³⁹⁰ „Ut enim ambitio quaedam est *canes venatoribus, equos lectiores studiosis equestris* rei donantium, ita *Principi* inter nutritores Ecclesiae facile hoc tempore praecipuo maxime, opinor, *convenit Ecclesiasticus*. Peto igitur, illustrissime Princeps, ut studium hoc atque officium meum clementi pectore suscipias...” [P. A.] *Uo.*, A7v.

kötetet záró *oratio*, mind-mind pontos leképezését adják a bibliai Sirák fia könyve fejezetbeosztásának (50 fejezet) és felépítésének (előszó+hálaének).

Az átköltés egészét áttekintve bőven találunk példát a klasszikus szókincs használatára: *Olympus, Stygius, Tartareus, Avernus, Tonans, Rex Superum, Venus, Phoebus, Bacchus, Mars, Ceres, Thetys, Persephone, Phaethon, Mydas, Zephyrus, Aeolus, Boreas, Notus, Eurus, Melpomene, Thalia, penates, Gygantes, Charis, Erynnis, Furia, Cyclops, Parca, Titan*.

A szöveg retorizáltságáról egy-egy *locus* áttekintésével is alkothatunk képet. Például a betegségekről szóló 38. *caput*ban a szerző a bibliai szöveg gondolatvezetését követi, az egyes tartalmi elemek parafrázálásánál kissé részletez, figurákkal (költői kérdés, ismétlés) teszi színesebbé, érzékletesebbé átdolgozását.³⁹¹ A tanító-magyarázó szándék is közvetlenebbül kiérezhető Seckerwitz szövegéből, ugyanis az eredeti textus „A ki vétkezik az ő teremtője ellen, essic az orvos kezébe.” központi gondolatát nyíltabban, világosabban, direkterben fejezi ki a költő parafrázisában (a betegség Isten büntetése, aki vétkezik, az megbetegszik).³⁹²

Egy másik ide vonatkozó párhuzamként kínálkozik Eobanus Hessus átköltése (*Ecclesiastes Salomonis*), amelynek alapjául szintén egy, a bölcsességi irodalom körébe tartozó munka szolgált.³⁹³ A Prédikátor könyve a *Biblia* költői könyvei közé tartozik, eredetileg héber nyelvű, a Kr. e. 3. század körül valószínűleg Palesztinában, Jeruzsálemben keletkezett szöveg. Szerzője, akit a hagyomány Salamonnal azonosít, arra a kérdésre keresi a választ a bölcsességi irodalomból jól ismert stílusban és nyelvezetten, hogy miképpen kell az életünket élni az isteni parancsok és a végső ítélet meghatározta vallási kontextusban. A Prédikátor könyvének sugalmazottsága sohasem volt kérdéses, mindig is része volt a protestáns kánonnak.³⁹⁴

Hessus maga írta mindkét kísérőszöveget, amely a tizenkét *caput*ból álló disztichonos parafrázisa előtt áll, egy verses *praefatiót* az olvasóhoz címezve és egy prózai ajánlást János Frigyes, szász választófejedelemhez (1503–1554). Hessus az olvasóhoz írott előszóban *vanus*nak nevezi munkáját, azaz hiábavalónak, feleslegesnek. A szerző ezzel a

³⁹¹ „Nate, tibi monitus haud fas excludere nostros. / *Quid dubitas?* aeger nate precare Deum... Postmodo iam sacris, et religione peracta, / Est locus ad medicae confugere artis opem. / *Fide Deo* doctos hic condidit arte medentes: / Praesidia accersens debita *fide Deo*... *Te refugis munus pro te pia vota ferentum?* / *Tu precibus vires credis abesse suas?* / Ut valeas, orem vigor et te pristinus aegrum / Allevet in vitae tempora plura tuae. / *Te tangat male grate nihil? tibi somnia fiant?*” [P. A.] SECKERWITZ 1556, L6v–L7r.

³⁹² „Poena Dei morbi, poenas quoque temperat idem. / Qui malus ante Deum, morbidus ante Deum est.” *Uo.*, L7r.

³⁹³ HESSUS 1548.

³⁹⁴ RÓZSA 1996, 401–412, THORDAY–BOROS 2002, 753–762.

szóválasztással nyilvánvalóan a Prédikátor egyik központi gondolatára (*vanitas*) játszik rá, amelynek fontosságát ismétléssel (*vana, vanus*) is nyomatékosítja.³⁹⁵

A János Frigyeshez szóló *praefatió*ból megtudjuk, hogy Hessus műve gondolatilag nem önálló, eredeti koncepció mentén keletkezett, hanem kompiláció eredménye: Johannes Campensis A Prédikátor könyvéről készült parafrázisszerű magyarázatának és egy Luther által kommentált kiadásnak a szintézise.³⁹⁶ Hessus tehát Campensis prózai változata, illetve a lutheri (szintén prózai) szövegvariáns és interpretáció alapján készítette el saját költői parafrázisát, amely műfaji keret pedig jellegénél fogva nyilvánvalóan jóval nagyobb teret engedett a retorikai-stilisztikai eszközök használatának, s ezáltal a bennfoglalt szent tartalom, tanítás erőteljesebb hangsúlyozásának. Valószínűleg erre a műfaji-stilisztikai átdolgozásra és interpretáló szándékra utal a szerző, amikor arról beszél, hogy Campensis és Luther értelmező szövegeit új ruhába öltöztette (*libellum... quasi nova veste indutum*), a latin vers új fényével világította meg (*illorum optima scripta novo quasi lumine Latinis carminis illustrare*).³⁹⁷

Az alkotói módszer mellett a szerzői szándékra is fény derül a paratextusból. Hessus hálája jeléül János Frigyesnek ajánlja munkáját, mert a fejedelem köztudottan nagy tisztelője az ilyesféle írásoknak, és ez a könyv olyan életvezetési tanácsokat tartalmaz, amelyek az uralkodó számára feladatai elvégzésében, különösen az igaz vallás megőrzésére irányuló törekvéseiben irányadóak lehetnek.

Hessus parafrázisának antikizáló szókincese a szelek klasszikus elnevezései (*Boreas, Auster*) mellett főleg istennevekkel (*Oceanus, Phoebus, Bacchus, Parca*) operál.³⁹⁸ A 4. *caput* a kapzsi emberekről beszél, akiknek szomját a *Hermus* folyó vize sem olthatja, epekedésüket a *Tagus* folyó aranyos fővenye sem csillapíthatja.³⁹⁹ Az örök szomjúság és a hiábavaló vágyakozás motívuma, illetve Lydia főfolyója, a *Hermus* felidézheti az olvasóban Tantalus, lúd király alakját. Ezt az összefüggést erősíti A Prédikátor könyvének lutheri kommentárja, amelynek ide vonatkozó részlete Horatius 1. *sermója* alapján a fősvény embert, aki az epekedés és az önmegtartóztatás közt vergődik, szintén a hiába

³⁹⁵ „Sed quia non insunt toto hoc nisi *vana* libello, / Maluit *hic vanus*, quam nihil esse *labor*.” [P. A.] HESSUS 1548, 331.

³⁹⁶ *Uo.*, 334. „Quod *ad versionem Campensis* attinet, non sum ausus per omnia, quamvis doctissimum virum, sequi. *Sed addita etiam versione Lutheri...*” [P. A.] CAMPENSIS 1532, LUTHER 1532.

³⁹⁷ HESSUS 1548, 334.

³⁹⁸ „... Ut rerum caussas scrutarer, et omnia scirem, / Quae fieri celsa *Phoebus* ab arce videt.” [P. A.] *Uo.*, 338; „... Vidi quanta foret temulenti insania *Bacchi*, / Quanta mala ebrietas perniciose ferat.” [P. A.] *Uo.*, 341; „Idem finis erit stulti et sapientis, et uno / *Parca* ferox fato coget utrunque mori.” [P. A.] *Uo.*, 342.

³⁹⁹ „... Quorum nulla *sitim* sedaverit unda nec *Hermi*, / Nec fluvio fulvi dives arena *Tagi*.” [P. A.] *Uo.*, 349.

vágyakozó Tantalusszal vonja párhuzamba.⁴⁰⁰ Ilyenformán Hessus parafrázisa közvetve teremt intertextuális kapcsolatot a horatiusi szöveghellyel.

Hessus átköltése (a bibliai szöveg mellett/helyett) Campensis és Luther interpretációin alapszik. Ezek a munkák természetesen bátran élnek a retorikai magyarázat eszközeivel, Hessus pedig egyrészt az ott látott figurákat veszi át parafrázisába, másrészt maga is újabbakat alkot akár az eredeti textust alapul véve, akár egyéni leleményét megcsillogtatva. A számos példa közül csupán egy-két *locust* említek. Az 1. *caput*-ban szerepel a *theatrum*-hasonlat, amely Campensis interpretációjából való átvétel.⁴⁰¹ Ugyanitt az eredeti textus „Es az nap fel támaduán, mince vtánna el nyugott” sorából (1, 5) kiindulva Hessus a szárnyas paripáit szólító, tüzes szekerevel az égbolton útnak induló *Sol/Héliosz* képét festi meg.⁴⁰² Ugyanakkor Hessus a János Frigyeshez szóló ajánlásban is kiemeli, hogy milyen nagy hangsúlyt fektetett a textus stilisztikájának csiszolására, különösképpen a szóismétlések elkerülésére. A tizenkét *caput* áttekintése is erről a szerzői intencióról árulkodik, ugyanis a szöveg tele van körülírásokkal, például a 2. *caput* a felejtést a *Lethe* vizében való megmerítkezéssel fejezi ki.⁴⁰³ A körülírások mellett a hasonlatok és a kérdéshalakzatok egy része, illetve helyenként az elbeszélőtechnika változatossága is Hessus költői tehetségéről árulkodik.

Összegezve a következő tanulságok vonhatók le a fejezetben bemutatott szövegelemzésekből. A magyarországi szerzők (Purkircher és Laskai) átköltésükben a bibliai könyv témájának aktualizálására helyezik a hangsúlyt, jól meglátják a keletkezési körülmények hasonlóságát és az eredeti szöveg mondanivalójának időszerűségét, a tanítás átadásának szükségességét (a paratextusokban is ez a hangsúlyos). A németek ezzel szemben sokszor a parafrázis megalkotottságát, az alkotói módszert helyezik a középpontba, például Hessus megnevezi a kompiláció forrásait és a műfaji-stilisztikai átdolgozás körülményeiről is beszél. A szövegek megalkotottsága is ezeket a megfigyeléseket támasztja alá. Hessus szinkretikus szókincséből, érzékletes képeiből, kifinomult szövegalakító technikáiból a sokat megélt, magas kultúrájú, gyakorlott *poeta doctus* tapasztalatai érezhetőek ki, aki bátran láttatni engedi tudását, tehetségét. Ezzel szemben Purkircher parafrázisa inkább szárnypróbálgatásnak tekinthető. Az eredeti bibliai

⁴⁰⁰ LUTHER 1532, F5r–v.

⁴⁰¹ „Interea non mota suo stat pondere *tellus*, / *Ceu locus* haec in quo fabula possit agi. / *Non secus ac plenum populo spectante theatrum*, / *Alternae* celebrent quod sine fine vices.” [P. A.] HESSUS 1548, 336; CAMPENSIS 1532, Cap. I. 3.

⁴⁰² „*Sol* nunc *Hesperias* intrat, nunc exit ab undis, / Nunc revehet *celeris*, nunc *revocabit equos*.” [P. A.] HESSUS 1548, 336.

⁴⁰³ „*Sic etiam quod nunc praesenti floret in aevo*, / *Flumine lethaeo* secla futura *prement*.” [P. A.] *Uo.*, 342.

szövegen nem túl sokat alakított a szerző, és jóllehet egyéni költői tehetségét sem ebben a költeményében csillogtatta meg, de mondanivalóját és az életműben betöltött szerepét tekintve kétségkívül kiemelt jelentőséggel bír a Bölcsesség könyvének átköltése. Laskaira is igaz, hogy parafrázisában nem törekszik az eredeti bibliai szöveg hű követésére, sem pedig a textus túlzott antikizálására, retorizálására, azonban a szerkesztés összetettségében a hazai munkák közt egyedülállót alkot. Bocatius és Seckerwitz munkái több szempontból is hasonlítanak. Egyfelől a szövegekhez járuló paratextusokban mindkét átdolgozásnál erős hangsúlyt kap a tanító célzat, másfelől pedig a szövegek kimunkáltsága (az antikizálás és a retorizálás magas szintje) is a költők ilyen irányú tudatosságáról árulkodik. Bocatius Sirák fia könyve parafrázisa messze a legkidolgozottabb a magyarországi ószövetségi átköltések közt.

V. ANTIKIZÁLÁS: ÚJSZÖVETSÉGI PARAFRÁZISOK

A Szentírás újszövetségi könyveihez is számos disztichonos vagy hexameteres, latin nyelvű átköltés készült a 16–17. századi Európában. Jozef Ijsewijn Laevinus Torrentius, antwerpeni püspök munkáját, Az apostolok cselekedeteinek parafrázisát (*Rerum a Divo Paulo gestarum libri II.*, az átköltés Torrentius *Sacra Poemata* [Antwerp, 1594] című gyűjteményében szerepel) hozza példaként.⁴⁰⁴ A Czapla-repertórium újszövetségi részében az evangéliumi tárgyú parafrázisok teszik ki a felsorolt művek háromnegyedét.⁴⁰⁵ A legtöbb szerzőt Jézus Krisztus születésének, életének, szenvedésének, halálának és feltámadásának története, továbbá Mária Magdolna és Heródes alakja ihlette meg.⁴⁰⁶ Ugyanitt Az apostolok cselekedetei részhez kapcsolódó átköltések közül majd mindegyik Pál apostol életéről és megtéréséről szól. Az apostollevelek klasszikus átdolgozásai közül kiemelendő François Bonade *Divi Pauli Apostoli epistolae divinae* (1537) című munkája, amely Pál összes levelének parafrázisát tartalmazza. A *sacra poesis* magyarországi szerzői

⁴⁰⁴ IJSEWIJN 1990, 108–109.

⁴⁰⁵ CZAPLA 2013. Az újszövetségi parafrázisok: 600–716, ebből az evangéliumi parafrázisok (és az evangéliumi tárgyú *carmenek*): 600–699.

⁴⁰⁶ Konrad Olemann: *Natalis Domini ac Salvatoris Nostri Iesu Christi versibus heroicis descriptus* (1581), Jacobus Bonus: *De vita et gestis Christi... carmine heroico eleganter et mirifice congestum* (1526), Iustus Giganteus: *Historia de morte et cruce Iesu Christi... hexametro carmine reddita* (1573), Johannes Straube: *Passio et mors Domini... heroicis versibus expressa* (1580), David Wendelius: *Historia resurrectionis Iesu Christi... versibus hexametris reddita* (1588), Ezechias Fabricius: *Lacrymae et plausus Mariae Magdalenae... heroico versu descripta* (1588), Tobias Stegmann: *Infanticidium Herodis Idumaei heroico carmine redditum* (1587).

közül kétségkívül Christianus Schesaeus a legnépszerűbb, Czapla ugyan nem említi, de a hazai és a külföldi szakirodalom egyaránt foglalkozik vele.⁴⁰⁷

V. I. Máté evangéliuma: A hamis próféták

Máté evangéliumának egyik szöveghelye (7,15-23) a hamis prófétákról szól. Az álszent tanítók csak színlelik a jót (báránybőrben mutatkoznak), de valójában romlottságukkal (belül ragadozó farkasok) megtévesztik és elszakítják az embert Istentől. A hamis prófétákat elárulja jellemük és életvitelük, mert híján vannak minden jósnak, kegyességnek. Hiszen a jó fák jó terméseket hoznak, a rossz fák viszont rossz gyümölcsöt teremnek. A mennyek országába azonban csak az igaz istenfélők kaphatnak bebocsátást, mert az Úr előtt nem marad rejtve a csalárdság. Christianus Schesaeusnak a hamis prófétákról írott parafrázisát két verses kísérőszöveg is megelőzi a bennfoglaló kötetben.⁴⁰⁸ Az egyik egy disztichonos költemény, amelyet Schesaeus Dávid Ferenchez címez.⁴⁰⁹ Ebben az ajánlóversben a haza szerencsétlenségeiről, sebeiről beszél Schesaeus, amelyeket a vad török (*rabidi Turcae*) kegyetlen pusztításával, fegyvereivel (*fera spicula*) és a sztüxi folyóból született hamis próféták (*falsi vates*) romlott tanaikkal (*corrupto dogmate*) egyszerre idéznek elő.⁴¹⁰

A másik szöveg Fodor Bálint epigrammája az olvasókhöz. Fodor is fájlatja, siratja Pannónia romlását, s úgy véli, hogy ebben a szerencsétlen, nyomorult helyzetben az Úr tiszta tanításainak megismerése (*discere*) szolgálhat csak vigaszként, enyhülésként. Schesaeus költeményében arra tanít (*docet*), hogy milyen ismertetőjelek alapján lehet megkülönböztetni az igaz prófétákat a hamisaktól. Fodor mindenkit arra biztat, hogy igyekezzenek elsajátítani (*discat*) az Úr tanait, mert ezek nélkül nem érhető el az örök élet és az üdvösség.⁴¹¹

⁴⁰⁷ SZEKŰ 1906, HEGEDŰS 1916, SCHULER 1923, SCHULER 1927, BITAY 1979, IJSEWIJN 1998, 215; SZABADI 1999, BOLLÓK 2001, POELCHAU 2003, POELCHAU 2005, WIEGAND 2009, THURN 2011.

⁴⁰⁸ SCHESAEUS 1979, 47–51.

⁴⁰⁹ Schesaeus 1557-ben Kolozsváron kezdte a pályafutását evangélikus lelkészként, s itt mély benyomást tettek rá Dávid Ferenc nézetei, aki erőteljesen védte az evangélikus tantételeket minden feltételezett eretnekekkel, különösen a reformátusokkal szemben. Vélhetően ez az elgondolás ihlette Schesaeus első költeményét, az *Elegia de falsis prophetis* című munkát is. POELCHAU 2005, 212.

⁴¹⁰ „Quis patriae casus et plurima vulnera nostrae / Spectans non largis fletibus ora riget? / Aut in nos rabidi fera torquent spicula Turcae, / Turcae, quos pietas flectere nulla potest; / Aut falsi Stygio nati flumine vates / Corrupto violant dogmate corda pium.” [P. A.] SCHESAEUS 1979, 46.

⁴¹¹ „Pannoniae quando faciem deploro ruentis, / Vulnera sunt animi publica damna mei. / Seditio, sectae, feritas, idola, libido, / Praedicunt patrii fata vicemque soli. / Est tamen in miseris solamen rebus opimum, / Discere mandati dogmata pura Dei (...) Hic docet a falso verum distinguere vatem, / Ostendens quales sint utriusque notae. / Quilibet immensi discat decreta parentis, / His sine lux vitae nulla perennis erit.” [P. A.] Uo., 473.

Tartalmi szempontokat figyelembe véve négy részre lehet tagolni a parafrázis szövegét. Ezek a tematikus részek a hamis prófétákról szóló krisztusi példázat egyes allegorikus (1.) képszegmenseinek kibontását tartalmazzák. Mindegyik magyarázó egység párhuzamteremtéssel indít, amelyben megtörténik a kép valamely elemének beazonosítása, azaz (2.) a jelentésteremtés. Ezt követi minden esetben a párhuzam jobb megértetésének érdekében (3.) a részletező magyarázat, kifejtés, példaadás.

	I. rész: 9-40.sor	II. rész: 41-74. sor	III. rész: 75-124. sor	IV. rész: 125-160. sor
IMAGO: 1.) képszegmens	- a farkas természete (9-22. sor)	- a juhok, a nyáj természete (41-58. sor)	- a tövis természete - a tövis okozta károk, seb - romlott, beteg termés/gyümölcs (75-96. sor)	- a sulyom természete - a sulyom okozta károk (125-138. sor)
MAGYARÁZAT: 2.) jelentésteremtés + 3.) magyarázás, részletezés, kifejtés, példaadás	- a hamis próféták, tanítók, eretnekek természete (23-40. sor)	- Krisztusnak és egyházának/hívőinek természete (59-74. sor)	- a hamis próféták és tanításaik természete - a hamis próféták és tanításaik okozta károk, lelki seb - romlott, beteg lélek (97-124. sor)	- a hamis próféták természete - a hamis próféták okozta károk (139-160. sor)

A disztichonos átköltés szövege gazdagon retorizált, bőven találunk példát benne a klasszikus szókincs és a költői képek használatára. Tulajdonképpen ez a poétikai-stilisztikai eszközök teremtette műfaji keret (elégia) ad teret a (szerkesztésben is tükröződő) retorikai-logikai elvek mentén történő magyarázatnak, tanításnak. A hamis próféták csak a saját javukat nézik, s úgy élősködnek a hívőkön, ahogy a hereméh ragadja el a dolgozóméh hasznát.⁴¹² Csupán ahhoz értenek, hogy helytelen tanításaikkal elpusztítsák a védtelen, büntelen krisztusi nyáját, miként a medve tör az ártatlan bárányok életére.⁴¹³ Dühöngő lelküket *Erynnis* (~a düh, a veszettség) úgy úzi, ahogy a tüzelő tehenet hajtja vágya.⁴¹⁴ Eretnek szívük, amely csak szitkokat, gyalázkodásokat vet ki magából, a sztüxi *tyrannus* számára alkalmas hon.⁴¹⁵ Olyanok ezek a hamis tanítók, mint a lernai *Hydra*, akinek miután *Hercules* egy fejét levágta, tíz másik nőtt annak helyére.⁴¹⁶

⁴¹² „Quidquid agit falsus, sua quaerit commoda, vates, / Subtrahit, ut fucus, mel vigilantis apis.” [P. A.] SCHESAEUS 1979, 47.

⁴¹³ „Innocuos laedunt, quorum sine crimine vita est, / Impune ursus abit, sustinet agna necem.” [P. A.] *Uo.*, 48.

⁴¹⁴ „Sic falsi veniunt nullo mittente prophetae, / Insanum quando pectus *Erynnis* agit.” [P. A.] *Uo.*, 50.

⁴¹⁵ „Haeretici pectus *Stygio* est domus apta *tyranno*” [P. A.] *Uo.*

⁴¹⁶ „Ut Lernaea decem capita *Hydra* subinde resumsit, / Quando unum abscissum est *Herculis* ense caput: / Sic multi surgunt alii uno errore remoto, / Dogmata qui revocant falsa sepulta semel.” [P. A.] *Uo.*

Ezzel szemben Krisztus maga *Atlas*, mert a vállain tartja az egész világ terhét, és imáival óvja azt az összeomlástól.⁴¹⁷ Krisztus sohasem akart elrejtőzni az emberek elől, a kegyes, istenfélő embereken, mint egy anyajegy, máig ott van, bennük él, részükként létezik, támaszt nyújt nekik.⁴¹⁸ A tövises növények – melyeknek a termése kemény, rossz ízű – ellentétéként a szerző a fehér liliumot említi, amely tövis nélküli, az indiai elefántcsont sem lehet nála fehérebb, s oly édes illatot áraszt magából, hogy azt az égetett tömjén illata se múlja fölül.⁴¹⁹

A költemény végén a szerző fohászt (szinte *oratiót*, buzdító-lelkesítő beszédet) intéz Jézushoz, hogy űzze el az ártó lelkeket (a farkast, a sulymot s a tövist), és védje meg nyáját, mert üldözi őket az éjszaka és a kemény tél, villámmal kevert felhők futkosnak körülöttük. Itt a hajó-egyház toposzba burkolva Krisztus *Neptunusként* jelenik meg. Krisztus hajóját a tenger mély forgatagában már a hullámok fedik be. *Eurus* kelet felől, *Zephyrus* nyugatról fúj sebesen. A börtönükből kitörő szelek ereje már-már teljesen elhatalmasodik, megfélelvezve arról, hogy a tengeri istenséget (ti. *Neptunust*) félje. A halandó testek az óriási hullámokon gördülnek, s elnyelik azokat a tátott szájjal a tengeren kóborló rémségek. Már a hajók szelte, vérrel pirosított tenger tajtékzik, és maga a föld is a meggyilkoltak vérében ázik. Az emberek azt gondolják, hogy mély álom ragadta el Krisztust, és hajójáról teljesen megfélelvezett. Kérik Urukot, hogy ébredjen fel, és háromágú szigonyával (*tridente*) kényszerítse a tomboló szeleket, hogy térjenek haza, hogy a hullámok közül felszínre jutva, ujjongva révbe érjen a hajó. A gigászok ismét megpróbálják legyőzni az eget, és kegyetlen háborúkra készülnek Isten ellen. Most kell a Mindenhatónak háborgó haraggal támadnia, és nagy erővel megsemmisítenie a merész férfiúkat. A lírai beszélő utolsó mondatai mintegy megelőlegezik az eljövendő isteni büntetést, amely lesújt a gonoszokra: „Fallor, an incipiet moto descendere Olympo, / Puniet et mundi turpia facta Deus.”⁴²⁰

⁴¹⁷ „velut aetherea sustinet *Athlas*, / Et precibus prohibet, ne ruat orbis opus.” [P. A.] SCHESAEUS 1979, 48.

⁴¹⁸ „Haeret adhuc aliquis *naevus* inestque piis” [P. A.] *Uo.*

⁴¹⁹ „Floribus aequantur vix *candida lilia* spinae, / Albius Indiacum non ebur esse potest. / Tam suaves ex se mittunt, ut *Tmolus*, odores, / Quos neque praecellit thure crematus odor” [P. A.] *Uo.*, 49.

⁴²⁰ „Iam tua, Christe, ratis maris imo in gurgite fertur, / Hanc nisi tu regeres, obrueretur aquis. / *Eurus* ab Aurora Nabathaeisque advolat oris, / Occiduis *Zephyrus* flat violenter agris. / Totaque ventorum vis rupto carcere regnat, / Immemor *aequorei* sceptrum timere *Dei*. / Mortua per vastos volvuntur corpora fluctus, / Rictibus absorbent quae vaga monstra suis. / Iam mare velivolam rubefactum sanguine spumat, / Ipsaque caesorum terra cruore madet. / Christe, putant homines altum te carpere somnum, / Oblitum navis prorsus et esse tuae, / Evigila tandem ventosque tridente furentes / Rursus ad antiquas coge redire domos. / Fluctibus emersi portum ut teneamus ovantes, / Atque coronemus fronde virente comas. / Denuo iam coelum tentant superare *Gygantes*, / Saevaque tersummo bella parare Deo. / Nunc opus est, tumida Deus accendaris ut ira, / Prosternasque ausos fulmine tanta viros. / Fallor, an incipiet moto descendere *Olympo*, / Puniet et mundi

V. 2. János evangéliuma: Jézus, a jó pásztor

János evangéliumának tizedik részében (10,1-21) Jézus meggyógyít egy vakon született embert, majd a farizeusok kirekesztik a csodás javuláson átesett férfit, mert az Jézust Istentől valónak tartja. Krisztus az ő elcsüggedt híve vigasztalására mondja el a jó pásztorról szóló példázatát, miszerint az egyháznak mindig is lesznek igaz vezetői, akik Jézus Krisztust szolgálják, az ő tanait hirdetik, és ezekre a kegyes tanítókra mindig is ellenszenvvel tekintenek majd az istentelen képmutatók.

4. kép⁴²¹

A fenti rézmetszeten (ld. a 4. képet) a teljes példázat nyomán követhető. A kompozíció középpontjában a juhok aklának ajtaját szimbolizáló Jézus Krisztus, a legfőbb jó pásztor áll. A juhok igaz pásztorai, azaz a hívők kegyes tanítói az ajtón keresztül, azaz Krisztus szellemében, az ő szavait hirdetve, őbenne nem kételkedve jönnek a juhok aklába, vagyis az egyházba. A jó pásztorokat a következőképpen jellemzi Jézus: a juhok mindenkor megismerik pásztoruk hangját, hallgatnak szavára, a jó pásztor pedig nevükön szólítja bárányait, s vezeti, óvja őket, életét adja értük. A metszet bal felső részletén a jó pásztor nyája jólétéért, menekvéseért szembeszáll a farkassal, a hívők romlására törő pusztító

turpia facta Deus.” [P. A.] SCHESAEUS 1979, 51. Az utolsó mondat fordítása: „Csalatkozok, vagy tényleg kezd leszállni az Úr a megtépzott Olümposzról, és megbosszulja a világ rút tetteit?”

⁴²¹ Phillip Galle: Jézus, a jó pásztor, 1565, rézmetszet 29x22 cm, Staatliche Graphische Sammlung, München. A 4. kép és az elemzés forrása: http://www.biblia.hu/muv_jkm/hq/jkm_h_29.jpg

erővel. Viszont a rablók, tolvajok, béresek, akik nem az ajtón, hanem különböző réseken, nyílásokon behatolva törnek az akolba, ők a nép, az egyház hamis, nem isteni tanításokat hirdető prófétáival azonosíthatók. Az áltanítók onnan ismerhetők fel, hogy céljuk csupán a pusztítás, nem érdekli őket a nyáj boldogulása, csak magukkal foglalkoznak, rászedik, becsapják, meglopják ártatlan bárányaikat. Ennek érzékeltetésére a kép jobb felső részén látható a béres, aki önmagát mentve, bárányait cserbenhagyva megfutamodik a fenevad elől.

Schesaeus latin nyelvű, disztichonos átköltése Nicolaus Selnecker *Confessio Ecclesiarum saxonicarum* című művének függelékéként jelent meg, így Schesaeus verses ajánlása is Selneckerhez szól.⁴²² Schesaeus a szent ige plántálójának, az Úr állhatatos Athletájának, s az isteni nyáj példaképének nevezi Selneccert, s arra kéri a német humanistát, hogy noha kötelezettségeinek terhe hatalmasként nehezedik rá, mégis tárja ki háza ajtaját az ő költeménye előtt, amelyet baráti szeretete jeléül neki ajánl.⁴²³

Schesaeus erősen didaktikus, magyarázó szándékát mutatja művének rendkívül logikus elrendezése, szerkezeti-tartalmi felépítése is. Összesen nyolc részre tagolódik a parafrázis, az egyes egységeket római számokkal jelöli a szerző. Mindegyik rész a Krisztus, a jó pásztor allegorikus kép egyes szegmenseinek kibontását tartalmazza az előző szövegnél látott módszer (1. képszegmens, 2. jelentésteremtés, 3. magyarázás, részletezés, példaadás: ld. az első oszlop számozását) mentén.

	I. rész	II. rész	III. rész	IV. rész	V. rész	VI. rész	VII. rész	VIII. rész
1.)	Pásztor akol juhok nyáj farkas	legelő, rét, kert füvek, élelem	örkutyák báránybőrbe bújt farkas	Bukolikus jelenet	birkanyí- rás	eltévedt juhok a Pásztor visszavezet az akolba	pásztor- bot	természeti viszontagsá- gok a pásztori létben
2- 3.)	Krisztus egyház hívók Sátán	Krisztus beszéde, Szentírás egy-egy tan, ige	Krisztus segítői, próféták, apostolok magukat álcázó eretnekek, gonosztevők		fájdalmak, szenvédés ek	eltévelyedett hívek Krisztus vigyázó ereje	kereszt	Krisztus szenvédései

⁴²² SCHESAEUS 1979, 433–439.

⁴²³ „Salve Lipsiaca verbi plantator in urbe, / Selneccere, sacri, sospes et esto piis!” *Uo.*, 433.

Az átköltés az evangéliumi példázat Krisztus, a jó pásztor allegóriáját poétikai-stilisztikai eszközökkel foglalja be a vergiliusi *ecloga* műfaji hagyományába, s ezáltal teremtődik meg az a legitim műfaji keret, amelyben nyíltan kibontakozhat és működésbe léphet a szent kinyilatkoztatást magyarázó, részletező, értelmező retorikai-logikai apparátus (ld. a fenti táblázatban).⁴²⁴ A disztichonos költemény textusát áttekintve latinos frázisokra, mitológiai képekre, érzékletes költői figurákra lehetünk figyelmesek.

Rögtön az első rész a fá-gally hasonlattal mutatja be az egyház és a hívek egymáshoz való szoros kötődését. Azokat a személyeket, akik kiválnak egyházukból, biztonságot adó közegükből, az a jóslat ijeszti, hogy meggondolatlanságuk miatt a *phlegethoni* farkas által hajszott prédává válhatnak.⁴²⁵ A második egységben, amely a krisztusi tanítások gyógyító erejéről szól, a halandó lélek egyik gyakori aggodalma, a halálfélelem a tátongó *Tartarus* képével kapcsolódik össze.⁴²⁶ A következő részben Krisztus az *Olympusra* emlékeztető égi várából küldi le prófétáit, hogy vigyázzák a hívek lelki békéjét.⁴²⁷ Ugyanitt az, ahogy a próféták megragadják és megfékezik az eretnekeket, gonosztevőket, ahhoz lesz hasonlatos, miként a rák szűk ollóival megszorítja a kígyók csúszos, sikamlós nyakát.⁴²⁸ A jó tanítók szava pedig, amely arra figyelmezteti a hívőket, hogy a szent ige segítségével a bűnöket, az ellenséges vádakat kerüljék, a kürt, a harsona szerepével azonosítódik.⁴²⁹ Ahogy az orvos gyógyszerekkel gyógyítja a beteg ember testét, úgy a közvetítők (próféták, apostolok) az isteni ige terjesztésével gyógyítják lelki sebeinket.⁴³⁰ A birkanyírásról szóló részben annak hangsúlyozására, hogy a juhokat nem csupán gyapjuk teszi széppé, azt a hasonlatot alkalmazza a szerző, hogy a menyasszony sem a drágaköves ruhától ragyog, hanem mert belül tiszta szépséget birtokol.⁴³¹ A hetedik

⁴²⁴ „Res hic *bucolicis* quamvis tractata *figuris*...” [P. A.] SCHESAEUS 1979, 433.

⁴²⁵ „Haud secus a Christi quicumque recedit ovili, / Fit *Phlegethontaeo* praeda petita *lupo*.” [P. A.] *Uo.*, 434.

⁴²⁶ „Seu nimium mortis te pallida terreat umbra, / *Tartarus* et patulo gutture semper *hians*: / Mors nec habet vires valido prostrata duello, / Est somnus, vitae porta quiesque piis.” [P. A.] *Uo.*, 435.

⁴²⁷ „*Aetherea* Christus demittit *ab arce* prophetas...” [P. A.] *Uo.*

⁴²⁸ „*Cancer* ut adductis *serpentum* lubrica chaelis / Colla premit...” [P. A.] *Uo.*

⁴²⁹ „*Est tuba doctorum vox exaltata piorum*, / Frigida quae terret corda movetque gregis, / Ut vitent sacro contraria crimina verbo, / Nec praeter licitum fasque piumque probent.” [P. A.] *Uo.*, 436.

⁴³⁰ „Grata minus *medicus medicamina* porrigit aegro, / Ipsius ut vitae consuluisse queat; / Amputat interdum vel adurit inutile membrum, / Ut reliquum corpus sanius esse queat. / *Vulnera* cur *animae* longe *graviora dolentis* / Attingi patitur non magis aeger homo? / Quid quod apostolicum salvator munus acerbo / Mordaci et nimium comparat ipse sali? / Scilicet ut vitis hac dura aspergine foedis / Servet ab interitu pectora plena putri.” [P. A.] *Uo.*

⁴³¹ „*Non ita gemmato formosa coruscat amictu* / *Ante oculos sponsi blandaque sponsa sui*. / Audet in adversis proles ut amica parentem / Dilectum precibus sollicitare Deum. / Sentit vivificos tentato in pectore motus, / Quos operans sanctus spiritus intus agit.” [P. A.] *Uo.*, 438.

egységben Krisztus a vállain hordozott kereszttel harcol a halált megtestesítő sztüxi fejedelem ellen.⁴³²

Az antikizálás a negyedik részben éri el a csúcspontját. Jézus Krisztus a vergiliusi *eclogákból* jól ismert pásztorfigurák képében tűnik fel, pásztorsípján muzsikál legelésző nyájának. A jelenet teljes idillt, békét, nyugalmat sugároz, hiszen, ahogy a krisztusi ének is sugalmazza, az emberi *otium*hoz vezető egyetlen út csakis Jézus, a jó pásztor követése lehet. Énekében Krisztus arra kéri híveit, hogy mindannyian siessenek hozzá, kiknek nyugtalan a lelke, vagy ha véték súlyos terhe rémíti és gyötri őket. Vigasztalni fogja nyáját, biztos orvosságot ad bajaikra, mert egyedül ő az emberiség békéje, útja, élete, boldogulása, üdvössége. Szüntelenül annyira szereti ezt a siralmas világot, hogy életét is feláldozta érte. Szégyen nélküli, tiszta lelkű, ártatlan báránynak mondja magát, aki a világnak bűneit halálával törölte el. Vétkeinket hátán hordta, az értük járó ütésekkel vállain viselte, hogy ne gyötörjön minket a súlyos vétkek egyetlen büntetése sem.⁴³³ A szerző végezetül a Krisztushoz intézett kérésében, fohászában a jó pásztor nyomdokain járó, a jézusi tanítások szerint élő hívők ajándékát, a majdani üdvözülést helyezi kilátásba: „Et fac, coelesti tecum vivamus in aula, / Amplius est ubi vis nulla timenda piis.”⁴³⁴

V. 3. Lukács evangéliuma (részletek) és a Rómaiakhoz írt levél

Mária tisztulásának napjára (*Die Purificationis*, Gyertyaszentelő Boldogasszony napja, február 2.) szól Simeon énekének (*Canticum Simeonis*) parafrázisa. Mária és József Jézus születése után negyven nappal a törvénynek eleget téve, áldozataikkal egyetemben bemutatták gyermeküket a jeruzsálemi templomban. Az agg Simeonnak, aki az eseményen jelen volt, korábban azt ígérte az Úr, hogy addig nem jön el halálának napja, amíg nem látta a Megváltót. Simeon Krisztust a karjában tartva a következőket mondta: (Lk 2,29-32.) „Mostan botsátod el az te szolgádat Wram békességgel, az te beszéded szerint. Mert láttác az én szemeim az te idvözítödet. Mellyet készítettél minden népeknek szemec előtt. Az

⁴³² „Fertque humeris Christus sceptrum crucis, ardua ligna, / Hoc baculo *Stygium* concutit ipse *ducem*.” [P. A.] SCHESAEUS 1979, 438.

⁴³³ „Interdum plenis inflata et fistula buccis / Pascentes dulci carmine mulcet oves. / Tristia mellifluis demulcet pectora verbis / Christus, nil istis suavius esse potest. / Ad me omnes properate, precor, quibus anxia mens est, / Et grave peccati terret et urget onus. / Vos ego solabor, certam praebebo medelam, / Solus pax hominum, sum via, vita, salus. / Usque adeo miserum sincere diligo mundum, / Charior ut fuerit non mea vita mihi. / Ille ego labe carens sum purus et integer agnus, / Crimina qui mundi deleo morte mea. / Vestra meo gessi cum plagis crimina tergo, / Culpa gravis ne vos poena vel ulla premat. / Hoc quis contentus, quae musica gratior unquam / In terra, Superum nota vel arce fuit?” *Uo.*, 437.

⁴³⁴ *Uo.*, 439. „Add, hogy veled együtt élhessünk az égi palotában, ahol semmilyen ártó erő nem létezik többé, amelytől a kegyeseknek félniük kell.”

pogány népeknek meg világosításokra való világosságot, és az te népednek az Izraelnek diczőségét.”

Ez a kerek, többszörösen összetett mondat Kaspar Pilcius parafrázisában (11 vsz., jambikus verselés) bőséges nyelvi részletezést kap.⁴³⁵ Tehát itt az egyszerűség (*simplicitas*) nem az eredeti bibliai *locus* tömörítésében nyilvánul meg, hanem a helyenként elvont, homályos, szűkszavúan megfogalmazott gondolatok jobb kifejtésében. Simeon énekét egyszerűbben értelmezhetővé, világosabbá, érzékletesebbé teszi a gazdag részletezés és a retorizálás.

A megszólító formulák (*Rerum creator omnium, / Fons & caput viventium... O hospes augustissime*) arányosan tagolják a költemény szerkezetét. Az 1-6. strófákban Simeon beszél E/1. személyben, Istenhez intézi szavait, ahogy az eredeti szövegben is. Ebben az első szerkezeti részben történik meg tulajdonképpen a bibliai ének fő egységének parafrazeálása, az eredeti textus rövidke tagmondatai az átköltésben egy-egy versszaknyi kifejtést kapnak. A parafrázis a második strófában Simeon panaszával toldja meg az eredeti szöveget, az egykori szenvedésre, fájdalomra, szorongatásokra vonatkozó szavak variációs ismétlődésével, halmozásával érzékeltetve, nyomatékosítva a megfáradt agg megkönnyebbülését és örömét.⁴³⁶ Ugyanakkor az átköltés 3-4. versszaka a bibliai szöveg ide vonatkozó tagmondatát („Mostan botsátod el az te szolgálodat Wram békességgel, az te beszéded szerint...”) is kifejti és értelmezi, világosan kimondatik, hogy tulajdonképpen az élet börtönéből való kiszabadulásra, azaz a halálra gondol itt Simeon: „Iam iam tuum de carcere / Caliginoso libera / Me servulum, iamque ultimam / Impone vitae clausulam / Tandem tuae refulgeat / Promissionis veritas, / Fac esse pacatissimam / Migrationis horulam.”⁴³⁷

A 7-11. strófák alkotják a második szerkezeti egységet. E/1. személyben szól az imádság, de már nem Simeon beszél, a lírai én szól Jézus Krisztushoz. A parafrázis beszédhelyzetének múltjából átkerülünk az imádkozó én jelenébe. Krisztus tiszteletreméltó vendégként (*O hospes augustissime*) való megszólítása személyes légkört teremt a fohászhoz. A beszédhelyzet megváltozására a megszólító formulán kívül az igeidők váltakozása (*praeteritum-praesens*) hívja fel a figyelmet: ld. 8-10. vsz.⁴³⁸ Megfigyelhető,

⁴³⁵ PILTZ 1583, C7r–C8r.

⁴³⁶ „Quantis miser fui obrutus / Calamitatum fluctibus, / Me pressit incessabili / Labor dolorque pondere.” [P. A.] *Uo.*, C7r.

⁴³⁷ *Uo.* „Már-már szabadíts ki engem, a te szolgálodat a homályos börtönből, és már vess véget az életemnek. Végre ragyogjon a te ígéreted igazsága, tégy róla, hogy elérkezzen a költözés legbékésebb órája.”

⁴³⁸ „Cum splendor esses gloriae / εικών Patrisque essentiae, / Es ordinatus omnibus / Redemptio fidelibus. / Illuminator omnium / Ut solus esses gentium / Te nam per aura coelica / In nostra spirat pectora. / In gente

hogy a szöveg múlt időben álló részletei az eredeti *locus* kibontását („Az pogány népeknek meg világosításokra való világosságot, és az te népednek az Izraelnek diczsőségét.”) folytatják, a világosságra, fényre, dicsőségre vonatkozó szavak (*splendor, illuminator, lux, gloria*) esetében az ismétlődés alakzata itt is megjelenik a kinyilatkoztatás fő gondolatának, mondanivalójának (ti. Krisztus, az üdvözítő Izrael dicsősége és a pogány népek megvilágosítója) hangsúlyozására. A jelen idejű egységek egyfelől a parafrazeált részekre reflektálnak a jelenbeli imádkozó szemszögéből/beszédhelyzetéből, másfelől magát az imát, a kéréseket tartalmazzák (ld. 7. és 11. vsz. pl. ne hagyd el a templomodat; köss magadhoz kegyeddel; tégy róla, hogy örökségedet – azaz az üdvösséget – élvezhessük halálunk után).

Pilcius másik parafrázisa (12 vsz., jambikus verselés) Mária énekéhez (Lk 1,46-55) kapcsolódik, amely Jézus születésének hírüladását követően hangzik el, amikor Mária meglátogatja Erzsébetet Júda egyik városában, Zakariás házában.⁴³⁹ A bibliai szöveghely tartalmilag két részre osztható. Az első részben (1,46-49) Mária beszél E/1. személyben, végtelen örömét fejezi ki, hogy az Úr kiválasztotta és ily hatalmas feladattal bízta meg őt, hűséges szolgálóját. A második egység (1,50-55) az Úr általános magasztalása szintén Mária szájából, E/3. személyben. Ez a szövegrész az isteni hatalomnak, erőnek és a Gondviselés igazságosságának a dicsőítése, miszerint a Mindenható az istenteleneket a mélybe taszítja, az istenfélőket pedig felemeli.

Az eredeti textus verseihez egy-egy versszaknyi kifejtés járul az átköltésben, viszont a központi gondolat, tanítás bőségesebb részletezést kap (1,51-52: „Hatalmas dólgot czelekedéc kariánac ereie által, és az keuéllyeknec sziueknec gondolattyánac eszét vezté. Az hatalmasokat le voná az ő szekekből, és az alázatosokat fel magasztalá.” ~ Ld. 6-9. vsz.⁴⁴⁰). A szöveg logikai ívét rajzolják ki a sokszor hangsúlyos, sor eleji (pl. a 8. és 9. strófa első sorának első szava) pozícióban szereplő magyarázó (*nam*), következtető (*ergo*) és ellentétes (*contra*) kötőszók, továbbá az utolsó előtti versszakban a gondolatmenet végét, lezárását jelző *tandem* határozószó. Az 1-2. strófa megszólító-felszólító (*extolle, gratulare*) formulái, az örvendő lélek (*gaudens anima*) és a hálás szív (*interna virtus*

sancta plurium / *Lux extitisti cordium, / Credentibus benigniter / Donans coronam gloriae.*” [P. A.] PILTZ 1583, C7v.

⁴³⁹ *Uo.*, F6r–F7r.

⁴⁴⁰ „*Vis huius orbis inclutam / Innotuit per machinam, / Roburque formidabile / Gentes feroces territat. / Hic osor est superbiae, / Fastus, & arrogantiae, / Hos dissipat, qui propriis / Superbiunt virtutibus. / Ergo superbos Principes / Deturbat e fastigiis, / Ducet protervos splendidis / Expoliatque honoribus. / Contra sed humiles promovet, / Quos destitutis surrogat, / Hos munerat provinciis, / Honore, dignitatibus.*” *Uo.*, F6v–F7r.

pectoris) megszemélyesítése, illetve az ötödik versszak költői képe, amely a 36. zsoltár szavaival teremt intertextuális kapcsolatot, pedig a bibliai szöveget retorizálják.⁴⁴¹

A Jairus leányának feltámasztásáról szóló szöveghely szintén Lukács evangéliumában (Lk 8,40-56) található. A történet röviden a következő: Egykor Jézushoz odament egy Jairus nevű férfi, a zsinagóga vezetője, és könyörögve kérte, hogy segítse meg tizenkét éves haldokló leányát. Jézus elindult Jairus házához, útközben meggyógyított egy beteg asszonyt, ezalatt viszont meghalt Jairus lánya. Jézus arra biztatta az elkeseredett apát, hogy a történetek ellenére ne adja fel, higgyen tovább a jobbulásban, hiszen gyermeke csak elszenderedett. Krisztus megérkezvén a családi házba feltámasztotta a halott leányt. A *locus* üzenete egyértelmű: a rendületlen hit mindenkor megsegít, mert Jézus Krisztus ereje képes felülkerekedni a betegségeken és a halálon is.

Pilcius disztichonos átköltését a Szentháromság ünnepe utáni 24. vasárnapra szánta (*Dominica XXIII. post Trinitatis*).⁴⁴² A címadás *oratiót* ígér (*Oratio pro placido ex hac misera vita exitu*), amely vélhetően a szöveg retorikai-stilisztikai kidolgozottságára utal (az érvelés a *nam, ergo* kötőszók mentén bontakozik ki), viszont a parafrázis sokkal inkább imádságként (szónoki beszédbe burkolt *precatióként*) értelmezhető. A vers imajellegét erősíti Krisztus többszöri megszólítása (*Iesu, Christe, Dei Fili*) és a hozzá intézett E/2. személyű kérések (*votis ardentibus oro... sume, limite, pande*), amely beszédpozíció személyesebb légkört teremt a fohászhoz. Nem tekinthetjük a szöveget a szó szoros értelmében vett parafrázisnak sem (hiába utal erre a cím: *De resuscitata filia Iairi*), hiszen az eredeti bibliai *locusszal* nyelvileg nem, csupán gondolatilag, tartalmilag teremt kapcsolatot Pilcius költeménye.

A lírai beszélő E/1. személyben és jórészt jövő időben szólal meg. Majdan eljövendő halálának óráját emlegeti, s a borzongást, amellyel lelke a büntetésektől való félelem folytán fog eltelni. Az elképzelt jövőbeli szituációban, tengernyi bűne közepette senki más nem tud majd reményt adni neki, csak Jézus Krisztus. Ezért már előre hozzá fohászodik, akit az emberiség teremtőjének és megváltójának (*generis nostri reparator et autor*), élete reményének, támaszának, oltalmának (*Praesidium vitae, spes columnaque meae*) nevez. Az imádkozó ismételt kérései is erre irányulnak, hogy Jézus segítse és óvja

⁴⁴¹ „E fonte quo clementiae / Rivus perennis gratiae, / Consersit omnes largiter, / Hunc qui colunt fideliter.” [P. A.] PILTZ 1583, F6v. ~ vö. Zsolt 36,8-10: „Oh Isten mely igen böczületes az te irgalmasságod, Annac okaért az embereknek fia biznac az te szárnyaidnac árnyékában. Meg elégitetnec az te házadnac kövérségével, és az te gyönyörűségidnac *foljó vizéuel* meg itatod őket. Mert te nálad vagyon az életnec *kút feie*, és az te világosságod által látunc világosságot.” [P. A.]

⁴⁴² *Uo.*, K1r-v.

meg őt, mutasson neki utat majdan halála idején.⁴⁴³ A fő gondolat hangsúlyozására szolgál a *mors* (*mortis, morte*) szó folyamatos ismétlődése és az utolsó két sor is, amelyben a beszélő általános érvennyel foglalja össze a tanítást: a halál közepén Krisztus tartja fenn az életet, számunkra ő az élet és az üdvösség.⁴⁴⁴ Ahogyan Jairus leánya is megmenekült a haláltól és feltámadt atyja hite és Krisztus ereje által, úgy a többi istenfélő is részesülhet ebben a kegyben, ők is örök életre támadhatnak elmúlásuk után.

A rómaiakhoz írott levél, Pál apostol missziós-térítő levele az Újszövetség hatodik könyve. A levél keletkezési ideje valószínűleg Kr. u. 56 vége vagy 58 eleje. A levél címzettje a jórészt keresztényekké lett pogányokból álló római keresztény egyház. A nyolcadik fejezet a levél csúcspontjának is tekinthető, hiszen ez a rész ad választ arra a kérdésre, hogy ki szabadítja meg az embert a halált hozó testtől (7,24: „kitsoda szabadit meg engemet az halálnac testéből?”). A válasz nem más, mint a Lélek, a feltámadt Krisztus ereje. A hívő a Krisztussal való egyesülés által léphet kapcsolatba ezzel az erővel. A Lélek vezérelte ember Isten igaz fiává válik, engedelmeskedik Istennek, és neki tetszően él, majd halála után örök életre támad fel. A szöveghely tanítása tehát: Krisztussal együtt kell élnünk, szenvednünk, hogy vele együtt megdicsőüljünk.⁴⁴⁵

Pilcius hexameteres parafrázisát Jakob apostol napjára (*Die Jacobi Apostoli*) készítette.⁴⁴⁶ A cím megjelöli az átdolgozás alapjául szolgáló szöveghelyet (*Ex Epistola ad Rom. 8.*), a fő gondolatkör érzékeltetésére pedig szó szerint idéz egy mondatot (8,28: „Tudgyuk pedig, hogy azoknac az kic Istent szeretic, mindenec iauokra vadnac...” ~ „Scimus, quod Deum diligentibus omnia cooperantur in bonum.”⁴⁴⁷) a római levélből. Ez a mondat azután más szavakkal kifejezve („Nempe Deum constanter amantibus omnia vertit / In melius, seu laeta queant, seu tristia dici.”⁴⁴⁸) a költemény szövegében kétszer is ismétlődik, így nyomatékosítva az ígéretet, miszerint Isten állhatatos hívei számára minden jobbra fordul.

A szó szerinti átköltésre és a tartalmi parafrazeálásra egyaránt akad példa a versben. Piltz a parafrázis nagyobb részében nem törekszik a bibliai szöveg hű követésére, annak helyenként túlzottan részletes fejtegetéseit ki is hagyja (pl. a lélek és a test uralta emberek

⁴⁴³ „Ultima cum vitae concluderit hora labores, / Iamque adeunda mihi semita mortis erit. / Tu comes esto viae, Iesu dulcissime, nonque / Praesidiis orbum destituisse velis... Praesto mihi fias mortis in articulo... Munia sume Ducis, mitissime, limite curram / Neu coeco, tenebras lumine pande tuo.” PILTZ 1583, K1v.

⁴⁴⁴ „In media Christus vitam mihi morte tuetur, / Est mihi qui merito vita salusque suo.” *Uo.*, K1v.

⁴⁴⁵ PILCH, 1994. A Collegeville-i Bibliakommentár interneten elérhető magyar fordítását használtam: <http://mek.oszk.hu/00100/00188/html/> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

⁴⁴⁶ PILTZ 1583, G3r–G4v.

⁴⁴⁷ *Uo.*, G3r.

⁴⁴⁸ *Uo.*

közötti különbségek leírása) az egyszerűség és a világosság végett, s inkább a hangsúlyosabb, az átadni kívánt tanítás szempontjából fontosabb szövegrészek bőségesebb kibontására összpontosít: pl. az isteni törvények üdvös követése (8,1-4), a bűnök kiirtása az emberi lélekből (8,17-18), a Krisztussal való egyesülés (8,29-30), Isten oltalmazó szeretete (8,31). Az eredeti szöveg záróegységét (8,35-39: „Kitsoda szakaszt el minket az Christus szerelmétől?...”) viszont szinte szó szerint átveszi Pilcius, még mondatszerkesztésében (pl. a tagadó tagmondatok halmozása az utolsó mondatban), frazeológiájában (költői kérdések a szöveg elején, hasonlat ~ vágójuhok) is pontos mása az átdolgozás az eredetinek.⁴⁴⁹

Pilcius parafrázisának szövegébe helyenként klasszikus szavakat és figurákat is beilleszt. Annál a résznél, amelyben az Úr megdönthetetlen oltalmáról van szó, Pilcius a gigászok (*Gigantes*) Iuppiter (*Tonans*) elleni lázadását idézi fel egy kérdésalakzatba burkolva. Majd nem sokkal később már arról beszél a költő, hogy Krisztus által az emberek számára megnyílt az ég kapuja, elérhetővé váltak a csillagok. Ezzel szemben Mózes törvényei mindenkit egyaránt a *Tartarus*ba küldtek, nem volt esély a bűnbocsánatra.⁴⁵⁰ A költemény első soraiban ugyanezt az ellentétet az *ast* kötőszóval emeli ki és nyomatékosítja a beszélő.⁴⁵¹ A bűnök kiirtásáról szóló egységben Pilcius egy hasonlatot használ: ahogy a doktor (*Paeon*, az istenek orvosa, Apollo és Aesculapius mellékneve) keserű orvossággal úzi el a betegségeket, úgy a Teremtő ostorával nyesi le a bűn ártalmas erőit. A bűnöket azért kell eltávolítani az ember bensőjéből, noha ez a folyamat kemény gyötrelem, hogy ne akadályozzák az üdvözülést. A szövegrész szóhasználata (*flagellum*, *crux*) a krisztusi szenvedéstörténetre utal.⁴⁵²

⁴⁴⁹ „Dic? tanto quis amore Dei tamen undique septos / Transversos rapiet? num gens truculenta Tyranni? / Num rerum iactura gravis? casus vel acerbi? / Exiliumve nimis dira miserabile sorte? / Num mala paupertas? mundo aut infamis egestas? / Aut tanta in miseram fabricata pericula vitam?... Quid sumus? haud multum absimiles balantibus agnis, / Destinatus immittis si quas Ianiena macello... Firma stat haec ergo sententia. Nos neque mortis / Terrores, vitae nec lamentabile fatum, / Non etiam aethereos specie rutilante ministros, / Nonque potestates ullas terraeque polique, / Non praesentia, nec quae post ventura putantur, / Non sublimia, nec veniunt quae sedibus imis, / Quin nullam rerum rabiem, secludere posse / Quem Pater in Christo nobis patefecit, amore.” [P. A.] PILTZ 1583, G4r–v.

⁴⁵⁰ „Ergo quae tandem? qualisque ferocia nostri / Praesidii robor temere tantare laboret, / Ut non illa simul prisorum more *Gigantum* / Vim studeat, forti & nova bella parare *Tonanti*... Astra patent nobis, patet alti ianua coeli / Per Christum, cunctos Moses licet arceat inde / Accusans vitia, & cunctos *ad Tartara* mittens.” [P. A.] *Uo.*, G4r.

⁴⁵¹ „Et vanas fingat rationes mundus iniquus... *Ast* aliter longe statuunt oracula verbi.” [P. A.] *Uo.*, G3r.

⁴⁵² „Toxica pulsurus *Paeon* aconita requirit, / Putribus & morbis succo auxiliatur amaro. / Sic solet ille opifex rerum mordace *flagello* / Reliquiis culpae nocuos succidere nervos, / Ne noceant hominum rabie stimulante saluti. / Sit gravis ergo licet, valde tamen utilis est *crux*.” [P. A.] *Uo.*

V. 4. Németországi párhuzamok

Andreas Spethe és Johann Spangenberg munkái evangéliumi szövegek latin nyelvű átköltéseit tartalmazzák a keresztény ünnepnapokra, az Úr napjaira (pl. *Dominica I. Adventus, In natali Domini nostri Iesu Christi, Dominica I. post natalem Domini, In Epiphaniis Domini, In die circumcisionis Domini* stb.).⁴⁵³

Spethe parafrázisai nagyfokú formai-műfaji változatosságot mutatnak. Például a hagyományos hexameteres (Spangenberg evangéliumi átköltései mind hexameterben íródtak) és disztichonos metrumok mellett olyan különlegesebb versformákra is találunk itt példákat, mint a szapphói strófa, a jambikus verselés vagy a *dicolos distrophos* (két időmértékes sorfajta kétsoronkénti szabályos váltakozása). Spethe *ecloga pastoralis*ában a vergiliusi pásztorfigurák, Meliboeus és Sylvanus Jézus Krisztus születésének örömhíréről beszélgetnek. Az egyik szövegrész (Lukács evangéliumának második fejezetéből) *Paraphrasis dialogic*ába van átdolgozva, a megszólalók (*interlocutores*) pedig a következők: *Christus, Lucifer, Daemonium, Homo Libertus, Turba populi, Mulier*. Hasonlóképpen dialogikus formát ölt két *locus*: az egyik János evangéliumának nyolcadik fejezetéből (*Dialogus Christi & Iudaeorum*), a másik pedig Lukács evangéliumának tizedik fejezetéből (*Dialogus Christi & Legisperiti*) veszi témáját. Továbbá két vers címadása (*Christus Redemptor sic ait ~ Mt 20 / Christus ait ~ Lk 6*) arra utal, hogy Krisztus szavai egyenes beszéd formájában hangzanak el.

Mind Spethe, mind Spangenberg parafrázisai bővelkednek klasszikus szavakban, kifejezésekben: pl. *Tonans, Phoebus, Mars, Sol, Ceres, Pluto, Augustus caesar, Meliboeus, Sylvanus, Tityrus, Olympus, Titan, Eurus, Boreas, Auster, Zephyrus, Styx, Tartarus, Avernus, Acheron, Phlegeton, Oceanus, Scylla, Charybdis, Nymphae, Dei ~ Superi*. A költemények retorikai kidolgozottságáról pedig egy-egy szöveghely részletesebb vizsgálata árulkodik.

Spethe a Szentháromság ünnepe utáni 8. vasárnapra (*Dominica VIII. post Trinitatis*) szánta a hamis prófétákról (Mt 7,15-23) szóló evangéliumi átköltését.⁴⁵⁴ A hexameteres parafrázis szövege sok mindenben követi az eredetit, például megtartja a T/2. személyű elbeszélésmódot (*cavete, agnoscetis, cognoscetis, discedite*), a kérdésalakzatokat és a mondatisméltést.⁴⁵⁵ Továbbá Spethe a bibliai textust egyéb figurákkal is színesíti, ilyen a

⁴⁵³ SPETHE 1592, SPANGENBERG 1539.

⁴⁵⁴ SPETHE 1592, Q1r-v.

⁴⁵⁵ „Nonne tuum fuimus per nomen saepe Prophetarum? / Nonne exorcistae miracula plurima passim, / Fecimus?...” ~ „nem az te neuedben tanítottunké, és az te neuedbe üztönke ördögöket, és az te neuedbe soc hatalmas dólgoakat tselekedtünké?”; „Agnoscetis enim propriis ex fructibus illos... Quare cognoscetis eos ex

megszólító formulák ismétlése, halmozása (*O Domine, o domine, o magni bone Nate Tonantis*) vagy az ellentétezés (*sed*).⁴⁵⁶

Spangenberg az Úr irgalma, könyörületessége (*Misericordia Domini*) címet adja a Krisztus, a jó pásztorról szóló evangéliumi *locus* (Jn 10,1-21) verses átdolgozásának.⁴⁵⁷ Az átköltésben – a bibliai szöveg mintájára – Jézus beszél E/1. személyben (*subeo, agnosco, commisso, ducam, reddam*), az eredetiben látott alakzatokhoz hasonlóan szó- és mondatismétlést, továbbá ellentétet is találunk a parafrázisban.⁴⁵⁸ Spangenberg a példázat képeinek azonnali értelmezését adja, nyelvi szinten is kifejtésre kerül a bibliai *locus* implicit jelentésszintje (*bonus pastor=verus magister; oves, magistri ovium=discipuli; lupus=hostis*). Később a költő közel azonos jelentésű szavak (*lacerat, perdit, mactat, vorat, obruit, auffert*) halmozásával nyomatékosítja a farkas/az ellenség megsemmisítő erejét (elhordja, széttépi, leöli, felfalja, elpusztítja, megsemmisíti a juhokat) a nyájra/a hívőkre, Krisztus tanítványaira nézve. Spangenberg alliterációval díszíti azt a részt, amely a farkas elől menekülő (*per prata, per amnes*), nyáját cserbenhagyó béresről szól.

Spethe és Spangenberg költeményeivel jó néhány ponton hasonlóságot mutatnak a magyarországi parafrázisok. A formai-műfaji sokszínűség a hazai átköltéseket is jellemzi, Schesaeus hol elégiába, hol *eclogá*ba burkolva dolgozza át az evangéliumi szöveghelyeket, Pilcius pedig jambikus metrumokkal és hexameterrel egyaránt dolgozik. Mind a magyarországi, mind a német költők erősen antikizálják és retorizálják verseiket, szókincsükben gyakoriak a klasszikus kifejezések, bátran élnek a különféle figurákkal, költői képekkel. A parafrázisok rendkívül logikus, világos szerkesztése (ld. különösen Schesaeusnál) és a szövegben érzékelhető magyarázó-interpretáló szándék (és az ezt meg támogató retorikai-stilisztikai apparátus) didaktikai célzatról tanúskodik. Ezt a szerzői intenciót erősítik a paratextusokban olvasottak is, amelyek – egyéb feladatkörök mellett, mint például Schesaeusnál a hitvédelem vagy a lelki vigasztalás – ugyancsak az átköltések

fructibus, inquam.” ~ „Az ő gyümölczökről esmérítec meg őket... Azért az ő gyümölczökrül, esmérítec meg őket” SPETHE 1592, Q1v.

⁴⁵⁶ „Non omnis qui me Dominumque Deumque vocabit, / Percipiet salvus coelestis gaudia regni: / Sed cui patris erunt curae divina voluntas / Et praecepta mei, qui sidera summa gubernat.”; „Nonne tuum fuimus per nomen saepe Prophetarum? / Nonne exorcistae miracula plurima passim, / Fecimus? hinc igitur nostri memor esto laboris. / His ego sed referam.” [P. A.] *Uo.*

⁴⁵⁷ SPANGENBERG 1539, B5v–B6r.

⁴⁵⁸ „Sum bonus ille ovium pastor...” ~ vö. „En vagyoc amaz jó páztor...”; „Semper oves agnosco meas, & noscor ab illis. / Me pater ut novit, charumque agnosco parentem, / Sic agnosco meas, vitamque miserimus ultro / Pro grege commisso, per mille pericula ducam.” ~ vö. „és esmérém az én iuhaimot, és esmértelem én is azoktól. Az mint esmér engem az én atyám, én is esmérém az én atyámat, és az én életemet adom az iuhokért.”; „At vero infoelix est mercenarius omnis” ~ vö. „Az beres pedig...” [P. A.] *Uo.*, B5v–B6r.

tanító funkcióját hangsúlyozzák (Schesaeus és Spethe kapcsán erről bővebben ld. a II.3. fejezetet).⁴⁵⁹

VI. KRISZTIANIZÁLÁS: BIBLIAI CARMENEK, EPOSZ-IMITÁCIÓ

Czapla repertóriumában a krisztianizált *carmen*eket nem külön csoportba rendezve, hanem az ó- és újszövetségi parafrázisokkal együtt veszi számba.⁴⁶⁰ Például az Ádám és Éva bűnbeeséséről szóló ószövetségi parafrázisok mellett szerepelnek a hasonló tárgyú *carmen*ek is, de az újszövetségi átköltések esetében is ez az eljárás érvényesül.⁴⁶¹ A klasszikus forma vallásos-bibliai tartalommal telítődik, s ezek a szinkretikus költemények hirdetik Krisztus fogantatását, születését, szenvedéseit, halálát, feltámadását és mennybemenetelét.⁴⁶² Ugyanitt szerepel ismeretlen szerzőtől (Anonymus) a *Meditationes metricae in passionem Domini* (1600) című munka, amely már címét tekintve is rokonítható Kaspar Pilcius kötetével (*Meditationes Piae...*). A *carmen*ek mellett az egyéb krisztianizált műfajimitációkra is kitér Czapla felsorolása: Ullrich Bollinger és Nicodemus Frischlin parafrázisainak műfaji mintája Vergilius *Aeneise* volt, Ludwig Camerarius eposza Krisztus születéséről szól, Friedrich Dedekind művének címe (*Metamorphoses sacrae*) pedig Ovidius *Metamorphoses*ét idézi.⁴⁶³ E zárófejezet néhány hazai bibliai *carmen* mellett Leonhardus Mocoschinus Ószövetség-parafrázisának (részletekbe menően a mű első két könyvének) elemzésére is kiterjed. Ez utóbbi átköltés eposz-imitációként is értelmezhető, s mint ilyen, a *sacra poesis* két meghatározó pólusa (antikizálás-krisztianizálás) közötti kényes egyensúlyt szemlélteti.

⁴⁵⁹ Pilcius a *Meditationes Piae...* című kötethez írott előszavában arról beszél, hogy költeményei iskolai közegben, iskolai felhasználásra készültek: „Ex lectionibus Evangeliorum usitatis, praecipuis doctrinae partibus me ipsum inter orandum commonefacio & erudio, applicatio deinde ad auditores foelicus, meo quidem iudicio, succedit.” PILTZ 1583, B1v. (Egyébként a Pilcius kötetében található zsoltárparafrázisok interpretációjának – erről bővebben ld. a III. fejezetben – fényében, a török elleni kollektív küzdelem szempontjából ezek az evangéliumi átköltések és a bennük megfogalmazódó tanítások is aktuális értelmet nyerhetnek.) Spangenberg *praefatió*jában hangsúlyozza, hogy evangéliumi átköltéseivel Justus Jonas fiát (akinek az előző ajánlva van) a szent irodalom, a sugalmazott könyvek tanulmányozására szeretné indítani: „volui quoque hoc munusculo te ad sacrarum literarum studia invitare” SPANGENBERG 1539, A2v.

⁴⁶⁰ CZAPLA 2013, 505–716 (Quellenrepertorium).

⁴⁶¹ Johannes Sprinck: *Carmen de lapsu primorum parentum* (1559), Caspar Geger: *De lapsu primorum parentum... carmen elegiacum* (1561).

⁴⁶² Jacob Locher: *Carmen de festo conceptionis Mariae* (1513), Henricus Husanus: *In natalem Christi* (1554), Vitus Jacobeus: *Elegia de natali Christi scripta* (1557), Johannes Ricardus: *Carmen in natalem Jesu Christi* (1557), Johannes Seckerwitz: *Eidyllion de passione et resurrectione Christi* (1557), Dominicus Mancinus: *De Domini nostri Jesu Christi passione* (1559), Johannes Maior: *Carmen in ascensionem Christi* (1563), Johann Conrad Rhumel: *De passione et morte Jesu Christi* (1614). Keresztelő Szent János születésére: Henricus Husanus *In natalem Ioannis Baptistae* (1554).

⁴⁶³ Ulrich Bollinger: *Moseis. De rebus gestis Mosi. Heroico carmine ad imitationem Aeneis. Virg.* (1597/1603), Nicodemus Frischlin: *Hebraeis. Regum Iudaicorum, & Israeliticorum historia... carmine heroico Virgiliano describitur* (1599/1610), Ludwig Camerarius: *In natalem Christi epos* (1594), Friedrich Dedekind: *Metamorphoses sacrae* (1565).

VI. 1. A *Meditationes Piae*-kötet versei⁴⁶⁴

Maga a *meditatio* kifejezés csak egyszer fordul elő a *Meditationes Piae*-kötethez írott előszóban, mikor Kaspar Pilcius azt fejtegeti, hogy a keresztény ember lelke a kínok, nehézségek és gyötrelmek idején csak az imában (*precatio*) és az Isten ígésén való elmélkedésben (*meditatio*) találhat megnyugvást és vigaszt, csupán az ékesen szóló, izzó könyörgésből, az Úr segítségül hívásából (*gratum cultum invocationis, ardentis orationis interventu*) meríthet erőt a küzdelmekhez.⁴⁶⁵ A *praefatio* a *meditatio* mellett a szent költeményekre még két kifejezést használ: 1. *exercitium* = '(had)gyakorlat' 2. *tirocinium* = 'újoncszolgálat, első hadi szolgálat, első próba'.⁴⁶⁶ A szóhasználatból több következtetést is levonhatunk. Egyfelől bizonyos, hogy Pilcius a főcímben szereplő *meditationes* kifejezést elsődleges jelentésében használja, erre utal az előszóból előbb idézett részlet is, amely a kötetben szereplő verseket tulajdonképpen két műfajra osztja: imákra (*precatio*) és elmélkedésekre (*meditatio*). Példaként elegendő itt a kötet záróverseire utalni.

Az utolsó előtti költemény a következő címet kapta: *In tentationibus pii hominis cogitationes*, azaz a kegyes ember elmélkedései a megpróbáltatások közepette. A költő arra biztatja az istenfélőket, hogy vész idején a mindenható Jézus Krisztusban keressenek oltalmat, aki a testnek és a léleknek egyaránt erős, hatalmas védelmezője. Ugyanakkor szánja a testet, az ember anyagi, fizikai mivoltát (*O miseranda caro*), amely megrendülve és félelemtől reszketve a földi, mulandó segítségben (fegyverzet, erődítmény) reménykedik Istent lebecsülve, háttérbe szorítva, mert ezzel önnön romlását, pusztulását sietteti.⁴⁶⁷ Piltz egyébként a *cogitatio* szót nem itt használja először a *meditatio* szinonimájaként, az előszóban szintén él ezzel a megoldással (*Ubi animus tantorum beneficiorum cogitatione obfirmatus est...*⁴⁶⁸), mi több, a Calepinus-lexikon is egymás megfelelőjeként hozza a két szót.⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ Kaspar Pilcius munkásságáról ld. RÁTH 1892–93, HADOBÁS 2003.

⁴⁶⁵ „Mens per *precaionem, & meditationem* verbi & promissionum, confirmata fide, certo scit se accipere remissionem peccatorum, iustitiam; & Spiritum S. corda nostra Christum accipere hospitem, qui sua benignitate, sua praesentia, & efficaci consolatione nos in cruce & morte sensu & gustu aeternae vitae perfundit, nos roborat, & confirmat. Ubi animus tantorum beneficiorum *cogitatione* obfirmatus est...” [P. A.] PILTZ 1583, A6v–A7r.

⁴⁶⁶ 1.) „Quod autem *haec tenuia exercitia* publicentur, instituti mei ratio haec est.” 2.) „Sub tuo nomine, Generose & Magnifice Domine, patrone beneficentissime, *haec tyrocinia* edenda putavi.” [P. A.] *Uo.*, B1v, B2v.

⁴⁶⁷ „Praesidium mortale caro tremefacta requirit, / At mea mens Christo fidit ubique Deo. / O miseranda caro, cum solo cunctipotente / Posthabito quaeras arma caduca Deo. / Ut fugias mortem, mortale praehendis asylon, / Sic tua spes ultro mortis in arma ruit. / Ergo vivifico mecum confidito Christo, / Corporis hic vindex est animaeque potens.” [P. A.] *Uo.*, L5r.

⁴⁶⁸ *Uo.*, A6v–A7r.

⁴⁶⁹ Calepinus latin-magyar szótára (1585), Faustus Verantius ötnyelvű szótára (1595), illetve Szenci Molnár latin-magyar szótára (1604) és lexikona (1611) a címben szereplő *meditatio* szónak csak a 'gondolkodás,

A másik költemény nyolc disztichonba foglalt imádságot tartalmaz a nap meghatározott időszakaira (1. reggeli ébredés – *Mane surgentis*, 2. tisztálkodás – *Lavantis*, 3. napkelte – *Sole exoriente*, 4. étkezés előtt – *Cibum sumturi*, 5. étkezés után – *Post sumtum cibum*, 6. napnyugta után – *Post Solis occasum*, 7. elalvás előtt – *Dormituri*, 8. bármely időszakra – *Quolibet tempore*) a lélek kegyességre indítása céljából.⁴⁷⁰

A szakirodalom szerint elsősorban a beszélő én retorikai pozíciójában ragadható meg a különbség az imádság és az elmélkedés között.⁴⁷¹ Az utóbbi költeményben az imádságot mondó lírai én Krisztushoz intézi hálaadását és kéréseit, az ima mondandója az isteni személyre irányul, Isten (itt Krisztus) iránti vagy előtti aktus ez. Ezzel szemben a korábban említett elmélkedő versben nem Krisztuson van a hangsúly, hanem az Isten és ember közti viszonyon, az Isten világában létező emberen, az istenfélő ember gondolatain, eszmefuttatásain. A mondanivaló, a megfogalmazott intés (ti. A mindenható Istenben bízz, ne a mulandóban remélj segítséget!) is az emberhez szól, az embert próbálja helyes, a kegyes lélekhez illő lelki cselekvésre készíteni, azaz az Isten-ember viszony alakítására tesz kísérletet a beszélő én. A költemény végig test (*caro tramefacta, corpus*)-lélek (*mea mens, anima*) kettőséről beszél, és ellentétbe (*at*) állítja egymással az ember törekeny, mulandó, földi segítségre vágyódó anyagi, fizikai valóságát és az Istenben, Krisztusban bizakodó, anyagtalan, örök és elpusztíthatatlan esszenciát, a lelki szférát.

Pilcius az előszóban az *exercitium, tirocinium* ('gyakorlat, első próba vagy szolgálat') kifejezésekkel a *meditatio* szó másodlagos jelentésére is utal. A gyakorlatot egyfelől érthetjük lelki, vallási gyakorlatként, hiszen a kötetben szereplő verses imádságok és elmélkedések elsődlegesen a használati irodalom műfajai, a magánáhítatot szolgáló vallásos tevékenységek. Másfelől, ha a szövegek keletkezésének kontextusát is figyelembe vesszük, miszerint ezek a költemények iskolai közegben, iskolai felhasználásra készültek, a gyakorlatot iskolai retorikai, beszédgyakorlatként is érthetjük.⁴⁷² Ez utóbbi megközelítést

elmélkedés' jelentését hozza. A Calepinus-lexikonban (1502) viszont két jelentés szerepel: 1. 'gondolkodás' (*cogitatio*), 2. 'tanulmányozás, előkészület, gyakorlat' (*commentatio*), konkrétan a szónoki és a hadi gyakorlatokat/gyakorlásokat, felkészüléseket hozza példaként egy-egy antik *locus* – Cicero, ifj. Plinius – alapján. Györkösy Alajos (1956) latin-magyar szótárába szintén felveszi a *meditatio* szó mindkét jelentését: 1. 'gondolkodás, elmélkedés', 2. 'készülődés, gyakorlás, előkészület vmire (gen.)'.

⁴⁷⁰ pl. „Lavantis: Christe, cutis sordes nitidis ut tergimus undis: / Sic animae foedam sanguine terge luem.” (tisztálkodás: Arra kéri Krisztust, hogy úgy tisztítsa meg vérével lelkünket a nyavalyáktól, miként a víz mossa le bőrünkről a piszkot.); „Post sumtum cibum: Vis nova ceu membris epularum munere venit: / Sic animae accedat gratia, Christe, recens.” (étkezés után: Kéri Krisztust, hogy miként az elfogyasztott étel új erővel tölti el a test tagjait, úgy költözzön a lélekbe is friss hála.) PILTZ 1583, L5v–L6r.

⁴⁷¹ HELTAI 2008, 79–81.

⁴⁷² „Ex lectionibus Evangeliorum usitatis, praecipuis doctrinae partibus me ipsum inter orandum commonefacio & erudio, applicatio deinde ad auditores foelicus, meo quidem iudicio, succedit.” PILTZ 1583, B1v.

erősíti a *praefatio* markáns retorikai szemlélete, mely szerint az *oratio* a hitet védelmező fegyver, amellyel a hit megőrzéséért és a túlvilági üdvösségért folytatott harcot vívják a keresztények, így kiváltképpen fontos, hogy elménket az ékesszólás tudományában (mint hadi gyakorlatban) pallérozzuk. A Piltz-előszó végig ebben a katonai kontextusban használja és értelmezi a retorikát, és vélhetően ez indokolja a '(had)gyakorlat, újoncszolgálat, első hadi szolgálat' jelentésben is használatos, így áttételesen a versek egyedi retorikai-poétikai megformáltságára is utaló *exercitium/tirocinium* szavak alkalmazását is.⁴⁷³

A kötet alcímében egyébként a *pia carmina* ('kegyes versek/költemények') jelzős szó szerkezet is szerepel (*quibus etiam alia quaedam pia carmina sunt adiecta*), amely a *meditatio* szóval együtt a gyűjtemény egészét értelmezi, annak módszertani-műfaji változatosságára utal. Összességében elmondható tehát, hogy Kaspar Pilcius *Meditationes Piaae...* című kötete kegyes témákat, műfajokat (*precatio, meditatio*) felölelő krisztianizált *carmen*eket (a *carmen*-gyűjtőfogalom nagymértékű formai-tartalmi változatosságra utal) és bibliai szövegek, zsoltárok antikizáló parafrázisait (bővebben ld. a III. és a V. 3. fejezetekben) egyaránt tartalmazza.

Kaspar Pilcius a klasszikus metrumok egész tárházát hozza gyűjteményében: pl. *hexameter, disztichon, phalaecium, sapphicum, iambicum, asclepiadeum choriambicum, carmen trochaicum alcmanio et euripideo alternatim mixtum, glyconium asclepiadeum, hipponacteo trochaico dimetro catalecto constans*. A késő humanizmus idején ez a magas szintű, elmélyült költészettani tudás elvárt kompetencia volt, jól mutatja ezt a 16. századi poétika-tankönyvek összetett ismeretanyaga is. Jacob Micyllus *De re metrica libri tres...* című munkája és Károlyi Péter két könyvből álló *Institutiója* egyaránt részletekbe menően foglalkozik a Pilcius által is használt versformákkal.⁴⁷⁴

Pilcius a Szentháromság ünnepe utáni 7. vasárnapra két élelemért mondott hálaadó verset írt. Az első költemény szapphói strófákban készült, a másik vers címe (*Alia*) alatt pedig az alkalmazott metrum a következő megnevezést kapta: *hipponacteo trochaico*

⁴⁷³ „Itaque militiam exercere dicimur, cum fidem oratione circumseptam custodimus, pro eius incrementis ad Deum clamamus, & Spiritus S. auxilium, pro eadem confirmanda, imploramus; cumque omnibus diaboli & hostium, nos a via salutis in viam perditionis retrahere nitentium insultibus, hunc clypeum & Gorgonem obtendimus, omnesque tentationes exceptas, hoc telo retundimus & superamus. Veram ergo fidem impetrat, custodit & conservat oratio, quam tamen & ipsam ex vera fide proficisci, & vera fide niti oportet... Porro de virtute orationis inquit Augustin: Oratio iusti est clavus coeli, ascendit precatio, descendit Dei miseratio... Per hanc mentes nostrae cum Deo loquuntur, & Deo coniunguntur; huius beneficio tanquam scalis & gradibus ad Deum ascenditur, & et ad ipsum pervenitur... Fateor, me simplicitatem & perspicuitatem assequi voluisse; eius rei gratia malui leges metricas, paucis tamen in locis, violare, quam sententias familiares obscuritate & verborum insolentia involuere...” [P. A.] PILTZ 1583, A4r–v, B2r.

⁴⁷⁴ MICYLLUS 1539, CAROLINUS 1567.

dimetro catalecto constans.⁴⁷⁵ Micyllus kötetének első részében (*Liber Primus*) a különféle verslábakat (*De pedibus*) és verseléseket, a verslábakból felépülő sorfajtákat (*De versibus, seu metris*) tárgyalja, az elméleti ismereteket pedig minden esetben gyakorlati példákkal is kiegészíti (*Typi & exempla pedum*). Természetesen Pilcius metrumba is szerepel a tankönyvben, a tisztán *trochaeus*okból felépülő verssor-típusoknál (*Typus Trochaici metri puri*): „Dimetrum Catalecticum: quod et Euripideum vocant. Constat tribus pedibus simplicibus et syllaba, talia sunt in Hyppolyto.”⁴⁷⁶ A leírás szerint egy három verslábból (három *trochaeus*) és egy hosszú szótagból (csonka *trochaeus*) álló metrumról van itt szó.

Károlyi Péter munkájának megalkotottsága a szerző didaktikus intenciójáról árulkodik, a verstani ismereteket dialogikusan, szemléltető példákkal kiegészítve és a verslábak megjelölésével adja át az olvasónak. Micyllus leírása tehát Károlyinál kérdés-felelet formájában jelenik meg: „Quid est Dimetrum Trochaicum? Est quod constat tribus regionibus in hoc genere usitatis, et syllaba superflua.”⁴⁷⁷

Pilcius krisztianizált carmenjeinek szövegében a klasszikus metrumok mellett antik szavakat, kifejezéseket is találunk. A Jézus körülmetelésének napjára (január 1.) készült költeményben a Krisztussal azonosított Nap(világ) *Phoebusként* szerepel.⁴⁷⁸ Egy másik vers azzal rémíti a paráználkodót, hogy bűne miatt örök gyász és szomorúság vár rá a *Styx*, azaz az alvilág mélyén.⁴⁷⁹ A Szentháromság ünnepe utáni tizenharmadik vasárnapra szóló költemény hasonlata szerint a bűn elszakítja a híveket a Teremtőtől, és úgy kergeti őket a zsványok keze közé, ahogy az északi szél, a *Boreas* szórja szét a könnyű pelyvát.⁴⁸⁰ A gazdag és a szegény Lázár történetére utal az a vers, amely a Szentháromság ünnepe utáni első vasárnapra íródott. Az idézett részlet szerint a szegény Lázár halál utáni sorsa példaként szolgál arra, hogy aki a hit erejével képes felülemelkedni az evilági csapásokon és fájdalmon, az a túlvilágon igaz boldogságra fog lelteni, s a mennybe, az *Olympusra*, Ábrahám kebelére és az angyalok seregébe kerül majd.⁴⁸¹ A Szentháromság ünnepe utáni

⁴⁷⁵ PILTZ 1583, G5v–G6r.

⁴⁷⁶ MICYLLUS 1539, E8r–v. Példát is hoz a verssorra Micyllus, mi több, a verslábakat is jelöli: Nos premit necessitas –u-u-u- (F4v.).

⁴⁷⁷ CAROLINUS 1567, H2v.

⁴⁷⁸ „Ianus nivosus splendidam / Phoebi reducit lampadem, / Anni novi labentia / Ut auspicetur tempora. / O Christe, sol purissime, / Et vera lux, Ecclesiae, / Propinquioris exhibe / Iubar tuae praesentiae.” [P. A.] PILTZ 1583, C3r.

⁴⁷⁹ „Te manet aeternus praefractam sub styge luctus: / Te virtus Dei ubique foras eliminat, usquam / Relligiosa tuae ne tangant atria sordes.” [P. A.] *Uo.*, C5v.

⁴⁸⁰ „Ac sicut paleae leves feruntur, / Impulsu Boreaeque dissipantur: / Sic nostrum scelus impium revulsos / Nos a rerum hominumque conditore, / Saevas dispulsit in manus latronum (...)” [P. A.] *Uo.*, H3r–v.

⁴⁸¹ „Quandoquidem soli novit confidere Christo, / Et forti aerumnas vincere mente graves. / Solamenque mali statuens in dogmate sancto, / Expectat firma gaudia vera fide. / Lazarus exemplo est, ut fias compos Olympi / Abrahaeque sinus Angelicique chori.” [P. A.] *Uo.*, F2r.

nyolcadik vasárnapra szánt költeményben Pilcius arra kéri Jézust, hogy védelmezőként hozzon segítséget a szerencsétlen, nyomorúságos helyzetekben, és fékezze meg a vad furiákat, erynniseket (*Erinnes*).⁴⁸² A kötet egyik verse Krisztus királyságát hasonlítja össze a földi, politikai (világi hatalom irányította) királyságokkal öt ellentétpár mentén. A harmadik gondolatpárban a gigászok (*Gigantes*) is említésre kerülnek, amikor arról van szó, hogy a földi királyságok alattvalói virtusukban a gigászokat követik és karddal küzdenek a gonosz ellen, míg Krisztus szolgálói inkább a beszéd erejével harcolnak.⁴⁸³

Pilcius a klasszikus metrumok és szavak használata mellett a stilisztikai eszközök alkalmazásával is a *carmen* formai-műfaji jellegzetességeinek imitálására törekszik. A Szentháromság ünnepe utáni második vasárnapra írott versben szerepel egy példa a metaforák halmozására, ismétlődésére: Krisztus a különféle ételek és italok (kenyér, víz, méz, tej, nektár) formájában kerül megszólításra, hiszen maga Krisztus a hívők táplálója és életetője.⁴⁸⁴ Másutt egy hasonlatba burkolva Pilcius ugyanerről beszél: Isten úgy táplál minket, mint a vadakat és a madarakat.⁴⁸⁵ A *Superbiae malitia* című disztichonos költeményben a lírai beszélő a megszemélyesített Göghöz E/2. személyben szól: általa (*per te*) taszított le az alvilági vizekbe Lucifer is, miatta veszítették el a halandók az ég boldog királyságát. Ugyanitt a lenti (*ad undas infernas*) és a fenti világ (*regna beata poli summi*) áll ellentétben egymással.⁴⁸⁶

Pilcius változatos bibliai-vallási témákkal tölti meg *carmen*jeit: pl. Krisztus, a jó pásztor oltalmazza az istenfélőket (Jn 10,1-21), Krisztus az üdvösségre táplálja híveit (Jn 6,47-58), Krisztus megbocsát Mária Magdolnának (Lk 7,37-50) stb. A verseket pedig sokszor ugyanazon retorikai séma mentén alkotja meg. Az érvelő egység (*narratio*: általános kijelentések Krisztus tetteiről, hatalmáról jelen és múlt időben) teszi ki a költemények nagyobb részét, majd ezt az esetek többségében a Krisztushoz intézett E/2. személyű imádság, fohász (*precatio*) követi, amely a közösség (*nos*, T/1.) nevében szól. A két szerkezeti egységet a költő sokszor az *ergo* következményes kötőszóval választja el egymástól, így érzékeltetve, hogy az istenséghez való könyörgésnek van értelme, a kérések

⁴⁸² „At tu Christe, sacri praeses fidissime, coetus: / Fer miseris rebus dulce patrociniū. / Et compesce *trucas furias saevas & Erinnes*, / Grassantes diris caedibus atque lupos.” [P. A.] PILTZ 1583, G6v.

⁴⁸³ „III. Politicum: Mercurios lingua quaerit, virtute *Gigantes*, / Qui perimunt sontes ense, teguntque bonos. III. Christi: Deligit in servos testacea vascula Christus, / Qui stulta mundi robora voce domant.” [P. A.] *Uo.*, H1r.

⁴⁸⁴ Christe Iesu, Christe gloriose, Pie Christe, Redemptor = Panis alme, Pane vitae, Manna vitae, Esca sacratissima, Dape coelica, Dulcis unda, Cruoris dulcedine, Amne vivo, superni fluminis suavitate, mel suave, favo perenni, Lac limpidissime, Ros superne, dulce nectar, Odor gratissime. *Uo.*, F2r–F3v.

⁴⁸⁵ „Ceū feras & alites; / Sic alit nos servulos, / Dans cibos gratissimos.” *Uo.*, G5v–G6r.

⁴⁸⁶ „Lucifer infernas per te destrusus ad undas, / Spem penitus nullam qua releuetur habet. / Per te factus homo periurus Apostata, summi / Turpiter amisit regna beata poli.” *Uo.*, I2r.

majdan meghallgatásra találunk, hiszen Jézusnak hatalmában áll azokat teljesíteni. A Mária Magdolnáról szóló költemény szerkezete szemlélteti az építkezés logikáját. A vétkes asszony Krisztus követője lett, Messiásnak tartotta Urát, aki szolgálója hitének jutalmául elengedte annak bűneit, s az azokért járó büntetéseket. A bűnbánó istenfélők (*nos*) arra kéri (*oramus*) Krisztust, hogy tekintsen rájuk (*respice*) is hasonlóan, mint ahogy Mária Magdolnára tekintett, és szabadítsa meg (*liberes*) őket is vétkeiktől és az azokért járó szenvedésektől.

Culpis gravata foemina,
Christi sequens convivia,
Hunc esse Messiam approbat,
Qui tollat orbis noxias.
Latens fides sese exerit
Pedes rigat dum lacrymis,
Tersos capillis, osculis
Dum coleretque odoribus.
Huic multa Christus crimina
Remittit atque debita,
Salvam fide pronunciat,
Deique pace roborat.
(...)
Oramus ergo supplices,
Vultu pari *nos respice*
Quo Magdalenam & omnibus
Nos liberes piaculis.⁴⁸⁷

VI. 2. Egyéb bibliai carmen-imitációk

Zsámboky János⁴⁸⁸

Zsámboky János 1553-ban megszakította a már több mint tíz éve tartó külföldi peregrinációját (Bécs, Wittenberg, Ingolstadt, Strassburg, Párizs), és hazafelé tartva a katolikus ingolstadti egyetemen beszédet mondott, amelyet még ugyanabban az évben Augsburgban ki is adott Georg Pappenheim, a regensburgi főpap támogatásával.⁴⁸⁹ Ehhez a karácsonyi *oratio*hoz egy négy részből álló versfüzér is kapcsolódik, amelyben Zsámboky János Krisztus születését ünnepli, magasztalja.⁴⁹⁰ A költemények szerzőjük

⁴⁸⁷ [P. A.] PILTZ 1583, G1v–G2r.

⁴⁸⁸ Zsámboky János munkásságáról ld. TÉGLÁSY 1980, TÉGLÁSY 1981, ERDEI 1986, TÉGLÁSY 1995, ALMÁSI 2005, ALMÁSI 2005a, TÜSKÉS 2009, ERDŐS 2010, MAYER 2011, GYULAI 2012, ALMÁSI – KISS FARKAS 2013, DOMOKOS 2015, MOLNÁR 2016, PERGER 2016.

⁴⁸⁹ SAMBUCUS 1553, ALMÁSI 2005, 895.

⁴⁹⁰ SAMBUCUS 1553, C1r–C7v.

vallási hovatartozását (Zsámboky az egyetlen katolikus a *sacra poesis* hazai szerzői közt) tekintve mindenképp unikumnak számítanak a magyarországi forrásanyagban.⁴⁹¹

Zsámboky a sorban első, leghosszabb versében (*In Christi natalem*) követi az antikvitás hagyományait mind a verselés (pl. hexameter), mind a szóhasználat terén.⁴⁹² Istent *Tonansként* vagy *Rector Olympiként* emlegeti, a Nap(világ) nála is *Phoebus*, az égbolt *Olympus*, a halál kapcsán pedig – amikor arról van szó, hogy Krisztus elüzi, leigazza a halált – itt is előkerülnek a szokványos klasszikus kifejezések: pl. *Styx*, *Phlegethon*, *Cocytus*, *Acheron*, *Cerberus*, *Charon*, *tartareus*.⁴⁹³

Zsámboky változatos szószerkezetek, körülírások halmozásával él, amikor köszönti (*salve*) és megszólítja Jézust: szent fiúgyermek (*Sancte puer*), a Mennydörgő csodálatra méltó képmása (*miranda Tonantis imago*), Isten hatalmas sarja (*Magna Dei proles*), kicsiny fiúgyermek (*parve puer*). Majd invocációjában arra kéri a megváltót, hogy Apollo és a Múzsák helyett Ő maga adjon neki erőt, tehetséget verse megalkotásához: „Tu tu sis Phoebus”⁴⁹⁴ Kívánságát a *tu* személyes névmás ismétlésével nyomatékosítja a lírai beszélő. A költő ellentétbe állítja egymással a gazdag kincseket, királyi ajándékokat (*regia dona*) és

⁴⁹¹ A hazai neolatin bibliai költészet alkotói közt szinte kizárólag protestánsokat tudunk említeni, ez pedig nyilvánvalóan a verseket létrehozó kulturális közeg konfesszionális berendezkedéséből adódik. A *Pietas humanistica...* című kötet (URBAŃSKI 2006) egyes tanulmányai azonban arra is rámutatnak, hogy a *sacra poesis* nem felekezeti függő. Például Anna Kapuścińska szövege (51-62. oldal) Stanislaus Hosius (1504–1579), lengyel római katolikus bíboros 1528-as latin nyelvű zsoltárparafraízisával (*Paraphrasis in psalmum quinquagesimum*) foglalkozik.

⁴⁹² A versfüzér második darabja szapphói strófákban készült. Karácsony, újév és Krisztus mennybemenetelének napjáról egyaránt szó esik a költeményben, az évet a kétarcú Ianus nyitja meg („Seculum iam grande aperit Biformis / Ianus...” [P. A.] SAMBUCUS 1553, C3v.). Krisztus ereje akkora, hogy az képes megfékezni a sátáni erőket, felülkerekedni a halálon („Robur huic magnum, fugiunt rapaces, / Quem tremunt et lucifugi sodales. / Quod fores saevi superabit Orci, / Ditis et aulam.” [P. A.] *Uo.*, C4r.), megszabadítani a hívőket a zsarnok karmaiból, még Charon, a sötét alvilági palota kapuőre is engedelmeskedik Jézusnak („Hic dies Anni, remouet severum / Carcerem, infestusque redit *Charonti*: / Cedit immanis puero nigrantis / Ianitor aulae.” [P. A.] *Uo.*, C3v.). Alexandrus Hoferus báróhoz szól a harmadik vers, amelyben Zsámboky ismételten hangsúlyozza, hogy a szent sarj, azaz Jézus legyőzi a halált, így ezután már nem kell az Erynnis álnokságaitól tartani („Posthac *Erynnis* ne metuas dolos / Quod sancta proles, *Persephonem* domat” [P. A.] *Uo.*, C6v.). Végezetül az utolsó költemény Johannes Delicasius képéhez íródott (*Ad Ioannis Delicassii effigiem*), Delicasius képességeit, különösen nyelvi tehetségét, ékesszólását dicséri itt a költő („Ore potens *Ciceronis* erat, imitator et artis / *Eloquii*, patriis olim abiturus agris.” [P. A.] *Uo.*, C7r.). P. Vásárhelyi Judit kutatásaiból ismeretes Zsámboky retorika iránti érdeklődése. A *De imitatione Ciceroniana dialogi tres...* (Párizs, 1561, RMK III. 487) című munka jól tükrözi szerzője ciceroníanus nézeteit, amelyek kialakulása és elmélyülése a peregrináció idején látogatott akadémiák neves professzorai (Melanchthon, Sturm, Veit Amerbach) hatásának tudható be. Innen szemlélve a karácsonyi verseket és az előttük álló *oratiót*, világossá válik, hogy a költemények a beszéd retorikai szerkezetének részeiként, *laudatiókként* (*genus laudativum*) funkcionálnak. Zsámboky ciceroníanizmusáról bővebben ld. VÁSÁRHELYI 1978.

⁴⁹³ „moveat contra summum fera bella *Tonantem*”, „Condiderat *Rector* summus stellantis *Olympi* / Humanum genus”, „Splendidus nobis *Phoebus* iubar extulit undis”, „Aetherei patris, primum qui exordia mundi / Fundarat verbo, stellasque micantis *Olympi*”, „Sed quum *tartareas* multi veherentur *ad oras*, / *Styx* ubi sulphurea et *Phlegethon cocytus* et ater”, „Vae *stygii* proceres, inferni *Cerbere* custos.”, „Non vobis *Acheron Phlegeton* vel proderit ipse, / Nec *Styx*, lucifugis nebulas quae exhalat amaras.” [P. A.] SAMBUCUS 1553, C1r–C3r.

⁴⁹⁴ „Non ego *Pegasidum* numen, sacrasve puellas / Sollicito, ut veniant taceat quoque doctus *Apollo*: / Tu tu sis *Phoebus*, felix allabere votis: / Tu mihi pande, precor, causas, et suffice vires.” [P. A.] *Uo.*, C1r.

a szegényes, egyszerű költeményeket (*tenui carmine*). Krisztus az imáknak és a verseknek örvend, így Zsámboky is dalban próbál Urának hódolni.⁴⁹⁵

A költő retorikailag rendkívül logikusan építi fel versének szövegét. Előbb feleveníti a teremtés és a bűnbeesés történetét, utóbbiból levonva az általános érvényű következtetést, hogy az eredendő bűn miatt minden ember vétkes. Majd Krisztus születéséről és ennek az eseménynek a halandó emberi létre gyakorolt pozitív hozadékairól szól: a Megváltó eltörli a vétkeket, megóv a sötétségtől, a haláltól, a büntetésektől, Jézust nem tudja felülmúlni az ellenség, sem pedig a zsarnokok, mint amilyen Heródes is volt.⁴⁹⁶ Végül egy fohással zárul a költemény, a közösség Krisztushoz könyörög, hogy űzze el az ellenséget, amely népe vérét és lelkét kívánja, hogy eláraszthassa a földet a ragyogó béke.⁴⁹⁷ Ez a szerkesztés (miszerint a záróimádságot, a konkrét kéréseket a történetmesélés mintegy érvelésként előzi meg, készíti elő) teljesen egybeváág a Pilciusnál tapasztaltakkal.

Friedrich Reis

A sziléziai (tescheni) Friedrich Reis vallásos költeményét csupán a nyomtatás helye (Lőcse) köti Magyarországhoz.⁴⁹⁸ A 16–17. században szoros szellemi kapcsolatrendszer létesült Szilézia és a felső-magyarországi városok között. Lőcse ekkor javarészt német lakosságú, latin-német nyelvű kultúrával rendelkező település, amely a sziléziai városokhoz fűződő élénk kapcsolatokkal bír.⁴⁹⁹ Ez a kapcsolatrendszer gyakran kirajzolódik a korabeli neolatin költészet alkotásaiban, nem ritkák a Reiséhez hasonló kiadások. Ahogy az itthon megjelent munkák szerzői közt találunk sziléziaiakat, úgy arra is bőven van példa, hogy magyarok szerepelnek sziléziai kiadványokban. Az eredetileg sziléziai (boleszli) származású – de 1601-ben Wittenbergből Bártfára települt, s azután magyarországi működésű, így Reisszal teljességgel párhuzamba nem állítható – Caspar Preller például 1607-ben Bártfán adta közre latin nyelvű lakodalmi versét.⁵⁰⁰ Továbbá két 16. századi görllitzi nyomtatványról is érdemes itt szólni: az egyik egy üdvözlő-köszöntő, a

⁴⁹⁵ „Si sint divitiae, quas iactat decolor Indus: / Munera si thuris, quo culta Sabaea superbit: / Aut acris myrrhae, tibi regia dona referrem: / Sed quia vel precibus, tenui vel carmine gaudes: / Carmine quod pueros flectit, quo pellitur ira: / His mihi nunc facilem, te Iesu, reddere conor.” [P. A.] SAMBUCUS 1553, C1r.

⁴⁹⁶ A lírai beszélő E/2. személyben szól Heródeshez: „Et quanquam teneros cupide mactare pueros / Gaudebis, nullis unquam minor ipse Tyrannis / Saevitia Herodes, gremio qui mille parentum / Eripies natos, laeta ne luce fruatur: / Non tamen his armis Christum, neque vi superabis.” [P. A.] Uo., C2v.

⁴⁹⁷ „Coniunctis manibus postremo, Christe, precamur: / Per lachrymas tristes, et per tua vulnera: tandem / Finibus ut pellas hostes, qui castra sequuntur, / In nostrum possint dextras ut ferre cruorem: / Qui poscunt animos etiam, dulcesque penates / Sanguine laetantur, repetunt atque omnia ferro. / Haec prohibe, ac aperi quae sit tua certa voluntas. / Candida pax cunctas terrarum protegat oras...” [P. A.] Uo., C3r.

⁴⁹⁸ REIS 1618.

⁴⁹⁹ GALLI-PAVERCSIK 1981, 312.

⁵⁰⁰ PRELLER 1607.

másik pedig egy halotti versgyűjtemény.⁵⁰¹ A költemények szerzői mindkét kötet esetében magyarországi (zömében felvidéki) költők: pl. Kaspar Pilcius (márkusfalvi pap), Kaspar Frank (a szepesi kamara számtisztje Kassán), Matthias Bobrovicz (készmárki vámtiszt), Máriássy Zsigmond és Pál (márkusfalvi tanulók), Joannes Jantschius (iglói pap és esperes), Valentinus Hortensius (lethánfalvi lelkész), Michael Wirth (eperjesi jegyző), Joannes Frölich (leibiczi rector) stb.

A disztichonos verselésű költeményben csupán szórványosan található egy-két példa (*Sol, furiis*) a klasszikus szó- és retorikai-stilisztikai eszközhasználatra.⁵⁰² A passiótörténet tömör összefoglalása, a tárgyilagos beszédmód egyáltalán nem enged teret a mondanivaló retorizálásának, az érzelemdús és színes, esetleg párbeszédekkel tarkított elbeszélésnek. A vers első soraiban (invokáció) Reis a *Spiritus Dei*t kéri, hogy vállalkozásában támogassa, hiszen a Lélek kívánalma, hogy Krisztus dicső haláláról költemény szóljon.⁵⁰³ Továbbhaladva azonban – egy zárójeles elbeszélői közbevetéstől és egy hasonlattól eltekintve – már semmi említésre méltót nem találunk a versszövegben.⁵⁰⁴

Mind a négy evangélista leírja Jézus Krisztus szenvedéstörténetét, Reis költeményében pedig ezeket a részleteket egy összefüggő egésszé rendezi össze. Tulajdonképpen egy lényegretörő szinopszist készít, amelyben röviden kitér a passió leglényegesebb mozzanataira egészen a kezdetektől: Krisztus születése és tanító munkája, a zsidók gyűlölete Jézus iránt, az utolsó vacsora, imádság az olajfák hegyén, Krisztus elfogatása, Kajafás főpapról, Pilátus védelmezi Jézust, Krisztus megkorbácsolása, töviskoszorúval való megkoronázása és keresztre feszítése. A költő már a vers legelején kiemeli, hogy miért fontos mindezekről beszélni, gondolkodni: mert a Megváltó véréből született üdvösség visszaadta nekünk az örök élet örömeit.⁵⁰⁵ Ezt a gondolatmenetet folytatva hangzik el a záróimádság is (hasonló szóhasználattal), amelyben a közösség (*nos*) azért imádkozik Krisztushoz, hogy képesek legyenek megbecsülni, s ne tékozzák el az

⁵⁰¹ *Carmina gratulatoria...* 1591, *Memoriae nobilis...* 1595.

⁵⁰² „*Sol etiam lucem negat...*”, „*Impia tunc illum, furiis immanibus acta...*” [P. A.] REIS 1618, A2v, A3v.

⁵⁰³ „*Mens gestit paucis componere carmina verbis, / Et Christi mortem concelebrare metro. (...) Spiritus ergo Dei praesentibus annue caeptis, / Omnia ut haec belle commemorare queam.*” [P. A.] *Uo.*, A2r.

⁵⁰⁴ Krisztus az utolsó vacsorára készülve már tudta, hogy közeleg halálának ideje: „*Tunc Christus Dominus, summi Patris ardua proles, / (Nam scivit mortis tempora adesse suae) / Discipulos binos misit, coenamque parare / Mandavit...*” [P. A.] *Uo.*, A2r. A zsidók Krisztusra oroszlánok módjára támadtak rá, úgy rontottak rá, ahogy az oroszlánok szokták szétmárcangolni a zsenge bárányokat: „*Tunc mox invadunt Iudaei, more Leonum, / Qui teneros agnos dilacerare solent.*” [P. A.] *Uo.*, A2v.

⁵⁰⁵ „*Haec etenim nobis aeternae gaudia vitae / Reddidit, illius sanguine parta salus.*”, „*Da pie Christe, precor, ne nos tua munera sancta / Spernamus, roseo sanguine parta tuo. / Sed fac, ut his tandem laeti post fata fruamur, / Dicentes semper cantica grata tibi.*” [P. A.] *Uo.*, A2r, A3v.

Uruk véréből született ajándékokat, hogy haláluk után is boldogan élvezhessék ezeket az adományokat.

Nikolaus Erhard és Adam Taganius

A *sacra poesis* jegyében keletkezett költeményeket az átmenetiség (szinkretizmus) jellemzi. Az esetek többségében a két pólus (antik-biblikus) közötti ideális egyensúly megbomlik, és hol az egyik, hol a másik irányba billen el erőteljesebben a mérleg nyelve. Ezeket a szélsőséges elmozdulásokat szemlélteti az utolsó két példa is. A dalheimi származású Nikolaus Erhard költeményében a protestáns nézőpont jelenik meg igen hangsúlyosan, a krisztusi feltámadás aktuális értelmet nyer.⁵⁰⁶ Ezzel szemben Adam Taganius költeményében a megalkotottság, a klasszikus beszédművészeti hagyományok követése, az antik minták imitációja kerül előtérbe a vallási tartalommal, mondanivalóval szemben.⁵⁰⁷

Taganius Ádám és Éva történetét foglalja disztichonokba. A vers elején (az invokációban) a költő Maro Múzsája helyett Istent (Jehova) kéri, hogy jöjjön el hozzá, és bátorítsa vállalkozásaiban, mert költeménye az Úr nélkül üres lesz.⁵⁰⁸ Taganius változatos technikákkal, nyelvi eszközökkel (klasszikus kifejezésekkel, hasonlatokkal, költői kérdésekkel, felkiáltásokkal, továbbá a megszemélyesített erények megszólalásaival, a jelenetek dramatizálásával) színesíti, teszi érzékletessé az ószövetségi történet elbeszélését. Isten a Paradicsom lakóihoz figyelmeztető szavakat intéz, majd a történet folytatását egy kérdéssel késlelteti az érdeklődés és a figyelem felkeltése céljából.⁵⁰⁹ A tartaroszi király (*Tartareus Rex*), akár az oroszlán, kígyózó csellel közelít az első emberpárhoz, hogy bűnre csábítsa őket.⁵¹⁰ A bűnbeesett Ádám és Éva a tartaroszi farkas (*tartareus lupus*) prédáivá válnak (a lírai beszélő emiatt érzett fájaldalmában fel is kiált), *Dis* sötét *Tartarus*ának foglyai lesznek, az *Acheron* habjaihoz (*Acherontis ad undas*) üzetnek.⁵¹¹ Ádám és Éva vétkének

⁵⁰⁶ ERHARDUS 1599.

⁵⁰⁷ TAGANIUS 1617.

⁵⁰⁸ „Heic mihi si lingvae centum sint, oraque centum / Monstraretque mihi *Musa Maronis* iter: / Tanta ego non possem miracula pandere rerum, / Quae vitam nobis, & peperere decus. / *Sunt etenim soli mysteria talia Iovae / Perspecta, is novit cuncta tenere Deus.* / Ergo Castalidum iuvenes, doctaeque Camoenae / Ferte pedem, & Phoebi turba dicata chori. / *Tu quoque magne Pater*, penes est quem summa potestas / Et flos Iessaei candide Regis honos. / Nec non *aeterni dulcis Spirator amoris / Huc ades, & ceptis annue quaeso meis.* / *Luce tua mentem, tenebrosaue pectora reple, / Nam labor hic sine te noster inanis erit.*” [P. A.] *Uo.*, A3r.

⁵⁰⁹ „*Talia si nihili facietis dicta, tenebunt / Vos captos latebris Tartara coeca suis. / Quid fit? deceptus fastu niger arbiter Orci / Efferti supra se cupit ipse Deum.*” [P. A.] *Uo.*, A3v.

⁵¹⁰ „*Aggreditur primos sinuosa fraude Parentes, / Ceu Leo persvadet crimina foeda sequi*” [P. A.] *Uo.*, A4r.

⁵¹¹ „*In vitium (dolor heu) currunt scelus atque nefandum / Fiunt Tartarei praeda perita lupi*”, „*In scelus hos lapsos damnasti ad Tartara Ditis*”, „*Crimine polluti subito hinc Acherontis ad undas / Ut deturbentur...*” [P.

megítélése céljából tanácskozik a szent szenátus (*sanctus senatus*), a trónon ül a bíró, az égi király, Isten, akinek szemei úgy villognak, akár a lángokat okádó tűz.⁵¹² Végezetül az Úr lelkében dülő belső harcnak lehetünk tanúi: a megszemélyesített Igazságosság (*Iusticia*) és Könyörületesség (*Clementia*) vív szópárbajt egymással a vétkes emberpár sorsa, ítélete kapcsán. A költemény utolsó soraiban a lírai beszélő már Jézus Krisztushoz imádkozik a közösség nevében, hogy legyen megváltójuk, nyújtson segítő kezet nekik, az eredendően bűnösöknek, hogy majdan méltóak legyenek az üdvösség ajándékára.⁵¹³

Erhard is disztichonokban versel, Krisztust *Olympiacus Dux*nak, Istent *Tonans*nak nevezi, az égbolt pedig nála is *Olympus*.⁵¹⁴ Mivel a költemény Krisztus haláláról és feltámadásáról szól, így az antik Alvilággal kapcsolatos szavak itt is megjelennek a jelzőhasználatban: pl. *stygius*, *phlegetonteus*, *tartareus*.⁵¹⁵ Emellett a költő helyenként különféle képekkel, alakzatokkal is élénkíti a vers szövegét. A feltámadás kapcsán a tavasz-szimbólummal operál,⁵¹⁶ az új életre születés örömét pedig a megszemélyesített csillagok tapsával, táncával érzékelteti.⁵¹⁷ A halált leigázó Krisztust a győztes katonához hasonlítja, aki az ellenséges földeket feldúlva, zsákmánnyal bőven megrakva tart Rómába.⁵¹⁸ Egy másik hasonlat szerint: ahogy a bálna gyomrában három napon át szenvedő Jónás próféta végül elérte a biztonságot adó partokat, úgy harmadnapra Jézus is megszabadult a halál torkából.⁵¹⁹

Erhard a költemény elején nagyon röviden, néhány mondatban összefoglalja a feltámadás főbb lépéseit: Krisztus kereszthalála, éjszaka, sötétség, a föld megrázkódott, a sziklák szétrepedtek. A szövegben előrehaladva aztán olyan variációs mondatismétlésekre

A.] TAGANIUS 1617, A4r–v. Ezek mellett a szövegben egyéb klasszikus szavak, kifejezések is szerepelnek: pl. *Titan*, *Phoebus*, *Nympha*, *Rector Olympi*, *Augustus Caesar*, *Polyphemus*.

⁵¹² „Continuo coetus superum sanctusque senatus / Concurrit magni turba ministra Dei. / In solio residet iudex, Rex aetheris ille, / Lumina flammivomo cui velut igne micant.” [P. A.] *Uo.*, A4r.

⁵¹³ „Immanuel noster reverendaque rite Potestas / Iesule sis nobis atque Redemptor homo, / Indulge nobis, quos crimina dira fatigant, / Auxiliatricem porrigere quaeso manum. / Atque fide serva, donec ruet orbis ab alto / Digneris tecum regna beata sequi.” [P. A.] *Uo.*, A6r.

⁵¹⁴ „Si quis adhuc moestis quatiens sua pectora palmis, / Luget Olympiaci funera saeva Ducis.” „Scilicet hoc summi statuit mens aequa Tonantis / Normaue iustitiae non violanda suae.” „Tu nos aethereo cives adsciscis olympo...” [P. A.] ERHARDUS 1599,): (2r,): (3r–v).

⁵¹⁵ „Qui propriis stygium vastavit viribus antrum / Christus, et invicta praelia gessit ope.” „Talis erat Christus divino comptus honore, / Ex Phlegetonteis quando redibat aquis.” „Non tamen hunc lethi valuit mersare procella, / Non gula tartarei mergere panda lupi.” [P. A.] *Uo.*

⁵¹⁶ „Omnia nunc rident, aetas nunc aurea fulget, / Blandaue purpurei veris eunt.” (aurea aetas – gondolhatunk itt a mitológiai és a bibliai aranykorra egyaránt). [P. A.] *Uo.*,): (2v).

⁵¹⁷ „Insolito choreas ducunt vaga sydera plausu...” [P. A.] *Uo.*

⁵¹⁸ „Qualis ubi tendit Romanam victor in urbem, / Fortiter hostiles depopulatus agros: / Devictasque trahit secum post terga cohortes, / Gaudentem Iuvenum concomitante choro.” [P. A.] *Uo.*,): (2v).

⁵¹⁹ „Aspice qualis erat, tetro tot secula Ionas, / Quem scapha per liquidas pendula vexit aquas: / Pristicis curvam saevae qui missus in alvum / Id sic coelesti numine dante, fuit: / Hunc tamen ut ternos aurora retexerat orbis / Excipiunt salvum littora tuta virum.” [P. A.] *Uo.*,): (4r).

lehetünk figyelmesek, amelyek a feltámadás jelentőségét, a krisztusi újjászületés jutalmait egyre csak nyomatékosítják: 1.) Krisztus meghalt bűneink miatt.⁵²⁰ 2.) Krisztus feltámadt győztes vezérként, zsákmányok birtokában.⁵²¹ 3.) Halálával és feltámadásával Krisztus üdvösséget, örök életet szerzett nekünk.⁵²² A majdani túlvilági örök békességért szóló közösségi imádság (*Votum ad Deum... pro pace*) most nem a lezárásba, hanem a főszöveg elé, kiemelt pozícióba kerül.⁵²³ A fönix-hasonlat a könyörgéssel együttozva, noha konkrét utalás a versszövegben erre nincs, akár a töröktől sanyargatott magyarság (1599) sorsszimbólumaként is értelmezhető.⁵²⁴ Ebben a kontextusban újabb értelmet nyerhetnének az olyan kifejezések is, mint például az *Olympiacus Dux* (Krisztus, a vezér, a katona), a *saevi fratres* vagy a *stygius lupus/canis* (a vallást, az egyházat, a hitet veszélyeztető pogány ellenség, a török vagy az istentelen tévtanítók, a hamis próféták).

VI. 3. Mocoschinus Ószövetség-parafrázisa mint eposz-imitáció

A bibliai parafrázisok egyben klasszikus műfajimitációkként (az esetek többségében *carmen*-imitációkként) is felfoghatók. A bibliai szöveg antikizálása, a klasszikus beszédművészeti hagyományok követése tehát egyfelől az antik műfaji jegyek imitálását, másfelől pedig a Szentírás-magyarázatot, az Ige interpretációját, közvetítését szolgálja. Mocoschinus munkája a magyarországi forrásanyagban egyedülálló ebből a szempontból, ugyanis az ószövetségi könyvek átköltésében az eddig elemzett példáknál nem tapasztalt precizitással tesz kísérletet a költő egy klasszikus műfaj, az eposz imitálására.⁵²⁵

A hazai felvidéki protestáns humanista kör legkiválóbbjai előszóban és versben üdvözlik Mocoschinus átköltését, a német oldalt pedig Aegidius Hunnius, német teológus (és wittenbergi professzor) képviseli.⁵²⁶ A paratextusok majd mindegyike kísérletet tesz arra, hogy Mocoschinus alkotásának *műfaját, műfaji mintáit* meghatározza.

⁵²⁰ „Funera quae rigidi pendens in stipite ligni, / Ob scelus humanum, patre volente, tulit.” ~ „Qui non extimuit nostro pro crimine mortem...” ~ „Optarit gelidae fata subire necis.” ~ Ille scelus nostrum propter descendit ad Orcum.” ~ „Qui sese cuncto mundi pro crimine crimen / Offerret.” ERHARDUS 1599.

⁵²¹ „Qua rediit superas victor redivivus ad auras” ~ „Quibus est victoria parta” ~ „Exivit spoliis victor onustus humo.” ~ „Victrici statuit laeta trophea manu.” ~ „Et praedam victo victor ab hoste tulit.” *Uo.*

⁵²² „Parta salus quibus est” ~ „Tu nobis reparas sedes, pie Christe, beatas.” ~ „Posset ut amissam nobis reparare salutem” ~ „Hinc nobis reparata salus” ~ „Iusticiamque dedit nobis, gratamque salutem” ~ „Christus... ad coeli moenia celsa vehet.” ~ „Salvifici divino in munere verbi...” *Uo.*

⁵²³ „Sancte Deus pacem, pacem largire beatam, / Largire ah clemens pax tua sola placet. / ... Nulla salus mundo... Coelica regna beant. / Ergo pater nobis pacem concede benignus: / Quam nisi tu dederis, perdita turba sumus.” [P. A.] *Uo.*,): (1v.

⁵²⁴ „Sed veluti phoenix, summa veniente senecta, / Extruit ex casiae frondibus ipse rogam: / In cineresque datus paucis remorantibus horis, / Combusta longe pulchrior exit avis.” [P. A.] *Uo.*,): (3v.

⁵²⁵ MOKOSCHINUS 1599.

⁵²⁶ 1. Aegidius Hunnius – praefatio 2. Leonhardus Mocoschinus – verses ajánlás (Stephanus Illeshazinak) 3. Severinus Schultetus – praefatio 4. Martinus Mocoschinus – anagramma 5. Moses Szuniii – epigramma 6.

Aegidius Hunnius *praefatio*ja az Ótestamentumról a történetírás kontextusában beszél, az ószövetségi könyvekre *Historia Biblicá*ként vagy *Sacra Biblica Historiá*ként (szent bibliai történet) vagy *Sacrorum Bibliorum Annales*ként (szent könyvek évkönyvei/krónikái) utal.⁵²⁷ Nicolaus Lednensky üdvözlőversében az ószövetségi könyveket *Fasti Sacra*nak nevezi, a *Fasti* kifejezés Ovidius munkájának címét idézi, azonban itt inkább évkönyv, mint naptár jelentésben értendő.⁵²⁸ Leonhardus Mocoschinus ajánlóversében leírja: röstelli, hogy Illésházy nem fogott bele egy Ovidiuséhoz hasonló, ám bibliai tárgyú *Carmen Perpetuum* elkészítésébe, ezt a hiányt így ő maga kívánja pótolni munkájával.⁵²⁹ Severinus Schultetus *praefatio*jában ugyancsak Ovidiust hozza párhuzamként, és az Ószövetség-parafrázist szent/keresztény (*sacrosancta/Christiade*) *Metamorphoses*nek nevezi.⁵³⁰ Martinus Mocoschinus anagrammájában és elégiájában, Moses Szunyogh és Johannes Rufinus pedig epigrammaikban a *carmen heroicum/carmen heroum/carmen cultum/carmen Camoena* műfaji megjelöléseket használják Mocoschinus munkájára.⁵³¹ Többek között Andreas Lucae és Alexander Soczovinus pedig Homérosz és Vergilius hősi költeményeihez hasonlítják a parafrázist, ám hozzáteszik: a bibliai történet jóval jelentősebb azoknál.⁵³²

Néhány paratextus Mocoschinus művének szinkretikus jellegére, az antik és a biblikus paradigma összekapcsolódására is utal. Például Schultetus szerint Mocoschinus parafrázisában műveltséggel (*humanitas*) és vallásos kegyességgel (*pietas*) telt írások vannak egybegyűjtve, és a szerző egy igazán hősi dalban (*carmine heroico*) isteni ihletettsége (*spiritu principali*) folytán alkotta meg művét.⁵³³ Ugyancsak erre a kettős

Nicolaus Lednensky – epigramma 7. M. Johannes Bocatius – epigramma 8. szerző ismeretlen – epigramma 9. Florianus Duchon – epigramma 10. Thomas Esterhasz – epigramma 11. Georgius Mocoschinus – epigramma 12. Stanislaus Mocoschinus – epigramma 13. Andreas Lucae – epigramma 14. Alexander Sokczovinus – epigramma 15. Paulus Malus – epigramma 16. Johannes Rufinus – epigramma 17. Stanislaus Brestorosky – epigramma 18. Martinus Mocoschinus – elégia

⁵²⁷ „Et habet *Historia Biblica* prae cunctis profanorum Autorum Historiis hoc singulare et eximium, quod nihil ei falsitatis admixtum est... quanto rectius ac verius id de *sacrorum Bibliorum annalibus* statuendum fuerit?” [P. A.] MOKOSCHINUS 1599,)(2v.

⁵²⁸ „Sensa Palestinae vestigat gnesia lingua, / Ausonio *Fastos* dum canit ore *sacos*.” [P. A.] *Uo.*, A1r.

⁵²⁹ „Non tu mihi prima ab origine mundi / Ad nova *perpetuum* deduces tempora *Carmen*?” [P. A.] *Uo.*,)(5r.

⁵³⁰ „Reverende et doctissime Vir, Domine amice, ac frater in Christo charissime: Biennium, aut fortassis triennium elabitur, ex quo literas tuas pietatis, officii & humanitatis plenas, una cum adiuncta *μεταμορφώσεις* tua *sancrosancta*, seu, ut ego vellem *intitulari Christiade*, primorum duorum librorum Mosis, Genesis & Exodi accepi, & cum voluptate aliqua, ac testificatione amoris fraterni in Christo legi.” [P. A.] *Uo.*,)(6r.

⁵³¹ „Exemplum nobis in te, Divine Poëta, / Emicat, *heroo carmine* namque cluis.” „Verus ubi *culto* non deest in *carmine* sensus, / Quicquid et ad certam spectat ubique fidem.” [P. A.] *Uo.*,)(8r, A3r.

⁵³² „Vates iste piis rebus superavit *Homerum*, / Estque gravi cultu par tibi *Docte Maro*.” [P. A.] *Uo.*, A2r.

⁵³³ „Biennium, aut fortassis triennium elabitur, ex quo literas tuas *pietatis*, officit & *humanitatis* plenas... te opus... *carmine vere heroico* & *Spiritu principali* agressum esse...” [P. A.] *Uo.*,)(6r–v.

meghatározottságra utalnak a kísérőversekben (pl. Szunyogh, Esterházy) megjelenő *pia carmina* és *coelestia carmina* jelzős kifejezések is.⁵³⁴

Mokoschinus munkájában találunk *szó szerint átvett szöveghelyeket, intertextusokat* is az említett mintaadó antik munkákból, elsősorban az *Aeneis*ből. A hetedik énekben a trójaiak Latiumban kötnek ki, Latinus király örömmel látja a vendégeket, leányát Aeneashoz akarja adni. Juno ennek láttán haragra gerjed, a bosszút forraló istennő monológjának két sorát pedig Mokoschinus a Bábel tornya miatt méltatlankodó Úr szájába adja.⁵³⁵ Sodomára a tüzeső, a lángok sebesen, mintegy menetszlopot alkotva zúdulnak az égből, pontosan olyan egyenes vonalban, töretlen rendben, ahogy az *Aeneis*ben a Iuno parancsára Aeolus által szabadon eresztett szelek a trójaiak hajóhadára törnek.⁵³⁶ Amikor Venus fia számára fegyverzetet kér férjétől, Vulcanusban feléled a régi szerelem tüze felesége iránt, s a vágy egészen a csontjáig hatol. Mokoschinusnál hasonló intenzitással járja át az irtózat a fiát feláldozni készülő Ábrahámot.⁵³⁷ Ugyanitt hangzanak el a zavarodott Ábrahám szájából az Aeneas ködalakja után eredő Turnus költői kérdései.⁵³⁸

A vergiliusi *eclogákból* és Ovidius *Metamorphoses* című munkájából származó textusok is szerepelnek néhány helyen. Például amikor Dávid Júda pusztájában bujdosik, és embereivel védi Nábál nyáját. Nábál a védelemért nem hajlandó fizetni, sőt gúnyolni kezdi Dávidot. A bosszút forraló Dávid bibliai monológját Mokoschinus egy érdekes adalékkal toldja meg, mely szerint feltehetően Nábál egyik pásztorát Dávid Meliboeusként szólítja meg, s a vergiliusi sorokkal mondja neki, hogy továbbra is nyugalomban legeltetheti kecskéit a sűrű mogyorósban.⁵³⁹ A Dávid és Góliát történetéről szóló *caputban* az atyjának kérésére az izraeliták táborába induló Dávid a vergiliusi kilencedik *eclogából* idézett mondattal bízza Tityrusra a nyáját.⁵⁴⁰

A *Metamorphoses* Phaethonja ellopja atyja, a Napisten szekerét, ám a szárnyas lovak kényük-kedvük szerint úgy ragadják el őt, miként az Úr ragadja el a földről Noé

⁵³⁴ „Hos omnes aequat, si quid *pia carmina* possunt, / Musa Mokoschini, progenerata sinu.” [P. A.] MOKOSCHINUS 1599,)(8v.

⁵³⁵ „*Heu stirpem invisam, et studiis contraria nostris / Facta hominum...*” [P. A.], *Uo.*, C6r, vö. Verg. *Aen.* 7, 293. „... *moras tantis tamen addere coeptis / Nunc liceat, vanosque hominum cohibere labores.*” [P. A.], *Uo.*, C6r, vö. Verg. *Aen.* 7, 315.

⁵³⁶ „Haec ubi dicta, cavum commoto vertice coelum / Impulit; ac ignes rapidi, *velut agmine facto, / Qua data porta, ruunt, atque aera sulphure perflant.*” [P. A.], *Uo.*, D4v–D5r, vö. Verg. *Aen.* 1, 82–83.

⁵³⁷ „Attoniti riguit *labefacta per ossa cucurrit.*” [P. A.], *Uo.*, D7r, vö. Verg. *Aen.* 8, 390.

⁵³⁸ „*Quo feror? Unde abii? Quae me via? Quemve reducit?*” [P. A.], *Uo.*, D7v, vö. Verg. *Aen.* 10, 670.

⁵³⁹ „Huc age nunc Meliboee greges, et lentus in umbra, / *Hic inter densas corylos pasce ordine capros...*” [P. A.], *Uo.*, Dd8r, vö. Verg. *Ecl.* 1, 14

⁵⁴⁰ „*Tityre, dum redeo – brevis est via – pasce capellas.*” [P. A.], *Uo.*, Bb8v, vö. Verg. *Ecl.* 9, 23.

áldozatától megindulva a korábban rámondott átkot.⁵⁴¹ A sas-hasonlatba (az Úr sasszárnyakon hordozta Izrael népét) burkolva jelenik meg egy ismert *Metamorphoses*-textus, mikor Daedalus repülni tanítja fiát, Icarust.⁵⁴²

Klasszikus megformáltság és szinkretikus szókincs. A szöveg *caputokra* tagolása, a klasszikus latin nyelvezet és az antik metrum (hexameter) használata mellett erőszerezettel alkalmazza a szerző a szókincs terén a behelyettesítéses módszert, amelynek lényege, hogy a biblikus paradigma egy-egy elemének helyére az antik paradigma egy-egy megfelelő eleme kerül beillesztésre. Az Ószövetség-átköltés tíz könyvét (592 oldal) áttekintve számos példa kínálkozik a szinkretikus szókincs szemléltetésére, most csupán a legjellegzetesebbeket említem: Úristen – *Pater Olympius, Rector Olympi, Dominus Olympi, Dominator Olympi, Tonans, Rex Superum, Au(c)tor Olympi, Rex Olympi, Attonitus Pater, Moderator Olympi, Olympi Numen*; menny(ország) – *Olympus*; Paradicsom – *Elysium/Elysias sedes*; Pokol – *Tartarus*; túlvilág/alvilág – *Styx, Phlegethon, Acheron, Cocytus*; szelek – *Boreas, Aquilo, Eurus, Zephyrus, Auster*; Noé hajója – *Argo*; Éva – *Nympha*; Sionnak szűz leánya – *Nympha*; szőlő/bor – *Bacchus*; gabona/kenyér – *Ceres*; Nap(világ) – *Phoebus*; óriás(ok) – *Gigas, Gigantes, Cyclops, Polyphemus*; háború – *Mars*; Vörös tenger – *rubra Thetis*; pástorfigurák (pl. Dávid) – *Tityrus, Menalcas, Meliboeus*; a halottidéző endori asszony, aki Saulnak megidézte Sámuel – *Sibylla*.⁵⁴³

Eposzi téma, eposzi kellékek. Az Ószövetség könyvei közül a következő tíz kerül átköltésre Mokoschinus parafrázisában: Mózes 1., 2. és 4. könyve, Józsué könyve, a Bírák könyve, Ruth könyve, Sámuel 1. és 2. könyve, a Királyok 1. és 2. könyve. Severinus

⁵⁴¹ „Et velut arbitrio volucrum raptatur equorum: / Sic natum est, rapuit patrio hanc in fomite labem.” [P. A.], MOKOSCHINUS 1599, C3v, vö. Ov. *Met.* 2, 234.

⁵⁴² „Nam velut expansis, pullos gerit, ardua pennis / Dux aquila alituum, pariter praecepta volandi / Tradit, et errantes excelsas librat in alas.” [P. A.], *Uo.*, L8v, vö. Ov. *Met.* 8, 208–209.

⁵⁴³ (*Gen.*) „Tres tecum chara dulces cum coniuge nati, / Consortesque horum: vos nostra tuebitur Argo.” [P. A.] *Uo.*, C1r. (*Gen.*) „Is fuit in vultu visi sine tegmine Adami. / Is fuit in vultu visae sine tegmine Nymphae.” [P. A.] *Uo.*, B4v. (*Gen.*) „Qui primus fastu summum turbarat Olympum” [P. A.] *Uo.*, B4r. (*Gen.*) „Huc cursus fuit Abramo; cui rector Olympi, / Ista tuae fatur, gentis cunabula fient.” [P. A.] *Uo.*, C6v. (*Exod.*) „Nam missus adest contrarius Euro / solis ab occasu Zephyrus, voluitque locustas / In mare purpureum...” [P. A.] *Uo.*, K8v. (*Exod.*) „Nec coeli nox sola fuit; latet obsitus aer / Tartareae pallore domus; ferrugine stellae, / Inductaque latent piceis e nubibus umbra.” [P. A.] *Uo.* (*Exod.*) „Et caulis pecorum, lethum trahet omnia ad umbras / obscurae Stygis...” [P. A.] *Uo.*, L1r. (*Num.*) „Proceros Polyphemus Enoc Cyclopas ad Hebron, / Instar fagorum, coelo capita alta gerentes / Progenuit...” [P. A.] *Uo.*, N4r. (*Ios.*) „Me duce tradet eam vobis Dominator Olympi.” [P. A.] *Uo.*, P8r. (*Iud.*) „Dumque patri gratatur ovans, laniavit amictum / Attonitus Pater...” [P. A.] *Uo.*, T8r. (*Ruth*) „et apta Ceres humanis usibus orbem / Liquerat Hebraeum...” [P. A.] *Uo.*, X8r. (*Sam. I.*) „et Pythone, profatur / Fata futura mihi, vel Manibus exprime verum, / Elysias refera sedes, ipsamque vocatam / Quos petat e mundo, Mortem tibi coge fateri.” [P. A.] *Uo.*, Ee4r. (*Sam. I.*) „Dein sociis instantibus, atque orante Sibylla, / Membra gravi tellure levat, stratisque reponit.” [P. A.] *Uo.*, Ee5r. (*Sam. II.*) „Namque Ziba Eumenidum thalamis Acheronte sub imo / Editus...” [P. A.] *Uo.*, Ii6r. (*Reg. I.*) „... convenerat ordo / coeli, et Cocyti Procerum...” [P. A.] *Uo.*, Nn2r. (*Reg. II.*) „... te Nympha Sionia ridet...” [P. A.] *Uo.*, Pp3v. Ezek mellett további példaként ld. még: *penates, Erynnis, senatus, Parcae, Minerva, Venus* stb.

Schultetus a parafrázishoz írott 1598. augusztus 20-án kelt előszavában hosszú és boldog életet kíván Mokoschinusnak, hogy a Krisztus nevében megkezdett munkáját, a hősi Bibliát szerencsésen bevégezhesse. Mokoschinus 1599-ben elhunyt, így a várva várt befejezés elmaradt. A feldolgozott könyvek a zsidó-keresztény mitológiát (a gyökerektől fogva) és az izraeliták honfoglalását, mondavilágának történeteit foglalják magukba, mindez pedig párhuzamba állítható akár Vergilius *Aeneis*ének tartalmával, az új hazát kereső trójaiak történetével, akár Ovidius *Metamorphoses*ával, amely a teremtéstörténettel kezdve foglalja rendszerbe a görög-római mitológiát. Természetesen ez a tíz könyv sem teljes egészében kerül átköltésre Mokoschinus munkájában, az eredeti bibliai szöveg azon részeinél alkalmaz tömörítést vagy kihagyást, amelyek nem befolyásolják jelentősebben a központi cselekmény (a zsidó honfoglalás) alakulását.

Íme néhány beszédes kihagyás: a kivonulást elmesélő negyven fejezetből csupán harmincnégyet költ át Mokoschinus, hiszen ez a harmincnégy fejezet szól a zsidók szolgaságáról Egyiptomban, Mózes kiválasztásáról, a fáraó és az egyiptomiak megbüntetéséről, és magáról az Egyiptomból való kivonulásról, a pusztai vándorlásról egészen a szövetség megújításáig, amíg Mózes a Sínai-hegyen meg nem kapja az új törvénytáblákat. Közben kimaradnak a honfoglalás elbeszélése szempontjából kevésbé fontos elemek: pl. a kovásztalan kenyér ünnepére (pászkaünnep, zsidó húsvét), a húsvéti bárány elkészítésére és elfogyasztására vonatkozó előírások, az egyiptomi szabadulást követő győzelmi ének, a törvények, rendeletek részletezése, pl. a szent hajlék építéséről és felszereléséről, a papi öltözetekről szóló (35-40.) részek. A Számok könyve eredetileg harminchat fejezetből áll, Mokoschinus parafrázisa a tizenegyedik fejezettel indít, tehát az első tíz fejezetet, amely a zsidó népszámlálásról, a szent sátor felszenteléséről és a pászkaünnep megtartásáról szól, kihagyja. Mokoschinus átköltése a Sínai pusztából való elindulással kezd, és a harmincnyedik fejezetig, a Kánaán földjére való megérkezésig meséli el részletesen a pusztában bolyongó zsidó nép történetét. Természetesen a fennmaradó (11-34. fejezetig tartó) egység elbeszélésében is vannak kisebb-nagyobb kihagyások, pl. az áldozatokról szóló (27-29. a szombati és újholdi áldozat, újévi áldozat) részek is kimaradnak. Józsué könyvének huszonnégy fejezetéből egy egészen bőséges egység (a 12-21. fejezetig tartó rész) marad ki, ennek oka pedig nem más, mint hogy ezek a fejezetek szólnak az elfoglalt országrészek törzsek közötti felosztásáról. Így Mokoschinus csupán azokat a fejezeteket hagyta meg, amelyek a honfoglaló harcokat, az országrészek elfoglalását, a városok bevételét és a lázadások leverését, azaz a lényegi eseményeket tartalmazzák.

Az eposzosításra való törekvést erősíti az a tény is, hogy az elbeszélésmód egyes elemei eposzi kellékszerűen működnek. Például az Exodus harmadik *caputja* az Úr Mózeshez intézett utasításait tartalmazza, hogy menjen a Fáraóhoz és hozza ki Izráel fiait Egyiptomból.⁵⁴⁴ Itt az Úr mintegy *anticipatió*ként vetíti előre az események kimenetelét, a Fáraóra és az egyiptomiakra váró csapásokat. Továbbá a Számok könyvének *in medias res* – azaz az eredeti bibliai szöveghez viszonyítva a dolgok közepébe vágó (a tizenegyedik fejezettel indító) – kezdése is figyelemre méltó ebből a szempontból.

Eposzi részletező elbeszélésmód. A bővítés, részletezés sok helyen az eposzi részletező-szemléltető elbeszélésmód imitálását szolgálja, az alábbi példák a Genesis egységből származnak. Az első *caput* a teremtéstörténetről szól. A világ keletkezésének elbeszélésében nagyobb mértékű eltérést nem regisztrálhatunk az eredeti textushoz képest, ám az ember teremtésének anatómiai részletességű, naturalisztikus leírása teljes mértékben Mokoschinus egyéni költői leleménye, s ez a hozzátoldás vélhetően az eposzi részletező elbeszélésmód imitálását szolgálja: „Durat in ossa gravem: nervisque moventibus aptat / Articulos; addit venas; et vasa futuri / Roboris, ac vitae, iecur, et cum corde cerebrum; / Et splenem, et Stomachum, et follem pulmonis anhelis: / Quaeque meent faciles, rementque per organa sensus.”⁵⁴⁵

Hasonlóképpen érdekesek a tizenhetedik *caput* körülmetélésről szóló részei. Míg a Szentírás csak finoman, szűkszavúan, szinte említészerűen beszél az eljárásról (17,23: „és vgyan azon napon az ő férfiúi testeknek bőrénec eleit el mettzé...”), addig a latin átirat sokkal bátrabb szóhasználattal, világosan, részletezően írja le a körülmetélés menetét: „Quod natura tegit, mutilabis forcipe membrum, / Summa pelle tenus: cutis ut direpta, rubente / Glande, sit inter nos sanciti foederis Index... Pelle tamen spoliat membrum

⁵⁴⁴ „Sed mihi non sceleris iam nunc praesagia desunt. / Cerno oculis Pharium vos mittere nolle Tyrannum, / Nī mea vim vis, et virtus fera corda retundat. / Hic ego me expediam ad fortissima bella; meaeque, Quaecumque est, non dissimulabo potentia dextrae. / Heu quantae Phariis caedes, quique exitus, instant? / Quas poenas Pharao dabis? et quam multa sub undas / Scuta virum, Galeasque, et fortia torpora volves / Aeque Erithraeum? postquam media arma movebo; / Et nece prosternam partu nata aedita primo, / Vos tellure sua Pharao dimittet...” MOKOSCHINUS 1599, 18v. (Az Úr érzi a gonoszt, látja előre, hogy a Fáraó nem akarja majd elbocsátani a zsidókat, ha csak nem zabolázza meg isteni ereje, jósága a zsarnok erőszakosságát, kegyetlenségét. Hosszas csatára készül a Mindenható, és nem fogja leplezni hatalmát. Rengeteg vérontás fogja sújtani az egyiptomiakat és a Fáraó rengeteg szenvedést fog okozni a zsidóságnak. Megannyi pajzsot, sisakot, bátor vitéz tetemet görget hajjai alatt az Erithraeus tenger. Az elsőszülöttek meggyilkolása után fogja elbocsátani földjéről a Fáraó Isten népét.).

⁵⁴⁵ *Uo.*, B1v. „Csontjait keménnyé aszalja, a mozgó izmokhoz ízületeket illeszt, hozzáadja az ereket, az eljövendő erő és élet forrásait, és a májat és az agyat a szívvel, a torkot, a légsöveget és a szuszogó tüdő zacskóját és az érzeteket, amelyek könnyedén járnak-kelnek a szerveken át.”

genitale, novatque / Naturam. Hinc Natum, servosque ex ordine lustrat; / Et durae virgas proscindit acumine petrae.”⁵⁴⁶

Nemcsak a biológiai létezéssel, az emberi testtel foglalkozó szöveghelyeknél tapasztaljuk, hogy a parafrázis szövege nyíltabban fogalmaz, jobban fejteget, esetleg teljesen új részekkel toldja meg az eredeti szöveget, hanem az olyan erőszakos cselekedetek, súlyos morális vétségek esetében is, mint a gyilkosság vagy a háború. A negyedik *caput* Káin testvérgyilkosságáról szól, a költő a következőképpen írja le a Bibliában csak épp megemlített jelenetet, a gyilkosság pillanatát (4,8: „és mikor az mezőn vólnának, támada Chain az Abelre az ő atyafiára, és meg ölé ötet.”): „Nec mora, correptum, prenis a fronte capillis, / Sternit hunc duplici calcat pede: verbere saevit: / Et super incumbens, crudeli, colla, caputque: / Falce petit: diramque infert per vulnera mortem. / Corpus inane animae frigis lethale sequutum est.”⁵⁴⁷

A tizennegyedik *caput* csatajelenetének leírásában, melynek során Ábrahám a foglyul ejtett Lót kiszabadítására siet, a bibliai nagyon rövid, csupán a lényegre szorítkozó ábrázoláshoz (14,14-16) képest Mokoschinus sokkal gazdagabban részletezi a történéseket: „Iamque tenent loca Dan, tacitisque feruntur in hostem / Passibus: et non par ea pugna videri, / Verum quid facerent Abram monet: agmen in aequas / Disponit partes caecaque in nocte tumultu / Irruit in medias acies acerrimus armis. / Clamorem attollunt secii, nocturnaue bella / Accendunt, caecique ruunt, et funera plenis / Dant castris: fugiunt hostes: fugientibus instant, / Hinc, atque hinc; poenasque inimico a sanguine sumunt.”⁵⁴⁸

A bibliai szöveg retorizálása nem minden esetben csak az eposzi részletező elbeszélésmód imitálását szolgálja, hanem a helyenként elvont, homályosan, szűkszavúan megfogalmazott (valláséleti tárgyú pl. bűn-büntetés, áldozat-gyilkosság) gondolatok alaposabb kibontásának, retorikai eszközökkel történő magyarázatának is teret ad. Erről tanúskodnak a Genesis és az Exodus részek következő *locusai*.

⁵⁴⁶ MOKOSCHINUS 1599, D1v–D2r. „Amely testrészt leplez az emberi természet, tűzfogóval csonkítsd meg egészen a legfelső bőrig, hogy a szétszakított bőr a pirosuló makkal a köztünk elrendelt szövetség ismertetőjele legyen... Mégis megfosztja nemzőtagját a bőrtől, és megváltoztatja a természetét. Ezután fiát és szolgálóit tisztítja meg sorban, és a kemény szikla vesszőit hegyénél felszaggatja.”

⁵⁴⁷ *Uo.*, B6v. „A késedelem nélkül a hajánál fogva a földre terített Ábelt mindkét lábával megtapossa, veréssel gyötri, és ráfeküdve egy sarlóval a nyakára és a fejére tör, és vágások által kegyetlenül a halálát okozza. A lélektől üresen hagyott testet halálos borzadás követte.”

⁵⁴⁸ *Uo.*, C8r. „És már Dán vidékére érnek, és nesztelen léptekkel az ellenségre rontanak, és a csata nem látszik egyenlőnek (az esélyeket tekintve), Ábrahám előre megmondja, hogy mit tegyenek, a csapatokat a megfelelő területekre elhelyezi, és a sötét éjszakában lármával, fegyvereivel igen vadul beront a csatatér közepére. A lármát fokozzák, és éjszakai háborúkat szítanak, és vakul özönlének, és holttesteket hagynak hátra az egész táborban, az ellenség menekül, üldözik a menekülőket innen is, onnan is, és az ellenséges vérontásért bosszút állnak.”

A Genesis tizenegyedik *caputja* a Babel-történetet írja újra. A Bibliában az Úr leszáll az égből, hogy lássa a várost és a tornyot, melyet az emberek építenek, majd természetesen, habozás nélkül közli tervét (11,6-7: „No azért szálljunc alá, és vessessüc eszét ott az ő nyelueknec, hogy egy másnac beszédét meg ne értséc.”). A parafrázisban a Mindenható mielőtt döntésre jutna a torony és az azt építők sorsa kapcsán, így őrlődik magában: „Heu stirpem invisam, et studiis contraria nostris / Facta hominum: num diffusis occumbere in undis? / Num mersi potuere mori? num profuit illis / Exemplum poenae? rursus tulit avius omnes / Error; et omnis abit timor, ac reverentia nostri. / Nusquam firma fides: perituros fluctibus Arca / Inclusi; tutos insana per aequora vexi; / Qua periit mundus, media de morte reduxi. / Ergo iterum ad terras pluviae mittentur Olympo? / Et novus agricolis, pelagoque parabitur Imber? / Iuravi non facturum: Quid, victa iacebunt / Numina nostra? Nec est animus mihi perdere gentem / Humanam? esto: moras tantis tamen addere coeptis / Nunc liceat, vanosque hominum cohibere labores.”⁵⁴⁹

Az előbbihez hasonló retorikai igényességgel megformált belső monológot hallhatunk a Genesis Izsák feláldozásáról szóló huszonkettedik egységében Ábrahám szájából, miközben annak is tanúi lehetünk a leírásban, hogy fia elvesztésének már csak a gondolata is milyen lelki-fizikai gyötrelmeket vált ki a kétségbeesett apából: „Horruit ad vocem nati Pater, albaque toto / Vertice canicies rigidis stetit hirta capillis. / Mox vultum vertit: satis illi ad fata voluntas / Mansuetusque Dei favor, inquit, et hostia nulla / Esse potest maior, quam nati sanguine: nomen / Ut nati revocat, mens ima refugit, et horror / Attoniti riguit labefacta per ossa parentis. / Immeritum Patri natum mactare videtur / Res horrenda: oculos ah si quis pectore posset / Inserere, et patrios, inquit, deprendere sensus. / Atque utinam pro te vitam, tecumque liceret, / O miserande puer, dare: quem mihi natus ad usum es? / Quocunque aspicio, luctus gemitusque videntur. / Quid faciam? Liceat Domino submittere natum. / Et vim naturae fidei subducere motu... Ut sensit tetigisse locum, quem fata volebant, / Horruit ipse Pater, totoque expalluit ore, / Multa animo volueris: Quae nunc ad foedera veni? / O dilecte tuo nunc sanguine Nate litandum est; / Te super esse velim; magis est mea dignior aetas, / Quae cadat ense; tua an igitur per vulnera vivam? / Quo

⁵⁴⁹ MOKOSCHINUS 1599, C6r. „Jaj, gyűlölt nemzetség, és törekvéseinkkel ellentétes emberi tettek! Vajon nem merültek el a szerteszét áradó habok közt? Vajon nem halhattak meg vízbe merülve? Vajon nem volt-e hasznukra a büntetés példája? A jó útról letérve ismét elragadta mindegyiket az eltévelyedésük, és elvész minden félelem és tisztelet irántunk. Sehoh sincs már szilárd hit, azokat, akiket a hullámok közt enyészetre szántam, a bérkába zártam, és biztonságban a dühöngő tengeren keresztülvittem, s amint elpusztult a világ, a halál közepéből visszavezettem őket. Így hát ismét jöjjön eső a földre az Olümposzról? És újra zivatar hulljon a földművesre és a tengerre? Megesküdtem, hogy nem teszem. Miért? Isteni szándékaim legyőzve hevernek majd. Nincs erőm elpusztítani az emberiséget? Legyen így! Hadd késleltessem most mégis oly nagy terveiket, hadd akadályozzam az emberek kérkedő műveit!”

feror? Unde abii? Quae me via? Quemve reducet? / Quid loquor? Aut ubi sum?”⁵⁵⁰ Ezzel szemben a bibliai szöveg teljesen érzelemmentes, tárgyilagos leírást ad az eseményekről (22,9-14: „Es mikor iutottac vólna a helre, mellyet Isten néki mondott vala, keszité ott az Abraham Oltárt, a fát reáia raká, és meg köteze az Ishákot az ő fiát, és fel veté ötet az Oltárra, az fára fellyül...”).

Az Exodus utolsó (34.) *caputja* az Ószövetségnek azt a részét parafrázeálja, amikor Mózes a Sínai-hegyről az Úr parancsolatait tartalmazó kőtáblákkal népéhez megtér. A *Biblia* megfogalmazása szerint Mózes arca ragyogott (34,39: „nem tudgya vala Moses hogy az ő ortzáiánac büre *fénlenéc...*” [P. A.]), amikor a Sínai-hegyről jött lefelé. A *Vulgata* fordítása szerint viszont Mózes arcának alakja agancsos volt, mintha szarvakat viselt volna (*cornuta esset facies sua* [P. A.]).⁵⁵¹ A kétféle értelmezést az magyarázza, hogy az eredeti héber szövegben szereplő, Mózes arcának ragyogására vonatkozó szó két jelentéssel bír: 1. fénysugár 2. szarv.⁵⁵² Később a *Vulgata* megoldását félrefordításnak nyilvánították, és a másik, mai napig érvényben lévő ’ragyogás’ jelentést tartották elfogadottnak.

Corniger Moses populo videtur

Finierat mandata Deus: tunc vertice Moses
Illorum monumenta refert adamante perenni
Sculpta iterum: sed non, ut erant se novit habere
Tempora, lucentis cornu referentia formam.
Namque ex alloquio Domini nova venit imago
In faciem Mosis. Qualem qui surgit in ortu
Aut videt, aut vidit rutilum per cornea solem
Vitra, nec in radios convertere lumina quivit;
Taliter a Mosis populus se subtrahit ore.
Ille timere vetat, panditque statuta Parentis:
Utque forent tuti, possetque impune videri

⁵⁵⁰ MOKOSCHINUS 1599, D7r–v. „Ettől a kijelentéstől a fiú atya elborzadt, és fejének tetején felállt a bozontos ősz haj. Majd az arkifejezését megváltoztatja. Elég neki a végzethez Isten akarata és nyájás kegye, – mondja – semmilyen áldozat sem lehet nagyobb, mint fia vére. Ahogy a fiú nevét szólítja, elhagyja minden bátorsága, és félelem járja át a megrémült atya remegő csontjait. Borzasztó dolognak tűnik, hogy az atya ártatlan fiát feláldozza. Ó, bár valaki képes lenne a szemeket a szívben elrejteni, – mondja – és az atyai érzéseket elragadni! És ó, szerencsétlen fiú, bár az életet lehetne helyetted és veled adni! Minek születél nekem? Akármerre nézek, siralom és sóhaj tűnik fel. Mit tegyek? Legyen szabad az Úr számára felajánlani a fiút? És legyen szabad az emberi természet erejét a hit szenvedélyével elragadni?... Ahogy megérezte, hogy elérték a helyet, amit az isteni akarat elhatározott, az atya beleborzadt, és egész arca elsápadt. Sokat akarsz a szívtől, miféle szövetségek végett érkeztem most? Ó, drága fiam, most a véredből kell áldozni. Azt akarnám, hogy te maradj életben, inkább méltó az én korom, hogy kard által pusztuljon, vagy így éljek, a te sebeid által? Hová viszel? Honnan jöttem? Mely út visz haza engem, s ki lesz az, akit hazavisz? Mit beszéllek? Vagy hol vagyok?”

⁵⁵¹ A *Vulgata* szövegének forrása: <http://www.drbo.org/lvb/> (Megtekintés ideje: 2019. július 13.)

⁵⁵² Ennek problematikájához ld. FÖLDVÁRY 2004.

In faciem densas obiecit veste tenebras:
Quosque timent radios obscurat nube galeri.
Sed quoties ad colloquium coeleste redibat,
Fulgida detracto nudabat tempora velo.⁵⁵³

Mokoschinus – valószínűleg a fordítási problematika tudatában – mindkét jelentést belekódolta parafrázisába, így szabadon hagyva a kétféle értelmezés lehetőségét. Mindezt pedig vélhetően tudatosan, okkal tette, hiszen a 'szarvassá alakuló' (*corniger, cornu, nova imago*) Mózes története tökéletesen párhuzamba vonható Ovidius *Metamorphoses*ának átváltozástörténeteivel, s mint ilyen, nagyban elősegíti az Ószövetség-átirat beillesztését az antik paradigmarendszerbe. Ugyanakkor folyamatosan jelen van a szövegben a 'ragyogás, sugárzás' jelentés (*lucentis, rutilum solem, radios, fulgida tempora*) is, a szerző egyre-másra hangsúlyozza, hogy 'Mózes szarvai' tulajdonképpen a Nap sugarainak, fényének feleltethetők meg, s ezt nyilván azért teszi, hogy a Szentírásban foglaltak hitelességét megőrizze, hiszen ez utóbbi a hivatalosan elfogadott verzió.

Egyfajta retorikai szabályozó mechanizmus lép itt életbe, amely azzal, hogy folyamatosan magyaráz, érzékletes hasonlatokkal, szóhasználatokkal értelmez, egyrészt féken tartja az antikizálást, másrészt ügyel a szent kinyilatkoztatás hitelességének, eredeti jelentéstartalmának, s ezáltal üdvértékének megőrzésére. Ha a *Biblia* szűkszavú, kissé homályos megfogalmazására gondolunk az elemzett részlet kapcsán (34,39-45), valóban indokoltnak érezzük Mokoschinus interpretáló gesztusát, s közvetlenebbnek, világosabbnak, könnyedebben értelmezhetőnek véljük a parafrázis nyíltabb, részletezőbb megoldását, amelyből egyértelmű választ kapunk olyan kérdésekre, hogy miképpen kell elképzelni, értelmezni Mózes arcának sugárzását, mihez hasonlít és honnan ered pontosan e jelenség?⁵⁵⁴

VI. 4. Németországi párhuzamok

Ha az elemzett magyarországi *carmen*-imitációkat szeretnénk műfaji rendszerbe illeszteni, akkor az óda és a himnusz műfaja jöhetne szóba. Így Georg Fabricius 1567-es huszonöt könyvből álló kötetéből is többek között az ódák és a himnuszok könyvei lehetnek

⁵⁵³ [P. A.] MOKOSCHINUS 1599, M7r.

⁵⁵⁴ Az elemzett *locus*, amely a Mokoschinus-parafrázis kettős paradigmájú meghatározottságát szemlélteti, a korabeli bibliai filológia és ikonográfia rendkívül összetett kérdésköréhez kapcsolódik, amelyek megválaszolására jelen dolgozat nem vállalkozik.

érdekesek mint összehasonlítási alap.⁵⁵⁵ Az ódák könyveiben (*Odarum libri III*: 19+17+24 óda) Fabricius a klasszikus latin verselés sokoldalúságára mutat rá, ugyanis összesen hatvan különféle metrumot használ versei megalkotására a következő költőktől ihletet merítve: Horatius, Catullus, Prudentius, Boethius, Vergilius, Claudius Claudianus.⁵⁵⁶

Továbbá mindegyik óda előtt szerepel az adott metrikai jellemzők rendkívül részletes leírása.⁵⁵⁷ Fabricius ódái szókinsükben is gazdagon antikizáltak, hiszen jócskán találunk bennük klasszikus szavakat, kifejezéseket: pl. *Averna regna Ditis, Olympus, Eurus, Boreas, Auster, Acheron, Caesar, Diana, Neptunus, Castor, Pollux* stb. Ugyanakkor az aktualizálásra is tudunk példákat hozni: az első könyv ötödik ódájához (*Pro tutela status Christiani, contra Turcae tyrannidem*⁵⁵⁸) és a harmadik könyv tizenhetedik ódájához (*Ad tollendam inter principes patriae discordiam*) Horatius polgárháborús versei (c. I/2, ep. 7.) szolgáltak mintaként.⁵⁵⁹ Az említett I/5. ódában a török veszedelem (*Türkengefahr*) és a keresztény nép segélykiáltása költői képekbe (hajóallegória, tengeri ütközet) és alakzatokba (az Úrhoz intézett költői kérdések) burkolva jelenik meg.⁵⁶⁰

Fabricius tudatosan törekedett arra, hogy a klasszikus gyökerű műfajokat vallásos tartalommal töltsen meg.⁵⁶¹ Ez a szerzői intenció az ódák mellett a himnuszok könyvein (*Hymnorum libri V*) is tetten érhető. A himnuszok első könyve huszonnégy költeményt tartalmaz a nap huszonnégy órájára (*hora sexta, septima, octava...*), a második és a harmadik könyvben pedig a passiótörténet állomásait bemutató (12+7+29 darabból álló) versciklusok szerepelnek. Tehát az első három könyv összesen hetvenkét himnuszának –

⁵⁵⁵ FABRICIUS 1567. A 25 könyv sorrendben: *Odarum libri III, Hymnorum libri V, Paeanum libri III, Heroicon liber I, Carminum libri II, Militiae sacrae libri II, Victoriarum coelestium libri III, Amorum Filii Dei liber, Pietatis puerilis libri III, Precationum variarum libri I.*

⁵⁵⁶ LUDWIG 2001, 291–294. Néhány példa az alkalmazott metrumokra: Archilochium tertium, Iambicus trimeter, Asclepiadeum quartum, Alcaicum, Sapphicum maium, Hipponacteum, Ionicum, cholia, gallia stb.

⁵⁵⁷ Például az I/1. ódánál: „Dicolos distrophos. Versus sunt Archilochii. Primus compositus ex dactylico tetrametro, & trochaico ithypallico dimetro brachycatalecto: constans scilicet ex duobus dactylis, spondeo, dactylo, tribus trochaeis. Alter, ex iambico monometro hypercatalecto, et trochaico dimetro: factus ex iambo vel spondeo, iambo & syllaba longa, tribus trochaeis. – u – u – u – – – u – u – u – u / – – u – – – u – u – u” FABRICIUS 1567, B4r.

⁵⁵⁸ Az első könyv hetedik (*Ut Christianos ab hostibus pressos, Deus dignetur erigere*) és tizenhetedik ódája (*Pro Carolo V. Augusto, in Africam eunte, contra classis Turcicae praefectum*) is a kereszténység ellenségei, elsősorban a törökök ellen szól. Az utóbbi költemény a törökverő hőst így ünnepli: „Quas facit hostis atrox, manu potenti vindicet, / Face atque ferro Sulimanum persequens.” *Uo.*, d3r.

⁵⁵⁹ SCHÄFER 1976, 59. (A Georg Fabriciusszal foglalkozó rész: 39–64.)

⁵⁶⁰ „Nox atra Eoo surgit ab aequore, / Eurisque nautas murmure territat, / Crudique Thraces Christiano / Perniciem meditantur orbi. / Iam vela cerno, stareque classibus / Aequor, tubarum iam fremitus vocat, / Arma arma poscentum: resultat / Vocibus Haemus, et ora Ponti. / Quo dira vis, quo se furor impius / Convertet? in gentem, pater optime, / Quam proprii nati cruore / Criminibus placidus piasti. / Ostende cunctis obsecro seculis, / Quid possit in te vana superbia: / Atque hunc procellosis ferocem / Obrue fluminibus Pharonem. / Quae terra gentis funera Christidos / Non hausit? aut quod non mare sanguinem / Nostrum bibit? quis non acervos / Mille vagis numeravit arvis?” [P. A.] FABRICIUS 1567, b8r–v.

⁵⁶¹ SCHÄFER 1973, 511.

amelyekben a *narratio*, a *meditatio* és a *preces* összekapcsolódása figyelhető meg – egységes a témája: a Megváltó halála. Továbbá a költemények előtt egy-egy bibliai idézet is áll pontos *locus*megjelöléssel. A negyedik könyv huszonhárom himnusza az egyházi év ünnepeire íródott, az ötödik könyv pedig több rövidebb versből áll, amelyeknek a tematikája (*matutino diei tempore, horis meridianis, de nativitate Christi, calendis ianuarii, pro ecclesiae liberatione, de resurrectione*) igen változatos.⁵⁶² A himnuszszövegek gazdagon retorizáltak, a magyarországi költeményeknél látottakhoz hasonlóan a *narratio* egységet a *precatio* zárja le.⁵⁶³

Czapla monográfiájában a bibliai eposz (*das Bibeleos*) történetét foglalja össze a későantikvitástól (ókereszténység) kezdve, az itáliai reneszánszon át, egészen a kora újkorig.⁵⁶⁴ Leonhardus Mocoschinus Ószövetség-parafraízisáról is említést tesz, ugyanakkor annak európai párhuzamait is hozza:⁵⁶⁵ pl. Hieronymus Ossius (*Historia regum Israelitum Saulis et Davidis*, 1559), Gilbert Filhol (*Sacra regum historia*, 1587), Ulrich Bollinger (*Moseis. De rebus gestis Mosis, in exitu Israëlitarum ex Aegypto. Per libros quattuor, Heroico carmine ad imitationem Aeneid. Virg. deducta*, 1597) és Nicodemus Frischlin (*Hebraeis. Continens duodecim libros: quibus tota Regum Iudaicorum & Israëlitarum historia... carmine heroico Virgiliano describitur*, 1599). Ez utóbbi átköltés keletkezésével, koncepciójával, tematikájával és struktúrájával Czapla részletekbe menően foglalkozik.⁵⁶⁶

Nicodemus Frischlin tizenkét könyvből (12.500 hexameter) álló bibliai parafrázisa egyben Vergilius *Aeneis*ének keresztény átdolgozása is.⁵⁶⁷ Az átköltés alapjául az ószövetségi történeti könyvek (Sámuel könyve, Királyok könyve, Krónikák könyve, Jeremiás könyve) szolgáltak. A költő szorgalmáról és hihetetlen munkabírásáról tanúskodik, hogy a mű első négy könyve (4000 hexameter) négy héten belül készült el, rá tíz napra pedig az ötödik rész is napvilágot látott. Czapla a szerzői intenciókról is ír, amelyek közt szerepel az *Aeneis* precíz (a legapróbb tartalmi szegmensekre is kiterjedő) imitációjának, ugyanakkor a korábbi hasonló költői munkák (a *Venus* és a *Dido* című

⁵⁶² LUDWIG 2001, 302–303. A keresztény ünnepekör különféle alkalmaira szóló himnuszok: pl. *Christi natalis, Christi circumcisio, Christi transfiguratio, Christi passio et mors, Christi in vitam redditus, De angelis castis, De Iohanne Baptista, De Stephano Protomartyre, De Paulo converso, De Petro Apostolo recepto, De peccatrice recepta*.

⁵⁶³ *De peccatrice recepta* (IV/22. himnusz): „Mundi secuta lubrica, / Blandaeque carnis noxia, / Dolore suspirans Dei / Supplex adorat filium... Te Christe nostra vox rogat, / Remitte quod peccavimus: / Servare nos, non perdere, / Tuo a parente missus es.” [P. A.] FABRICIUS 1567, P7v–P8r.

⁵⁶⁴ CZAPLA 2013.

⁵⁶⁵ *Uo.*, 271.

⁵⁶⁶ *Uo.*, 269–286. A Frischlin munkájáról itt elmondottak ennek szinopszisát adják.

⁵⁶⁷ FRISCHLIN 1599.

tragédiák, az *Aeneis* első és negyedik könyvének átírása dialógusba) meghaladásának szándéka, továbbá költői képességeinek bizonyítása az irodalmi műfajok legmagasabb szintjén (eposz ~ *genus sublime*) és a pogány modellel egyenértékű, sőt azt túlszárnyaló mű létrehozása.⁵⁶⁸ Martinus Aichmann a Frischlin munkájához illesztett előszavában (*Illustrissimo Principi ac Domino, Dn. Mauritio...*) a költemény (*sacra historia*) iskolai olvasmányjellegét (*schullektüre*) hangsúlyozza.⁵⁶⁹

Ulricus Bollingerus az olvasókhöz szóló *praefatió*jában a frischlini eposz és az *Aeneis* közötti hasonlóságokra, tematikai-szerkezeti egyezésekre hívja fel a figyelmet.⁵⁷⁰ Bollinger végigmegy a *Hebraeis* könyveinek cselekményén, és az egyes cselekményelemeket a legapróbb részletekig párhuzamba vonja az *Aeneis* megfelelő tartalmi elemeivel. Az így keletkezett analógiákat, megfeleléseket Czapla a jobb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglalja. Néhány példa a két mű közötti hasonlóságokra. *1. könyv*: A száműzött Dávid fogadtatása a filiszteusoknál. ~ A Trójából menekülő Aeneas fogadtatása Karthagóban. *2-3. könyv*: Dávid mesél Mefibósetnek a zsidó királyság kezdeteiről, a palesztinai háborúról és Góliátról. ~ Aeneas mesél Didonak Trója pusztulásáról, tengeri kalandjairól és Polyphemusról. *4. könyv*: Dávid és Betsabé szerelme. ~ Aeneas és Dido szerelme. *5. könyv*: Dávid figyelmezteti fiát, Salamont a templomépítésre. ~ Anchises álmokkal biztatja Aeneast, hogy szálljon le az Alvilágba. Stb.⁵⁷¹

A klasszikus műfajok (*carmen*, eposz) mellett antik művek krisztianizált imitációira is tudunk példákat hozni a 16. századi német neolatin költészetből. Eobanus Hessus átdolgozásában a *Heroides* tökéletes utánzására törekszik, legalábbis ami a poétikai-retorikai megalkotottságot illeti, azonban levélíró hősnőiben már a keresztény erkölcsiség tükröződik (ld. az 5. képet).⁵⁷²

⁵⁶⁸ CZAPLA 2013, 269–272.

⁵⁶⁹ „Quod sane prudens consilium fuit, quo princeps literatissimus *Christianis scholis* optime consultum voluit, in quibus *sacra longe maiore cum fructu, et emolumento leguntur, quam Ethnicorum Poëtarum figmenta*. [P. A.] FRISCHLIN 1599,)(6v.

⁵⁷⁰ „Verumenimvero video propositum fuisse Frischlino in his libris optimi Poëtae, optimum opus exprimere, quod tanta quidem cum foelicitate praestitit, *ut non Frischlinum sed Virgilium, non Hebraeidem sed Aeneidem (nisi quod diversae sunt materiae) tibi legere videaris*, itaque & librorum numerus numero, & ordo ordini quoad eius fieri poterat respondet.” [P. A.] *Uo.*, (:)1r.

⁵⁷¹ CZAPLA 2013, 276–281.

⁵⁷² HESSUS 1514. Hessus munkájáról bővebben ld. IMRE 1995f.

Scribunt in hoc opere Epistolas,	
Emmanuel	Mariae,
Maria	Emmanueli,
Maria Magdalena	Iesu Christo,
Catharina Coctis	Christo spóso,
Elifabeth	Ludouico,
Helena	Constantino,
Sabina	Alexio,
Kungundis	Henrico,
Monica	Augustino
Barbara	Origeni,
Thais	Paphnutio
Alcione	Georgio,
Anna	Ioachimo,
Maria Aegiptia	Zozimæ,
Pelagia	Nonio,
Maria	Ioanni,
Vrfula	Aethereo,
Anastasia	Chrifogono,
Tecla	Paulo,
Elifabeth	Zachariae,
Paula	Hieronymo,
Martha	Maximino
Dorothea	Theophilo,
Eobanus	Posteritati,

5. kép⁵⁷³

Nathan Chytraeus az ovidiusi mintát követve a keresztények számára fontos ünnepeket foglalta bele *Fasti*-imitációjába.⁵⁷⁴ A latin nyelvű hexameteres költeményben számos nevezetes dátum kap helyet: pl. Nagy Konstantin, római császár halála (május 22. *Mors Constantini Magni*), Mátyás király (február 24. *Matthias Corvinus rex Pannoniae*) és Szent Ágoston (augusztus 28. *S. Augustinus*) névünnepe, Pál apostol megtérése (január 25. *Conversio Pauli*), Mária Magdolna megkeni Krisztus lábait (március 24. *Maria Magdalena pedes Christi ungit*), Lázár feltámadása (március 21. *Lazarus redivivus*), Luther (február 18. *Mors Lutheri*) és Stigelius (február 11. *Mors Ioannis Stigelii*) halálának napja, illetve Melanchthon születésnapja (február 16. *Natalis Melanchthonis*).⁵⁷⁵

Jozef Ijsewijn Hessus és Chytraeus munkái mellett még hoz néhány példát a *Heroides* és a *Fasti* krisztianizálására az európai neolatin költészetből: pl. Jacobus Magdalius: *Stichologia, Enchiridon poetarum, Homeomata eorundem. Naumachia ecclesiastica cum carminibus diversis* (h.n. 1503) és Ambrosius Novidius Fraccus: *Fastorum Sacrorum libri XII* (Róma, 1547).⁵⁷⁶

A magyarországi krisztianizált műfajimitációk a bemutatott németországi párhuzamokhoz képest ígéretes szárnypróbálgatások. Míg Pilcius és Mokoschinus csupán

⁵⁷³ HESSUS 1514, B4v.

⁵⁷⁴ CHYTRAEUS 1594.

⁵⁷⁵ „*Tertia post Idus puerum divine Melanchthon / Felici de Capnionis quandoque sorore, / Te genuit, decus Europae, famamque perennem...*” [P. A.] *Uo.*, 98.

⁵⁷⁶ IJSEWIJN 1998, 61, 76–77. A téma kapcsán ld. még: SCHMIDT 1993, SCHMIDT 1994, MILLER 2003, SUERBAUM 2008, IMRE 1995d, IMRE 1995e.

egy-egy elem utánzásával (pl. metrum, szókincs, intertextusok, retorikai-stilisztikai eszközök, elbeszélésmód) igyekeztek az antik modellekhez igazodni, addig Fabricius és kiváltképpen Frischlin munkájában az imitáció legmagasabb fokát látjuk érvényesülni. A vizsgált német költők a formai elemek pontos leképezése mellett a szerkezet és a tartalom részletekbe menő, precíz visszaadására is törekedtek. Éppen ezért tekinthető Frischlin műve valódi krisztianizált eposzimitációnak, míg Mokoschinus alkotása sokkal inkább parafrázis, amelyben körvonalazódik egy bibliai eposz készítésének a szándéka is.

ÖSSZEGZÉS

Jelen értekezésben a 16–17. századi magyarországi latin nyelvű bibliai költészet vizsgálatát tűztem ki célul. Az első fejezetben (I.) Tolnai Balog János eddig nem elemzett dicsőítő költeményének részletes feldolgozásával igyekeztem árnyalni, helyenként bővíteni a hazai *nobilitas litterariá*ról és a humanista körökről már meglévő ismereteinket. Az elméleti rész (II.) első két alfejezete a *humanitas* és a *docta pietas* műveltségi eszmék, ugyanakkor az alkalmi és a bibliai költészet közötti átfedések bemutatását célozta meg. Továbbá ebben a fejezetben történt meg a *sacra poesis* műfajcsoport definiálása és az elméleti koncepció megfogalmazása is. A dolgozat primér szövegeinek paratextusaiból merített idézetek a szent költészet ókeresztény korban gyökerező hármass feladatkörét (az iskola, az egyház és a lélek szolgálata) szemléltették. A *sacra poesis* funkciói közül egyértelműen kiemelkedik a Szentírás-magyarázat, amely a reformáció humanizmusának retorikafelfogásával (a retorika vallási interpretáló-funkciójával) korrelál. Az elemző fejezetekben (III-VI.) szereplő magyarországi szövegekről, a szent költészet gyakorlati példáiról összefoglaló jelleggel a következő megállapítások fogalmazhatók meg.

A *sacra poesis* magyarországi szerzőinek témaválasztását nagyban befolyásolta az aktuális történelmi helyzet, a haza romlása, az egyház balsorsa. A hazai bibliai parafrázisok és vallásos költemények többsége aktualizál, a bibliai könyvek, szövegek témái (pl. panaszszoltárok, Bölcsesség könyve, Énekek éneke, Máté és János evangéliumának *locusai*) aktuális értelmet és funkciót (pl. a töröktől sanyargatott magyarság panasza, vezeklése, könyörgése, a hit és a vallás megerősítése, védelme, remény- és vigaszt nyújtás a nehéz időkben) kapnak.

A *sacra poesis* azon munkáiban, amelyekben a didaktikus célzat dominál (az aktualizálással szemben vagy az aktualizálás helyett), előtérbe kerül a kulcsin: a klasszikus megformáltság, a formai-műfaji sokszínűség, a szókincs antikizálása, esetenként a szöveg intertextusokkal való díszítése (pl. Bocatius zoltárátköltései, Sirák fia könyve, a *Meditationes Pia*e című kötet, Mocoschinus Ószövetség-parafrázisa). A kapcsolódó németországi párhuzamokhoz viszonyítva azonban még a legösszetettebben megalkotott hazai alkotások is csupán ígéretes szárnypróbálgatásoknak tekinthetők (pl. Mocoschinus-Frischlin, Piltz-Fabricius).

A *sacra poesis* Németországban (Wittenberg) kinyomtatott magyarországi munkái rendelkeznek a legtöbb paratextussal, amely kísérszövegek erőteljesen reflektálnak az alkotói módszertanra és a szent költészet elméleti alapvetéseire, a szerzői intenciókra, mi több, sokszor értelmezik is azokat (pl. Sirák fia könyve, Mocoschinus Ószövetség-

parafrázisa). A Magyarországon nyomtatott hazai munkák esetében ez szinte teljesen hiányzik, a kis számú paratextusok a hagyományos dicsérő-magasztaló funkciót látják el a kontextualizálás helyett (pl. Énekek éneke).

A *sacra poesis* hazai alkotásainak majd mindegyike számos még kiaknázatlan kutatási lehetőséget rejt magában. A szövegeket óriási jelentésgazdagság jellemzi, különösen igaz ez például a *Meditationes Piaae*-kötet metrikai rendszerére, Mokoschinus közel hatszáz oldalas átköltésének fennmaradó könyveire, továbbá a függelékben közölt Laskai-parafrázis különlegesen összetett megalkotottságára is.

SUMMARY

In this dissertation my aim is to examine the hungarian Latin-Biblical poetry of the 16th and 17th century. In the first chapter (I.) I tried to shade and expand our existing knowledge about the domestic *nobilitas litteraria* and the humanist circles with detailed processing of János Tolnai Balog's glorified poetry, which has not been analyzed yet. In the first two subchapters of the theoretical part (II.) my intention is to show the overlap between the ideas of *humanitas* and *docta pietas*, at the same time between casual and biblical poetry. Furthermore, this chapter defines the genre group of *sacra poesis* and the theoretical concept. Quotations derived from the paratexts of the primary texts of the dissertation illustrated the triple function of the sacred poetry (the ministry of the school, the church and the soul) rooted in the Early Christian era. The Scriptural explanation is outstanding function of *sacra poesis*, which correlates with the rhetoric of reformation humanism (the religious interpretive function of rhetoric). The following conclusions can be drawn from the practical examples of sacred poetry, about the hungarian texts found in the analytical chapters (III-VI.).

The choice of topic for Hungarian authors of *sacra poesis* was greatly influenced by the current historical situation, the degradation of the home, the misfortune of the church. Most of the domestic Bible paraphrases and religious poems are updated, the topics of the Bible books, texts (eg. grieving Psalms, Book of Wisdom, Song of Songs, Matthew and John Gospels) have current meaning and function (eg. the complaint, the atonement, the prayer of the Hungarians, who were afflicted by the Turks, strengthening, protecting faith and religion, providing hope and comfort in difficult times).

In the works of *sacra poesis*, in which the didactic aim dominates (as opposed to updating or instead of updating), the outer color comes to the forefront: classical form, diversity of form-genre, antique vocabulary, sometimes text decoration with context (e.g.

Psalmparaphrases of Bocatius, The Book of the Son of Siras, the volume of *Meditationes Piae*, Paraphrase of the Old Testament of Mocoschinus). However, even the most elaborate domestic creations can only be considered as promising wings compared to the related parallels in Germany (e.g. Mocoschinus-Frischlin, Piltz-Fabricius).

The Hungarian works of *sacra poesis* printed in Germany (Wittenberg) have the most paratext, which accompanying texts strongly reflect the creator's methodology and to the theoretical foundations of sacred poetry, the author's intention, moreover, they are often interpreted (eg. The Book of the Son of Siras, Paraphrase of the Old Testament of Mocoschinus). In the case of domestic works printed in Hungary this is almost missing, a small number of paratextes perform the function of traditional praise-exaltation rather than the contextualization (eg. Song of Songs).

Almost all domestic works of *sacra poesis* have many untapped research potentials. The texts have diverse meanings. This is especially true for the meta-system of the volume of *Meditationes Piae*, the remaining book of Mocoschinus's that has nearly six hundred pages, and especially for complex composition of Laskai-paraphrase found in the appendix.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Itt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a dolgozat elkészítésében segítettek és támogattak. Hálás köszönet illeti témavezetőmet, Imre Mihályt, aki már elsőéves egyetemista koromtól kezdve folyamatosan inspirált és motivált a régi magyarországi irodalom tanulmányozására. A vele folytatott szakmai konzultációk hívták fel a figyelmemet a hazai neolatin irodalom több forráscsoportjának, köztük jelen értekezés témájának a jelentőségére is. Hasznos, előrelátó megjegyzéseivel, tanácsaival számos a dolgozat gondolatköre szempontjából fontos primér szövegre (pl. Bocatius zsoltárparafrázisai, Zsámboky karácsonyi költeményei), szakirodalomra, összefüggésekre mutatott rá beszélgetéseink során.

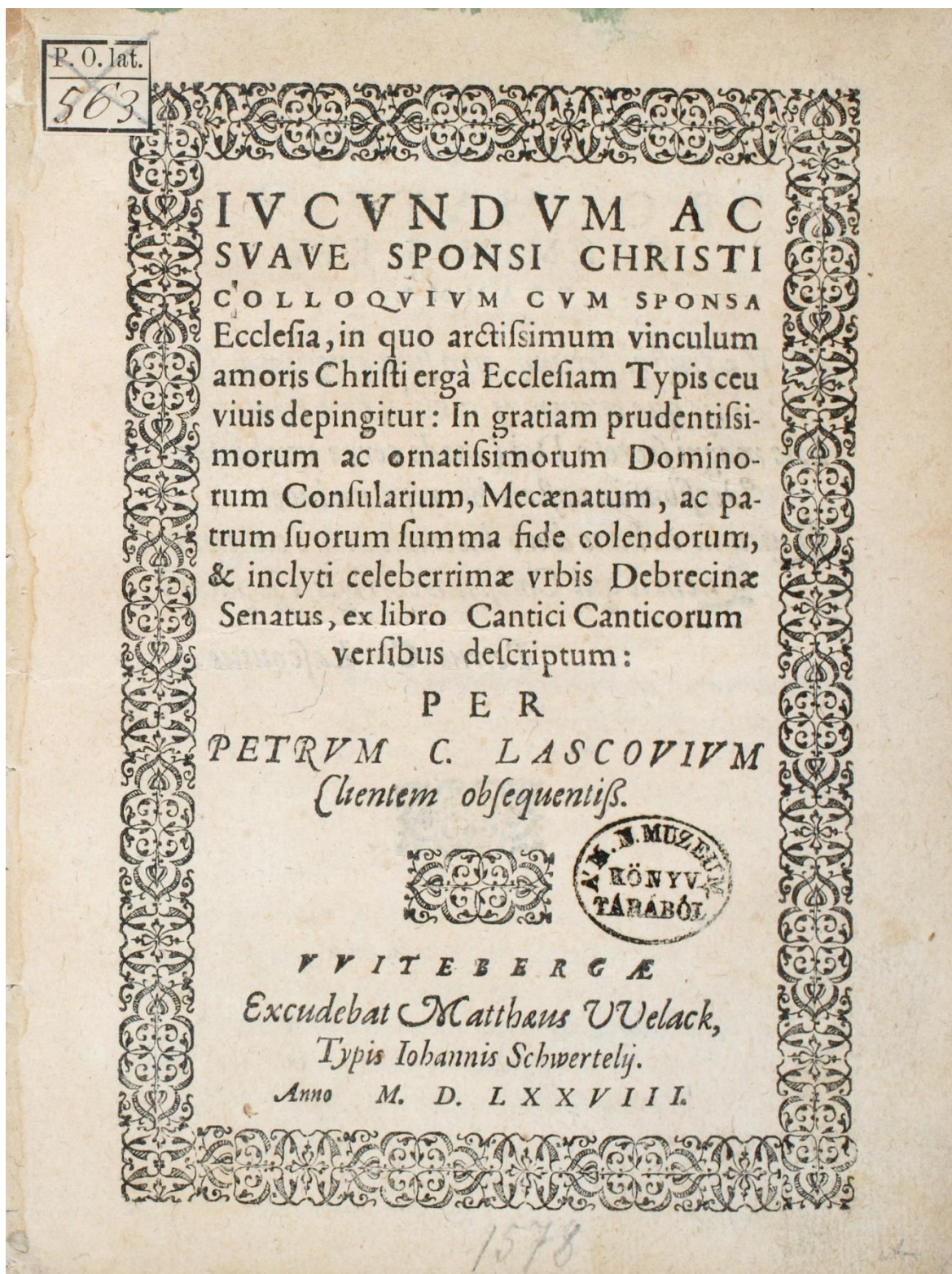
Továbbá köszönettel tartozom a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Doktori Műhelye tagjainak, Bitskey Istvánnak, Fazakas Gergelynek, Oláh Róbertnek, Tóth Juditnak, Száraz Orsolyának és Móré Tündének, akik műhelyelőadásaimat mindenkor figyelemmel és érdeklődéssel hallgatták, szakmai publikációim készülését pedig építő kritikáikkal, érdemi meglátásaikkal, gyakorlati instrukcióikkal lendítették előre. Köszönöm az elkészült dolgozat véleményezését Lázár Istvánnak, Szabadi Istvánnak, Tóth Orsolyának és Mikó Gyulának. Tóth Orsolya és Mikó

Gyula korrekciós javalataikkal az értekezésben szereplő fordításaim nyelvi–stilisztikai tökéletesítésében is segítségemre voltak.

Az Új Nemzeti Kiválóság Program ösztöndíjainak támogatása nélkül az értekezés nem jöhetett volna létre. A pályázat pozitív elbírálását nagyban elősegítő szakmai ajánlásokat itt köszönöm meg Szörényi Lászlónak, Szabó Andrásnak és Szabadi Istvánnak. Nem utolsósorban szeretnék köszönetet mondani családomnak, különösen édesanyámnak, aki folyamatosan támogatott munkám során és mindig érdeklődéssel fordult tudományos szárnypróbálgatásaim felé.

FÜGGELÉK

Petrus C. LASCOVIUS, *Iucundum ac suave sponsi Christi colloquium cum sponsa ecclesia...* ex libro *Cantici Canticorum versibus descriptum*, Witebergae, excudebat Matthaeus Welack, typis Iohannis Schwertelii, 1578. [RMK III/1. 674. Az Országos Széchényi Könyvtár példányáról készült fénykép-másolat.]

PRO MATERIA
CARMINIS EPI-
GRAMMA.

*Q*ua frustra feriunt, non sunt anigmata, sensus,
Hic qua texuimus quilibet opto sciat.
Hic magni secreta Dei (modo cerne) voluntas
Versibus in nostris hic repetita iacet.
*Q*uisquis es hanc duro lacerans liuore camenam,
Quem te qui Christum corrigis esse putas?

Petrus C. Lasconius.

IN CARMEN DOCTIS-
SIMI ET VIRTUTE ORNA-
TISSIMI IUVENIS DD. PETRI LASCOVII,
Pannonij, Epigramma, M. PETRI ALBINI
Niuemontij, in Academia VViteber-
genſi Profefſoris publici.

E non degenerem ſed dignum fratre IOHANNE
Vt præſtes, docto carmine PETRE facis.
Iam pridem illius tetigerunt ſidera laudes,
Iungeris auſpicio tu quoq PETRE bono.
Perge modo & ſanis poſthac ne defice Muſis
L ASCOVII viuent donec hic orbis erit.
Cumq̄ illis vnà florebut Pannonis oræ
Tempore non vſlo commoriturus honos.
Sic perſona loco grauis ornamenta celebri
Sæpe tulit, Domino ſic nitet auçta domus.
I modò & egregij ſiſte in veſtigia fratris
PETRE, tibi & patriæ non leuis vſus erit.

A L I Q U I D

*G*racia ſolennes in claris vrbibus olim,
Inſtituit luſus dum benè culta fuit.
Sacra Ioui Phæboq̄ ſimul certamina magno
Hinc Athamantiadi ſtruxit & Archemoro.
Dona Ioui Anxuro plebs officioſa ferebat,
Dona Venafrauis nempe reperta iugis.

A 2

Candenti

Candenti pariter Graij sua præmia Phæbo
 Poma dabant, Apium sed Melicerta tibi.
 Archemorum picëis donabant ritè corollis,
 Hoc sine perpetua transitione stetit.
 Hæc sacra temporibus certis iterare solebant,
 Lege sub hac quondam Græcia docta fuit.
 Qui celeres cursu multos superare valebant,
 Illos pro precio sollicitabat Agon.
 Hic nulla est merces, animi constantia sola est
 Et pietas, studij liberioris Amor.
 Pergite complecti studijs maiora parantem
 Non oneri vobis carmen & author erunt.
 Hunc animi fœtum sinceri mittit: Et optat,
 Vt tenuem placida suscipitote manu.
 Hunc igitur Vatem prudens admitte Senatus
 Ex animo illius versibus atq; faue.
 Donec Narcissus fructu meliore redundet
 Interea Asparagus laude vehendus erit.

Iohannes Monai.

A L I V D.

C Hristus sponsus amans Ecclesia sponsa vocatur
 Ipsius hanc sibi quod sanguine vinxit amor.
 Effugit humanos omnes hæc copula sensus
 Nec nisi eam fidei lux penetrare potest.
 Virgo mundano cum iungitur ipsa marito,
 Altrix non ultra virginitatis erit.

At

At genus humanum prius omni labe refertum,
 Signa nec vlla piæ virginitatis habens.
 Postquam connubio Christi talamoq; receptum est,
 Vita dat castæ plurima signa sue.
 Quod facit à noxa dum sponsi sanguine lotum,
 Noscit se atq; ipsi sanctificare studet.
 Deniq; dum totam vitam sic dirigit illa,
 Ne violet summi maxima iussa Dei.
 Hæc tu suauiloquis Charissime Petre Camænis
 Ad Patronorum cum pia corda canis.
 Ecquis erit qui te gratumq; piūq; tacebit
 Digna quis haud isthæc carmina laude putet.
 Quod si forte aliquis audax nasutus & extas,
 Qui non hoc carmen rodere dente caues.
 Horrida non ipsi sponsalia sancta canenti
 Sed Christo sponso vulnera (crede) dabis.
 Qui sic confringet cunctos in fauce molares
 Amplius vt nulli tute nocere queas.

Stephanus Kaposius.

A L I V D.

INchyla Diuorum qui carpere facta potentum,
 Nil metuis dictis liuide Mome tuis.
 Fac carpas etiam mortalia facta perinde
 Sic nomen poteris nobilitare tuum.
 Esse tibi sapiens & doctus Mome videris
 Sed nulli sapiens doctus es ergo tibi.

A 3

Fælix

Fœlix es nimium fœlix ô Mome deorum,
 Quem nihil audentem carpere nemo potest.
 Tu nihil arte valens doctorum opera omnia damnas
 Huc te perduxit liuide liuor edax
 Ast tua cordatus metuit mordacia nemo,
 Dicta, quibus tantum sumere sceptrâ doces.
 Quare opus hoc merito, Momi impia facta perosus,
 Offers patronis P E T R E diserte tuis.
 Hic labor est tanto patronis gratior ipsis,
 Quanto alijs pietas sanctior esse solet.
 Stephanus Eori.

ALIUD.

M Agna salus pietasq; D E V M cognoscere verè
 Nobis sanctus amor, cuius descendit ab axe,
 Christus, diuini possemus vt esse theatri
 Participes, cœloq; simul regnare beato,
 Dona daretq; pijs roseo sibi sanguine partis.
 Quæ nisi de viuo petrae tu fonte salutis
 Hauseris, immensos frustra tentabis & amnes.
 Hanc tibi continget cernendi copia petram.
 Non pigeat si te doctum hunc cognoscere petrum
 Petrus erit petrae modulator doctus amœne:
 Crede mihi namq; est diua auxiliante Minerua
 Qui quondam pueros, magnâ iuuenumque cateruâ
 Diriget, & verum celebrabit carmine Christum.
 Daniel Kisdopzai, Comes
 & amicus iucundiss.
 Aliud.

ALIVD.

Maxima crede mihi mortali in pectore virtus,
Saluanti ingratus ne videare DEO.
Neu videare sua facti tibi sponte patroni,
Immemor ô Iuuenis quisquis alumnus eris.
Quorum vtrumq; Petri (tu dummodò mente reuolue)
Exemplo poteris discere Lascouij.
Ipse etenim specimen dum gratæ mentis honestum
Fautori studet his edere carminibus.
Præcipuè istud agit totus, saluantis vt ardens,
In genus humanum conspiciatur amor.
Hæc tibi Christe, reor, cum sit meditatio grata.
Fiet grata bonis omnibus inde viris.

Andreas Capolnæus Zalainus.

ALIVD.

Digna prophanorum si sunt monumenta virorum
Versibus: atq; aliquod pondus amoris habent.
Dignius est celebrare sacris, & amare, Camænis
Cantica rex diuo quæ canit ore Sophus.
Quæ quia tam doctis celebras Petre Mystica Musis
Quis tua non æqua carmina mente probet?
Quis nisi mentis inops spem de te carpat honestam?
His ita dum mentem nobilitare cupis.
Ergo tibi melior quibus est sententia menti,
Munere pro tali præmia digna dabunt.

Ioannes Herceg Zölósius.

Prudens

PRVDENTISSIMIS
ATQVE ORNATISSIMIS DO-
minis Consularibus, patribus patriæ plurimum co-
lendis, & amplissimæ Reipubl. Debreciniæ Senatori-
bus inclytis, Patronis suis ob pietatem & religionis
sinceritatem plurima fide obseruandis, In
Christo Iesu, D. N.

PETRVS C. LASCOVIVS
Clientis obsequentiss.
S. D.

*Q*uod versiculos istos DOMINI
AC PATRES INCLYTI
in gratiam vestri contexere volui, ne-
mo (nisi vehementer fallor) inuidia
vacuus vitio mihi vertet, si præsertim
cum pietatem vestram, omni laude dignam, tum
præcipuè mei Clientis addictissimi conditionem ex-
pendet. Præterquam enim quod in his, nihil à mo-
ribus honestorum iuuenum admittitur alienum, pe-
culiaris etiam huius mei instituti ratio est, quod &
mei officii esse duco: ut profectum ingenii, ac speci-
men diligentia, qua in liberalibus cum cœlestis, tum
humana Philosophia studiis, quantum in me est
versor,

versor, omnib; sed præcipuè vobis patribus ac Pa-
tronis plurimum colendis, cognoscendam ac diudi-
candam exponam: ne si id non facerem, vobis occa-
sionem despondendi de me animi, præberem. Acce-
dit huc & illud, quod me eruditissimis, ac gravi
consilio scriptis literis paternè hoc facere monuistis.

Quare honorande SENATVS, ac Consu-
lares prudentissimi patres aeterna memoria, cum ob
pietatem, tum puram verbi cælestis confessionem,
dignissimi, hos qualescunq; mei ingenii fœtus, beni-
gno suscipite animo: Quod vero mihi scribendo
(non enim omnes possumus omnia) deesse, non pro-
fiteor solum, sed etiam facile patior, id vestro no-
mine compensatum iri certo scio.

Valete patres in Christo Iesu dilecti.

Datum VVitebergæ 18. Cal. Iulias Anno 1578.

Petrus Lascouius

Cliens obsequentiss.

B I N

IN LAUDEM OR-
NATISSIMI ATQUE IN-
clyti Senatus Reipubl. Debrecinæ
carmen Lyricum:

Scriptum

A

PETRO C. LASCOVIO
Cliente obsequentiss.

Vos ô beati terq̄, quater viri,
Vos nostra semper carmina concinunt,
Vos donec auratis Olympo,
Sol equitat radijs corusco.

Obliviosam iam repetens Lyrain
Plectro tacenti sufficiam sonum,
Grata decus vestrum Camæna,
Rura per ipsa canam, per vrbes.

Desideranti quod satis est canam,
Non Psittacus me, non auium sonus,
Semper gementes nec columbæ,
Nec superet Philomela cantu.

Laudes celebris nunc DEBRECEN tuas,
Tanquam parentis concelebro meæ.
Iustarum & ô legum potentis,
Et pietatis amore magnæ.

Tesi

Te si per orbem quisquis eat vagum,
Extrema vel quis per loca transeat,
Cura licet maiore pergat,
Inueniet meliora nunquam.

Delectat vnum te Domini decus,
Christi potentis, lumen amabile
Tu rebus intenta es sacratis
O memori celebranda plectro.

Iustus flagellis persequeris malos
Hostes cruentis, nec violentiam
Florere permittis nociuam,
O memori celebranda plectro.

Quam te miselli vexat amor viri,
Quam te cadentis vita miserrimi
Pupillus vrget te perustus,
O memori celebranda plectro.

Limen dolosum non retinet virum,
Os personat mendacia non tuum,
Propensaq; oppressos leuare
O memori celebranda plectro.

Dextra scelestos interimis viros
Iusti cadentes aspicias & genas
Non innocens te sanguis vrget
O memori celebranda plectro.

Tu non egenos fœnore prægrauas,
Non innocentes munere suppressis
Nec falsa cordi inest loquela,
O memori celebranda plectro.

B 2

A te

*A te receptis viribus hæc cano,
Te dante rebus subsidium meis
Tu supplicanti verba reddis,
O memori celebranda plectro.*

*Te semper ergo dulcisona Lyra
Et quantum inest me, te calamo vebam,
Musam & tibi lætam dicabo
O memori celebranda plectro.*

A L I V D.

AD VIRVM PRV-
DENTISSIMVM ATQVE
INTEGERRIMVM DN. NICOLAVM
ZABO, Iudicem vrbis Debrecinæ
primarium.

*T*ENOS carminibus pijs
Te Diuis canimus semper amabilem,
Heu quantum superas tuo
Omnem consilio (proh bonitas) virum,
Te Pallas docuit loqui
Nec linguam superat Mercurius tuam.
Bis dux continuo gregis
Bis sedem memori laude tenes ducis.
Dignum te merito Virum,
Dignum dulcisona laude canam Lyra.

ALIVD.

ALIVD.
AD VIRVM AB
VNDE PIVMATQVE PRV-
DENTEM, DN. DAVIDEM ZABO.

*T*V David patrio sanguine candide,
O prudens animo ciuis Olympice,
O tu Pieridum lumen amabile,
Dignus Menalio es qui benè carmine.
Mamereum studio qui superas bonum,
Quadratum pedibus qui sequeris pium.
Fermè Nestoreum tempus habes tuum,
Fœlix vine tuis semper honoribus.

ALIVD.
AD ORNATISSIMVM,
DEQVE ECCLESIA DEI
benè meritum, sapientem ac omni laude
dignum Virum, DN. IOHANNEM
TORKOS.

*C*Armina sollicito si forsan amas cupisq; corde,
Canam tibi iam Iane docte carmen.
Ingenio dare si docto benè carmen impositum,
Licet tibi nunc tale Iane texo.
Laudibus Aonides, Phœbus magè laudibus celebrant,
Clio tacentes suscitât Camenas.

A 3

Comica.

*Comica prudentem incipit celebrare te Thalia,
Mecum & sereno consonare cantu.
Doctiloquumq; virum mox carmina nostra te sonabunt,
Laudes futuro seculo manebunt.
Aonidum chorus & laudat pia turba te sororum,
Durabit ævum donec omne mundi.*

A L I V D.

A D V I R V M, C O N
S I L I O, P R V D E N T I A, A T Q V E
authoritate singulari præditum,
Dn. FRANCISCVM DVSCAS.

L Audent esto alij pugnas, gladioq; potentes,
Magnanimosq; viros, modò laudent.
Laudem non tamen inter cetera perdidit ille
Carminè qui bona consilia ornat.
Eheu te memori iam carmine concelebrare
Incipiàm patriæ P A T E R ergo.
Afflictæ patriæ tu murus æneus Urbis
Vna salus populoq; pusillo.

A L I V D.

A D P R V D E N T E M
A C C O N S V L A R E M V I R V M
Dn. MATTHAEVM BOGARDI.

*Felix qui potuit tanam per secla senectam,
Ducere consilio.*

At tu

At tu consilio duxti superata senectæ.
Tempora perpetuæ.
Es tu Nestoreis ideoq̄ beatior annis
Qui sacra verba tenes:
Vive sub extremo fœlix age tempore fati,
Utilitate tua.

A L I V D.

AD OMNES VIROS
CONSULARES REIP.
DEBRECINAE.

Super orbem super astra est Deus vnus,
Populum qui regit omnem sine fine,
Manibus qui tenet axem, pedibus tangit arenam.
Simul omnes simili curat amore,
Cereat nullus vt indignus honore,
Modo digno data seruet capiat letus amore.
Pia laus est Deus vnus populorum,
Tibi laudes operosamq̄ coronam
Dabit, aufert nebulosum caput, augetq̄ beatum.

Petrus C. Lasconijs.

Sponsa

*S*ponsa suum hinc dulci compellat carmine sponsum
Prologus ac primum Spiritus intrat iter.

Prologus Spiritus.

O quam dulce Dei cognoscere verba benigni,
Spiritus hac nobis suggeret ipse Dei.
Namque Dei nobis mysteria multa recludens,
Nosse Deum toto dulcius orbe facit.

*Q*ui miseros curat plus, quam mortalis egestas,
Expendat, quoniam seminis instar adest.

*I*nter enim tantos Ecclesia totque furores,
Auxilio fortis stat bene facta Dei.

*S*piritus ergo Dei iuuenilibus annue ceptis,
Vena caret filis, (annue) nostra tuis.

*E*t nobis tenerum circum praecordia lude,
Carmen honoratis officiose modis.

*S*ponsum nunc mecum sponsam tu coege loquentes,
Sponsus erit Christus sponsa beata cohors.

*E*st tua mens locuples quae me ditare valebit,
Hos possit versus illa novare meos.

*E*st namque ingenio magno & nunc ore sonandum,
Carmina non parvis scribimus ista viris.

Colloquium.

*S*ponsa. Undique collectis multa me mole ruina
Apprimit insidijs, tu mihi dexter ades.
Dexter ades, quoniam sponso tibi sacra dicata
Sponsa queror, cupio iam tua iussa sequi.

*S*ponsus. Sum placidus, mitisque, & ad omnia promptus amica,
Dic modo quid morbi quidve doloris habes.

Audiet

Audiet has auris placidas mea sponsa querelas,
 Audiet, & certè verba recepta dabit.
 Nil metuas, cursumq̄ tuum deponere noli,
 Adsis, & thalami dulcis amica mihi es.
 Quisquis adit dominum prece non dubitante benia Spiritus.
 Me duce fœlices possidet ille dies. (gnum,
 Nil operis tentare velis nisi corde sereno,
 Hæc ratio vitæ commoda multa feret.
 Oscula non igitur mihi iungere sponse negato, Sponsa
 Neue meum dulci pectus amore tene.
 Cæron odoriferis regio laudatur amomis,
 Vestis ceu reor est inde cõempta tibi.
 Corpus odore tuum nam me penetrante vaporat,
 Et succo Myrrhæ dulcis amice vales.
 A tergo (faciam) gressum comitabor herilem,
 Dulci dulcis ero iam tibi Sponse comes.
 Nigra licet facies sit solis adusta calore,
 Non tamen hoc næuo corpus ubiq̄ scatet.
 Quin potius spectanda reor, modò cerne videbis,
 Est aliquid corpus cur tamen istud ames.
 Nempe quod igniuomi sit Flaminis istud anhelum
 Illius & cupiat de bonitate frui.
 O mea terrigenas inter dilecta puellas, Sponsus.
 O mihi de multis sponsa adamata malis.
 Anne ea quæ pleno nunc poscis amore recusem?
 Verbaq̄ mellito mista liquore morer?
 Non finit hoc sponsalis amor, non fœdus amoris,
 Posce quod est tutum tutaq̄ cuncta feres.

C Quisquis

Spiritus. Quisquis adit dominum prece non dubitante beni-
Me duce faelices possidet ille dies. (gnum,
In domino tua spes iusto requiescat, & ipse
Dat veniam erratis caetera turba nihil.

Sponsa. Sola vagas ignara vias quo denius error
Ducit ad interitum dulcis amice sequor.
Ergo viam da, qua tua pabula carpere possim,
Amplificemq; tuum te duce sponse gregem.
Ne lupus insidias meditetur, & anxia tentet
Corda, rogo dubios tu moderare pedes.

Sponsus. Parce tuis precibus nimium dilecta, sciendum est
Te mihi nil vnquam dulcius esse solo.
Namq; mihi benefida viro consorsq; cubilis
Diceris, ergo decus me tribuente feres.
Sola per ignotos errasti deuia montes
Tam procul a vero (proh dolor) ipsa grege.
Nunc igitur properes, mora nunc iam nulla ferenda
Nam mora aberranti sola nocere potest. (est,
En ego qua venies, vel qua comitaberis haedos.
Tutam defessa commemorabo viam.

Hac iter est gregis, hac vestigia pressa sequaris,
Incipiat ne trux te lacerare lupus.
Ostia sub pressis hic custodita sigillis
Aduerte, & fugias impietatis iter.

Spiritus. Quisquis adit dominum prece non dubitante benignum,
Me duce faelices possidet ille dies.
Regula iusticiae veniam tibi sacra ministrat
Si praecepta Dei mente fauente feres.

Atria

Atria caelestis regni tibi Filius olim
 Ille Dei reserat quare salutis opem.
 O me felicem sic nunc reor atq; beatam,
 Pars ego sum sponsi, sponsus & ipse mei. Sponsa.
 Non ego credideram sponso me tam fore gratam
 Quis potuit Christo gratior esse meo?
 Nil mihi iam superest merito quod amare laborem,
 Iam fruor amplexu sponse benigne tuo.
 Te modo corde precor propriam me agnosce maritā,
 Et tecum placida conditione fove.
 Magnus amor iunctis, amor omnia vincit in ævo Sponsus.
 Castus amor letos cogit adesse dies.
 Urget amor socialis, & huc dulcissima coniunx
 Approperans studio liberiore ferit.
 Nam velut in læta flores tellure virescunt
 Nocte velut cæca pallida Luna nitet:
 Haud aliter gemmis, auri cultuq; decora
 Ecce soporifero splendet amica thoro.
 Flatibus assiduis flores minuuntur, & auster
 Te Dictinna tua luce carere iubet.
 Solis item radij pluuia veniente teguntur,
 Sed lædent sponsam tempora nulla meam.
 Hanc ego dilectam Minyo decorabo rubenti
 Hæc mihi præ multis vna venusta manet.
 Collaq; splendenti pulcherrima torque frequenter
 Vestibus & circum candida membra dabo.
 Vitta super capiti preciosa paratur, at illam
 Induet in thalamum cum reuocata meum est.

Spiritus. Quisquis adit dominū prece non dubitante benignū,
 Me duce fœlices possidet ille dies.
 Est vitæ faulrix oratio, grata fidesq̄,
 Ista Deum nobis conciliare queunt.
 Ergo fides dicat, ratio quod suscipit ipsa
 Christus enim iustis commoda multa tulit.
 Peccatum, mortem, Satanam, Stygiasq̄ paludes
 Vicit, & afflictas ipse reduxit oves.

Sponsa. In tantis mirex vigilas dum Christe periculis,
 Cur ego non gratis sponsa tua esse velim?
 Quam suaveis etenim Imolus spiravit odores,
 Quos fumos Apium Sole cadente dedit:
 Tam mihi tam dulcis sponsus Dux iste sapes
 Præbuit, hunc igitur corde iubente sequar.
 Vitis & vt frondens benè culto in colle virescit,
 Botrus & à fæto palmite pendet onus:
 Non aliter nostri fiet cultura mariti,
 Et cumulat nostrum non secus ille thorum.

Sponsus. Si quos delectat formæ miranda venustas,
 Adsint, hic visu forma venusta datur.
 Colloquio dulcis, facundis grata loquelis,
 Hanc superat nunquam flava Minerva nurum.
 Pulchra per immensum numeres animalia mundum,
 Sola super tantum ritè venusta foret.
 Quàm dedit ardentem oculos Natura columbæ:
 Tam dedit & sponsæ lumina clara meæ.

Spiritus. Quisquis adit dominum prece non dubitante benignū
 Me duce fœlices possidet ille dies.

Si cupis

Si cupis vt voti compos reddaris, & atra
 Vt veniam culpæ tu merearis, age
 Sanguine fac noris Christi tua crimina magni
 Abluta æternum nec vagus esse velis.
 Dona sed innocui quæ sita labore magistri
 Prende, tibi hæc Christus solus habere dabit.
 Flos ego sum campi generosum gramen amæni, Sponsa.
 Quis potuit sponso gratior esse meo?
 Scire velim vidit formæ quis munere talem, Sponsus.
 Qualis nostra suis splendet amica genis.
 Quantum inter densas tibi lilia grata miricas,
 Et rosa spinosis suauior ipsa rubis.
 Tantum grata mihi Phœbeo exulta nitore
 Sponsa, nec est quæ iam plus placuisse queat.
 Ipsa simul fateor tu formosissimus illis, Sponsa.
 Et superas formæ munere cuncta tuæ.
 Malus vt est inter syluestria ligna virescens,
 Flore potens, inter tu quoq; Christe viros.
 Cuius ego vitam cupio captare sub umbra,
 Et sacris auidè fructibus esse satur.
 Solus enim noster plenus pietate maritus,
 Vita, salus, semper quo mihi dante manent.
 Per loca lætitiæ solam portauit amanter,
 Fouit & in gremio suauiter ille suo.
 Sustentate meum famulæ vos corpus amantis,
 Namq; ego victa viri langueo amore mei,
 Languet amore meum vicino à sanguine corpus,
 Castus & inuitam quàm cito vicit amor.

Ille meos igitur laeva dextraq̄ tenellos

Ne recidam seruet pro bonitate pedes.

Spiritus. Quisquis adit Dominū prece non dubitante benignū

Me duce fœlices possidet ille dies.

Dum redit Eoos cœli rutilantis ad ortus

Sol, lustrat fixum dum noua Luna polum,

Semper saluificos Ecclesia sentit amores

Christi, prœualida qui regit astra manu.

Sponsus. Surge potens forma conare attollere vultus

Flauentemq̄ oculis discute (surge) comam,

Induit in florem tellus & nubila pendent,

Atq̄ Canis glaciem soluit ab axe leuem.

Imber ab aduerso mutatus tempore, cessit,

Solq̄ nouam sparsit lucidus orbe comam.

Iam rutilus Taurus reuocauit cornibus annum,

Iam Virgo Pisces tempore vicit acres.

REGIA, cum fuluo summum petiere Leone

Chironti Gemini prœualuere suo.

Nunc honor est syluis, serpentina gramina campis,

Aureus ad nostrum sol venit ipse polum.

Fronoso turtur gemit immoderatus ab vlmo

Letitiæ sentit colloquiq̄ locum.

Rumpe moras igitur properes exire cubili

Et quid rure geram scire videre tuum est.

Tu mea laudato splendens fulgore columba

Rumpe quibus latitas, antra, frequensq̄ veni.

Inter tot mentis tantas animiq̄ procillas

Compella sponsum me dominumq̄ tuum.

Fac

Fac semel vt possim suaueis audire loquelas,
 Delectent aures vt tua verba meas.
 Quisquis adit Dominū prece non dubitante benignū Spiritus.
 Me duce fœlices possidet ille dies.
 Innumeras frustra tentas sine fine loquelas,
 Ni Christi placidam rite capeſſis opem.
 Anchora perpetuis Christus tibi firma procellis
 Si hac careat puppis mox peritura volat.
 O fortunatam mea si bona noscere posses
 Suauia siue mei verba tenere viri. Sponsa.
 Tu mihi tercentis (fateor iam) charior annis
 Tu quouis casto pectore dignus eris.
 Heu quam mellifluo nunc occipit ore sonare,
 Cordaq; iucundo sponsa mouere sono. Sponsus.
 Incipiens fateor calidis nunc ossibus hæret
 Heret ad amplexum coniugis aptus amor.
 Regis in immensum magni Salamonis alebat
 Regia tercentas amplius aula nurus:
 Sed mea per latum sola est atq; vnica mundum
 (Et quicquid rarum fertur id esse bonum.)
 Immaculata tamen lecti si fœdera seruet,
 Neue peregrinum diligat illa virum.
 Hæc mihi præ centum formosior vna manebit,
 Hæc viuet precio non caritura suo.
 Quisquis adit dominum prece non dubitante benignū Spiritus.
 Me duce fœlices possidet ille dies.
 Vt furat hic mundus furat & mundana propago,
 Turba tamen Christi salua manere potest.
Cura

Curat enim, vallatq; graui cum cespite circum
Non patet accessus quò tibi saeue lupe.

Sponsa. *Felix ò nimium felix ego grata marito
Sponsa, viro gratam quis vetat esse meo?
Inuideat nostro nostro si quisquis honori,
Cogitur inuitus dicere vera tamen.*

Sponsus. *Quid? qualem video? quali vestita colore?
Filia ceu rosei Memnonis ista nitet.
Aut velut in nebulis albescit Luna coruscis,
Solq; suam tutus spargit in orbe comam,
Fulgentes caeca rutilant sub nocte colores,
Sic mea per castum fulget amica thorum.*

*Heus propera cursum surgens celerata capesse
Ad mea sollicito limina corde redi.*

Sponsa redi, sacros amplexu agnosce penates
Intuear vultus utq; ego saepe tuos.

Pone metum flexo memorandum poplite Fanum
Ingredere, in tuto si cupis esse loco.

Non lupus insidijs haec rumpit ouilia falsis
Huic licet infenso tentet obesse dolo.

Nec gregibus nocturnus obambulat, arctior illam
Nostra domat validam cura laborq; feram.

Spiritus. *Quisquis adit dominum prece non dubitante benignum
Me duce faelices possidet ille dies.*

*Nemo adeò ferus est veniae ut spem nolit habere,
Possidet hanc Christo sed sine nemo Deo.*

*Nam Deus est iustus iustis, & acerbus acerbis,
Si cernat duros is quoq; durus erit.*

Vt

Vt non sint peccata tibi nocitura magistrum
 Hunc pete, præsidium noris & esse tuum.
 Quis me quis placido tentat clamore puellam? Sponsa.
 Dulcia quis mecum dic age verba facit?
 Audion ipsa tuas sponse ô venerande loquelas?
 O mihi dilecto semper amice sono?
 Excipe me amplexu cordisq; repone sub alueo,
 Si modò quis precibus possit adesse locus.
 Quantus amor florum est apibus, mihi tantus amantis
 Gloria quàm mellis: tam mihi magna viri.
 Ignis vt in sicca succensus arundine flagrat:
 Flagrat & accensi sic mihi cordis amor,
 Luna nec Oceani plenos si conferat amneis,
 Hanc poterit flammam pellere corda sacram.
 Si velit aut sydus subuertere Piscis aquosi
 Tentat opus iam quod dicitur esse nihil.
 Quantum curua domus inter laquearia cultæ Sponsus.
 Psittacus humanos tentat adire sonos:
 Tantum sacrati stans per penetralia Templi,
 Tentat diuinas dulcis amica preces.
 Quisquis adit dominum prece non dubitante beni-Spiritus.
 Me duce fœlices possidet ille dies. (gnam,
 Nulla dies bonitate Dei spoliata refulget,
 Hostis vt vt Satana sanguinolente fremas.
 Aemula Zelotis thalamum perquiro mariti
 Plantabor domini palmes in arce mei Sponsa.
 Vere nouo fœtas protrudam è cortice gemmas
 Flore mei fructus signaq; spemq; dabo
 Frigore non vlllo mea vellera, viq; remittam,
 Et folium tanget non mea terra meum.
D Tempo.

Tempore sic flores fructum vertentur in ipsum,
 Spemq̄ mei superant poma relecta viri,
 Intima diuini nunquam laquearia templi
 Deuitans, vllis abstrahar inde dolis.

Sponsus. Hoc face dilectam ne te malus abstrahat error,
 Neue meum frustra vulnus habere putes.
 Propter enim solam te vulnera scena subiui
 Contempsi fauces mors inimica tuas.
 En ego constitui (cui murus abæneus) aulam
 Ianua ferratis & benè fulta seris.
 Tecta fluunt Myrrha lectis & odoribus ipsa
 Tota nitet, non est talis in orbe domus.

Spiritus. Quisquis adit dominū prece non dubitante benignū,
 Me duce fœlices possidet ille dies.
 Sit licet immensis Ecclesia pressa procellis,
 Christe tamen dextris ducitur illa tuis.
 Abreptas conquiris opes & ouilia munis,
 Inq̄ tuo paruum pascis amore gregem.

Sponsa. Nocte vaga, medioq̄ die, ducis absq̄ maritum
 Præsidio querens, nil mea vota valent
 Conscia mens frustra nunc huc nunc fluctuat illuc,
 Rege caret quisquis non magè pace caret?
 Sto, fugioq̄, meos interdum tollo capillos,
 Si modò quæsiti verba notare queam,
 Tento pedes frustra, quare alta voce vocani
 Si modò quæsitus verba notanda daret.
 Astitit interea fessæ respondit amanti,
 Oscula per longas pressit & ille moras.
 Colla suis postquam cognouit pressa sigillis
 Dulcia continuo texere verba cupit.

Optatas

Optatas dilecta tuas videoq̄, proboq̄, Sponsus.
 Es quibus immenso gratior orbe genas.
 Albent ut puro mundatæ in fonte capellæ,
 Aurea vel Phæbo fila mouente nitent,
 Aut velut emissis radijs Sol aureus ardet,
 Virgineis splendes non secus ipsa genis.
 Inuida sulcatæ non tanget ruga senectæ
 A macula toto corpore tuta manes.
 Quisquis adit Dominū prece non dubitante benignū Spiritus.
 Me duce fœlices possidet ille dies.
 Deficiunt homines, quicquid tentare laborent,
 Ni Deus auxilium, præsidiumq̄ ferat
 Agnosco tantos veneror quoq̄, sponse labores Sponsa.
 Te quibus imbellem me renouasse scio.
 Quis dubitet: tristi languentia corpora morte?
 Me forti velles cum renouare manu.
 Scilicet est aliquid propriam profundere vitam,
 Effuso proprium nosse cruore gregem.
 Mecum ergo in thalamis habitabis sponse redemptis
 Fida ministerio iam tibi semper ero.
 Te dulcis coniunx solum cupioq̄, precorq̄,
 Fœdera ter tecum percutienda volo.
 Te veniente die te discedente vocabo
 Vesper agat noctem, Lucifer antè diem
 Ecce velut viridi vallatus cespite campus Sponsus
 Hortus odoriferis qui nitet atq̄, Thymis
 Arboris atq̄, nouo fons circumductus honore
 Qui fessis gelidas gurgite fundit aquas,
 Fœmina vel longo quæ non defessa veterno
 Aut non tentata est quæ cana cella situ:

D 2 Talis

*Talis amica mea est, tali delector in vna,
 Fœlix quæ esse Dei talis amica potest.*

*Spiritus. Quisquis adit dominum prece non dubitante beni-
 Me duce fœlices possidet ille dies. (gnum,
 Dum modo casta cohors maneat tibi Christe marito
 Nubere pacifica dicitur illa fide.*

*Sponsa. Diceris esse Dei fons viui viuus, & opto
 Sponse tuo veterem fonte leuate sitim,
 Nam licet innumeris virtutibus extet Adyppos
 Non tamen hanc nobis auferet illa sitim
 Ergo vtinam fructu Vitis saturarer, & huius
 Aut possem botro palmitis esse satur.
 Nunquam ferre famem, tolerare sitimq; viderer,
 Qui bibit è Christo corde sitire nequit*

*Sponsus. Non cuiuis homini certe indulgetur, vt isto
 Fonte sitim pellat do tamen ipse tibi.
 Et sine te multis coniunx dilectus amicis,
 Solus ego sponsam te saturabo meam,
 Huc ades, ergo sis, qualem decet esse beata,
 Per me quesitis vtere tuta bonis
 Si placet hoc, (sponse cedit tibi ianua castæ)
 In thalamum tutò perge venire meum.
 Vtere quicquid habet mea regia, nec tibi quicquam
 Absconsum tateat, cuncta videre potes.*

*Sponsa. Ingrediar sponsi nullis retinentibus aulam
 Cumq; simul Christo sola manebo meo
 Intima conclusi sistemus ad atria tecti
 Iacturam capiant ne pia tectia grauem
 Absentem præsens auidè expectabo maritum
 Ne veniens, segnem iudicet esse domum*

Huc

Huc ades euge soror tua claustra recludere perge *Sponsus.*
 Perge tuam vultu sponsa renosce virum
 Rore caput grauidum, dulcem dant membra liquorem
 Munera, pande viam, plenus amore fero.
 Quisquis adit dominum prece nen dubitante benignū *Spiritus.*
 Me duce fœlices possidet ille dies
 Vt semel acceptum munus retinere queamus
 Sint oculi vigiles militet atq; fides.
 Sponse redis pedibus mihi terq; quaterq; beatiss? *Sponsa.*
 Tunc modò pulsu nunctia signa dabis?
 Qualis frondosum mærens philomela per vlmum
 Amissum memorat voce sonante marem.
 Tristifono mæstos integrat carmine versus
 Et subitam precibus poscit habere necem
 Talis ego absentem, texens miserabile carmen.
 Te memini ex orto & sole cadente virum,
 Tendo petens pacem charumq; intrare maritum
 Da veniam votis caste marite meis.
 Quæ tibi præsentem dependent atria sponso
 Dilige, sinceris vttere queso thoris
 Intacti mansere thori, Myrraq; rubentes
 Optinet aula suis sedibus aucta, locos.
 Quod tibi perpetuo faustum sit tempore coniunx *Sponsus.*
 Omne potest tellus quicquid habere tuum est.
 Has ades, has nunc tibi consecrabo columnas,
 Omnia diuina quæ fabrefacta manu
 Hæc ego quicquid habent æterno iure dicabo,
 Nosse putes templum solius esse Dei.
 Hic decet expertem sceleris sine crimine vitam
 Degere, perpetuos & superare dies.

*Hic nati natorum & qui generantur ab illis
Viuite felicem me duce sæpe diem.*

CONDITIO PIORVM IN FUTVRA VITA:

*IN GRATIAM INCLITI SENATVS REIPVB. DE-
brecina Lyrico carmine comprehensa*

Per Petrum C. Lasconiũ Client. obsequentiſſ.

*Tam bonos nunquam capiet malignus
Neue diuinis thalamis potitur
Iustus vtetur placido cubili
Viuite Iusti.*

*Pace lætantur peritura nunquam,
Possidet tutos amor æquitatis,
Temporis sentit glaciem nec vlli:
Viuite Iusti*

*Obruet nunquam lapidosus imber
Nocte nec duris fluitat procellis
Ditis ore & non superatur atri
Viuite Iusti.*

*Donec in summo radiat polo Sol,
Donec effundat noua Luna cornu,
Pauperis durant habitacula Iusti
Viuite Iusti.*

*Phœbus Eoos quoties ad ortus
Lucifer diua reuocatur arte,
Pascitur dextra pia turba Christi
Viuite Iusti.*

*Non maris sæuis agitata ventis
Nec cadet firmis stabilita fulcris
Freta, non curat gladium, sodali
Viuite Iusti.*

*Tempus agnoscet vacuum periclis
Aestuat pectus tacitum nec auro, Ae-*

Aede contenta est habitare Christi:

Viuite Iusti.

*Arbor ut cultum foditur per aruum,
Vitis asuetum colitur per hortum,
Templa sic fient colitura iusti,*

Viuite Iusti.

*Christus apertum vigilat per aruum
Sponte nascentes refecat Cicutas,
Falce descindit lolium omne campi,*

Viuite Iusti.

*Ergo caeli vos celebrate Christum,
Terra prudentem celebres colonum,
Phæbe nocturnis sociata stellis*

Tolle Magistrum.

**DECEM DEI PRÆCEPTA:
IN GRATIAM SENATUS IN-
clyti Reipublicæ Debercinæ car-
minē conscripta:**

Θεῶ καλῶ λάτρευσον ὄχλῳ ἅγιῳ
Νόμον δὲ αὐτῶ εἰλεε.
Νόμῳ θεῶ βίῳ καλῶς καὶ σωδιδάξῃ,
βίον δίδωσι ὄλβιον.
σὺ ὄν νόμον θεῶ φύλαξαι καθαρόν,
ἐνὶ καρδίῃ καὶ φρεσίν.
Ολύμπου ἵνα καθαρόν θεωρήσῃς,
μακάριον ζωὴν θεῶ.
σοὶ ὅς δίδωσι πάντας ἀρετας καλῶς
καλῶν χρόνον ζωῆν τότε:
Νόμῳ θεῶ δέκα λόγοις γεγραμμύῳ,
ἐνὶ φρεσίν οὐς μάθαινε.
Ἐγὼ θεῶ σὸς εἰμι καὶ μόνῳ καλῶς,
Αὐτῷ μὲ θεῶν μὴ σέβου.
θεῶν εἰλεῖ ψεύσω καὶ φαῦλον οὐ ποτε
σὺ φαῦλόν εἶδωλον μισῶ.

λαβῶν

λαβῶν γὰρ ἔσω δολίῳ πρὶς μήποτε
 θεῶ σὺ φαυλῶς ὄνομα,
 σιβάσματι σιβῶν θεῶ σὺ σάββατον
 φύλαξαι ἡμᾶς ἅγιον.
 σιβάσματι σιβῶν πάτρα καὶ μητέρα
 διὰ καλῶ ζωῆν τίμα.
 φόνει ἀνέρα ξιφῆ σὺ μήποτε
 ἰχῶρα φεγγῶν ἀκακῶν
 μολωθεῖς ἢτε μοιχὸς μὴ ἀκάθαρτος,
 ἀναγνῶ, ἔσω μήποτε.
 καὶ κλέπτει πρᾶγμα τὸ φιλῶ σὺ μήποτε
 δόλον κακῶν φεγγῶν ἄε.
 λόγον σοφῶν περὶ λόγον μή ἔπει,
 φιλοφύλον φριττῶν κακῶν
 δομῶ φιλῶ ἐπιθυμῆ σὺ μήποτε
 κάμηλον, ἄγρον, γυναικᾶ,
 θεὸς νομοθέτης, κριτῆς τιμωρίαν
 λαβῶν παρὰ τῆς ἡθῆς.
 πρὸς γὰρ, θεὸν σέβει σὺ κύριον
 δεκαλογῶν τῆς αἰῆς

*Hesperus hanc nutu domini iam lustrat arenam
 Mundi, quo cuncti requiem captare secundam
 Incipient, etenim requiem nox ipsa ministrat
 Omnibus, et fessosq. laboribus illa resolvit:
 Comica solue tuos igitur iam Musa labores.*

Petrus C. Lascouius
 cliens obsequantis.

F I N I S.

BIBLIOGRÁFIA

1. Bibliográfiák, adattárak, lexikonok, kommentárok

- BOROVSKY 1896–1914** *Magyarország vármegyéi és városai*, I-XXVI, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., Apollo Irodalmi Társaság, 1896–1914.
- BORSA–HERVAY 1971** *Régi magyarországi nyomtatványok*, I (RMNy I.), 1473–1600, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc et al., Bp., Akadémiai, 1971.
- BORSA–HERVAY 1983** *Régi magyarországi nyomtatványok*, II (RMNy II.), 1601–1635, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc et al., Bp., Akadémiai, 1983.
- CSEPREGI 2014–2016** CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon* (ELEM), I/1: A-L, I/2: M-R, I/3: S-Z, Bp., MEDiT, 2014, 2015, 2016.
- FALLENBÜCHL 2002** *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*, Adattár, összeáll. FALLENBÜCHL Zoltán, Bp., OSZK, Osiris, 2002.
- KEMPELEN 1911–1932** KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, I-XI, Bp., Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1911–1932.
- NAGY 1857–1868** NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I-XII, Pest, Beimel és Kozma, Ráth, 1857–1868.
- PILCH 1994** John J. PILCH, *A Galatákhöz és a Rómaiakhoz írt levél* (*Galatians and Romans Colledgeville Bible*), Kecskemét, Pannonhalma, Korda, Bencés, 1994.
- RÓZSA 1996** RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, II, Bp., Szent István Társulat, 1996.
- SZABÓ–HELLEBRANT 1885** *Régi magyar könyvtár*, II (RMK II.), *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, szerk. SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, Bp., M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1885.
- SZABÓ–HELLEBRANT 1896, 1898** *Régi magyar könyvtár*, III/1-III/2. (RMK III/1-III/2.), *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, szerk. SZABÓ Károly, HELLEBRANT

Árpád, Bp., M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1896, 1898.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., Hornyánszky, 1891–1914.

THORDAY–BOROS 2002

Jeromos Bibliakommentár: Az Ószövetség könyveinek magyarázata, I, szerk. DR. THORDAY Attila, BOROS István, Bp., Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002.

WIX 2008

WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők (RMSz)*, Bp., OSZK, 2008.

ZOVÁNYI 1977

ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Dr. LADÁNYI Sándor, Bp., a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

2. Primér források, modern szövegkiadások, antológiák

ARELIUS 1591

Simon ARELIUS, *Carmen de salutari Domini Nostri Iesu Christi nativitate*, Witebergae, ex officina Cratoniana, 1591. [RMK III/1. 818.]

ÁGOSTON 2001

Szent ÁGOSTON, *A keresztény tanításról*, szerk. BÖRÖCZKI Tamás, ford. BÖRÖCZKI Tamás, VÁROSI István, Bp., Kairosz, 2001.

BEUST 1603

Joachim von BEUST, *Christiados Libellus*, Witebergae, Selfisch, 1603. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

BOCATIUS 1596

Joannes BOCATIUS, *Siracides vel ecclesiasticus Iesu filii Sirach, Paraenesis ad vitam bene beateque transigendam, in locos communes redactae et versibus elegiacis redditae*, Witebergae, typis Magistri Georgii Mulleri, 1596. [RMK III/1. Digitalizálva elérhető a wittenbergi Luther Márton Tudományegyetem gyűjteményében: <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de>]

BOCATIUS 1599

Joannes BOCATIUS, *Hungaridos libri poematum V*, Bartphae, Iacobus Kleoss, 1599. [RMK II. 287. RMNy I. 846.]

BOCATIUS 1614

Joannes BOCATIUS, *Psalmi CIII. Benedic anima mea Dominum etc... Hebdomelodia vel VII diversorum*

carminum generibus Eucharistia poëtica, Vienna, Cassovia, Fischer, 1614. [RMNy I. 1068.]

BOCATIUS 1990

Joannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia, Poetica*, I, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1990.

BOCATIUS 1990a

Joannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia, Poetica*, II, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1990.

BONFINIUS 1565

Antonius BONFINIUS, *Historia inclyti Matthiae Hunnyadis, regis Hungariae augustissimi ex Antonij Bonfinij, historici disertis, libris decadis primum tertiae quartae /quae latuit hactenus nullibi(ue) impressa fuit/ in unum congesta ac disposita a Caspare Helto Claudipolitanae ecclesiae ministro ac typographo...*, Claudiopoli, Heltai, 1565. [RMK II. 97. RMNy I. 209.]

BORNEMISZA 1964

BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582 (Faksimile kiadás, A kísérőtanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván, a szöveget gondozta VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1964). [RMK I. 195.]

BÜTNER 1582

Michael BÜTNER, *Carmen in natalem Christi Servatoris*, Witebergae, Z Lehmann, 1582. [RMK III/1. 714.]

CAMERARIUS 2003

Joachim CAMERARIUS, *Narratio de Helio Eobano Hesso, comprehendens mentionem de compluribus illius aetatis doctis & eruditis viris (1553), lateinisch und deutsch, Das Leben des Dichters Helius Eobanus Hessus*, hrsg. Georg BURKARD, Wilhelm KÜHLMANN, Heidelberg, Manutius-Verl., 2003.

CAMPENSIS 1532

Johannis CAMPENSIS, *Paraphrastica Interpretatio in Psalmos omnes & Ecclesiasten iuxta Hebraicam veritatem quam proxime accedens*, Paris, I. Petreius, 1532. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Lyoni Közkönyvtár]

***Carmina gratulatoria...* 1591**

Carmina gratulatoria de felici in sepusium egregiis verae nobilitatis ornamentis clarissimi, bonorumque omnium amore dignissimi viri D. Jacobi Monavii, Patricii Vratislav, Scripta ab aliquot Amicis, Gorlicii, imprimebat Ambrosius Fritsch, 1591. [RMK III/1. 813.]

- CAROLINUS 1567** Petrus CAROLINUS, *Institutio de syllabarum et carminum ratione*, Claudiopoli, in officina Casparis Helti, 1567. [RMK II. 109. RMNy I. 235. Digitalizálva elérhető a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár gyűjteményében: [dspace.bcucuj.ro/?locale=hu](https://space.bcucuj.ro/?locale=hu)]
- CHYTRAEUS 1579** Nathan CHYTRAEUS, *Poematum (Amorum coniugalium)*, Rostock, imprimebat Stephanus Myliander, 1579. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- CHYTRAEUS 1594** Nathan CHYTRAEUS, *Fastorum ecclesiae christianae libri duodecim*, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, impensis Petri Fischeri Fr., 1594. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár.]
- CRISPUS 1557** Valentinus CRISPUS, *Psalmi duo elegiaco carmine redditi a Valentino Crispo Pannonio, Item precatio ad Filium Dei pro publica salute Pannoniae*, Witebergae, [s. n.], 1557. [VD16 ZV 1687. Digitalizálva elérhető a REAL–R, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében: real-r.mtak.hu]
- DUDITHIUS 1992–2005** Andreas DUDITHIUS, *Epistulae*, I–V, ed. Lecho SZCZUCKI, Tiburtio SZEPESSY, Bp., Akadémiai, 1992–2005.
- ELLINGERUS 1578** Andreas ELLINGERUS, *Hymnorum ecclesiasticorum ab Andrea Ellingero Viro clarissimo emendatorum, libri III... Omnia nunc primum edita, ut studiosae iuventutis in Scholis utiliter proponi possint...*, Francoforti ad Moenum, apud Franciscum Bassaeum, impensis Nicolai Bassaei fratris, 1578.
- ERHARDUS 1599** Nicolaus ERHARDUS, *Carmen de gloriosa resurrectione Domini & Salvatoris nostri Iesu Christi*, Bartphae, Gutgesell, 1599. [RMK II. 289. RMNy I. 849.]
- FABRICIUS 1560** Georg FABRICIUS, *Partitionum Grammaticarum, quae Tabulis Delineatae Sunt, Libri III*, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1560. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]

- FABRICIUS 1560a** Georg FABRICIUS, *Poematum sacrorum libri XV*, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1560. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Lyoni Közkönyvtár]
- FABRICIUS 1564** Georg FABRICIUS, *Elegantiae poeticae ex Ovidio, Tibullo, Propertio elegiacis collectae...*, Lipsiae, excudebatur a Valentino papa, 1564. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- FABRICIUS 1564a** Georg FABRICIUS, *In poetarum veterum ecclesiasticorum opera christiana, et operum reliquiae atque fragmenta*, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1564. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- FABRICIUS 1567** Georg FABRICIUS, *Poematum sacrorum libri XXV*, Basel, Oporinus, 1567. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- FABRICIUS 1589** Georg FABRICIUS, *Elegantiarum puerilium, ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres collecti...*, Pragae, typis M. Danielis Adami a Weleslauina, 1589. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtára]
- FLECHNER 1594** Caspar FLECHNER, *Ionae Prophetiae Historia continens exemplum verae poenitentiae, non solum consideratione, verum etiam imitatione, hac praecipue ultimi saeculi tempestate dignissimum, reddita elegiaco carmine*, Cibimii, typ. Io. Henr. Cratonis, 1594. [RMK II. 252. RMNy I. 755.]
- FRISCHLIN 1584** Nicodemus FRISCHLIN, *Quaestionum Grammaticarum Libri IIX*. Venetiis, [s. n.], 1584. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- FRISCHLIN 1599** Nicodemus FRISCHLIN, *Hebraeis, Continens duodecim libros: quibus tota Regum Iudaicorum & Israëliticorum historia... carmine heroico Virgiliano describitur*, Argentorati, ex officina Typographica Iobiniana, 1599. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

- FRISCHLIN 1601** Nicodemus FRISCHLIN, *Operum poeticorum pars elegiaca, continens viginti duos elegiacorum carminum libros, Quibus adhaerescunt Odarum libri tres (Odarum Liber Primus)*, Strassburg, Jobin, 1601. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- GRUTERUS 1612** *Delitiae Poetarum Germanorum Huius Superiorisque Aevi Illustrium, Pars I*, hrsg. Janus GRUTERUS, Francofurti, J. Fischer, 1612. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár. Mindegyik kötete elérhető digitalizálva a Google Books gyűjteményében.]
- HELNER 1580** Georgius HELNER, *ελεγειον, in quo inter caetera, Verae Domini Nostri Iesu Christi, Dei & Mariae semper Virginis Filii, Maiestas asseritur*, Witebergae, excudebat Clemens Schleich, 1580. [RMK III/1. 696.]
- HENISCH 1570** Georg HENISCH, *Carmen elegiacum de natali et incarnatione Domini et Servatoris Nostri Iesu Christi, Dei et semper Virginis Mariae Filii*, Lipsiae, excudebat Iohannes Rhamba, 1570. [RMK III/1. 601.]
- HESSUS 1514** Eobanus HESSUS, *Heroidum christianarum epistolae*, Leipzig, per Melchiarum Lotter, 1514. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- HESSUS 1539** Eobanus HESSUS, *Operum farragines duae*, Schwäbisch Hall, P. Braubach, 1539. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- HESSUS 1548** Eobanus HESSUS, *Psalterium Davidis carmine redditum, Ecclesiastes Salomonis*, Leipzig, Valentin Papa, 1548. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- HESSUS 2004–2016** *The Poetic Works of Helius Eobanus Hessus*, ed. and trans. Harry VREDEVELD, Volume 1-4, 2004–2016 [Volume 1. *Student Years at Erfurt, 1504–1509*, Tempe, Arizona, ACMRS, 2004; Volume 2. *Journeyman Years, 1509–1514*, Tempe, Arizona, ACMRS, 2008; Volume 3. *King of Poets, 1514–1517*,

- Leiden, Boston, Brill, 2012; Volume 4. *Between Erasmus and Luther, 1518–1524*, Leiden, Brill, 2016]
- HEYMAIRIN 1580** Magdalena HEYMAIRIN, *Das Buch Tobie, in christliche Reimen, und Gesangweise gefast und gestellet*, Bartfeld, David Guttgesel, 1580. [RMK II. 155]
- HOFFMANN 1572** Georgius HOFFMANN, *In diem Christi, Salvatoris mundi, natalem carmen*, Viennae, ex officina Blasii Eberi, 1572. [RMK III/1. 617.]
- HORATIUS 1961** *Quintus Horatius Flaccus összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961.
- HUSZÁR–KÁLMÁNCSEHI 1983** HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*, KÁLMÁNCSEHI Márton, *Reggeli éneklések*, Debrecen, 1560–61 (Faksimile kiadás, a szöveget gondozta VARJAS Béla, kísérőtanulmányt írta BORSA Gedeon, Bp., Akadémiai, 1983). [RMK I. 40. RMNy 160.]
- IMRE 2003** *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.
- LASCOVIUS 1578** Petrus C. LASCOVIUS, *Iucundum ac suave sponsi Christi colloquium cum sponsa ecclesia... ex libro Cantici Canticorum versibus descriptum*, Witebergae, excudebat Matthaeus Welack, typis Iohannis Schwertelii, 1578. [RMK III/1. 674.]
- LORICHIUS 1551** *Iuenci Hispani Evangelicae historiae libri IIII, Caelii Sedulii mirabilium divinorum sive Paschalis carminis libri IIII una cum hymnis aliquot, Aratoris in Acta Apostolica libri duo. Venantii Honorii Fortunati Hymni duo, per G. Cassandrum integritati suae restituti, Omnia per Theodorum Poelmannum Cranenburgensem recognita*, ed. Reinhard LORICHIUS, Basileae, Oporinus, 1551.
- LUTHER 1532** *Ecclesiastes Solomonis cum Annotationibus Doc. Mart. Luth.*, Wittenberg, Joannes Lufft, 1532. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]
- MELANCHTHON 1843** *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia*, XI, ed. Carolus GOTTLIEB BRETSCHNEIDER, Halis Saxonum, apud C. A. Schwetserke et filium, 1843.

- Memoriae nobilis... 1595** *Memoriae nobilis, pudicissimae et lectissimae matronae Annae Wolkensteiniae egregii vereque nobilis viri, Dn. Johannis Kravsii... coniugis... carmina ab aliquot amicis consecrata*, Gorlicii, Johannes Rhamba excudebat, 1595. [RMK III/1. 854.]
- MICYLLUS 1539** Jacob MICYLLUS, *De re metrica libri tres... cum praefatione Philippi Melanchthonis*, Francoforti, apud Chr. Egen, 1539. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- MOKOSCHINUS 1599** Leonhardus MOKOSCHINUS, *Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum Libri Genesis, Exodus, Numerorum, Josuae, Judicum, Ruth, Samuelis 2, Regum 2*, Witenberga, impensis Clementis Bergeri Bibliop., Typis Cratonianis excusi, 1599. [RMK III/1. 938. Digitalizálva elérhető a wittenbergi Luther Márton Tudományegyetem gyűjteményében: <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de>]
- OSTERMAIER 1557** Georg OSTERMAIER, *Psalmi aliquot Davidis selecti, carmine elegiaco scripti*, Wormaciae, Köpfel, 1557. [RMK III/1. 445.]
- OSTERMAIER 1558** Georg OSTERMAIER, *Septem psalmi Davidis, quos vocant poenitentiales, elegiaco carmine redditi*, Tubingae, apud viduam Ulria Morhardi, 1558. [RMK III. 460.]
- OSTERMAIER 1558a** Georg OSTERMAIER, *Elegia in obitum Clarissimi Viri, Jacobi Mycilli, Poetae Celeberrimi, ac Professoris Academiae Heidelbergensis*, Tübinga, [s. n.], 1558. [RMK III. 458.]
- PAREUS 1619** *Delitiae Poetarum Hungaricorum*, hrsg. Johann Philipp PAREUS, Francofurti, Fischer, 1619. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- PILTZ 1578** Caspar PILTZ, *Epithalamion in honorem nuptiarum prudentis ac circumspecti Viri Domini Christophori Menzll Curiensis, Praetoris militaris in Szendrő, sponsi: et Pudicissimae Virginis Rosinae Balthasaris Hilzen, Aulae Caesariana quondam Aurifabri filiae, sponsae conscriptum jambicis quaternariis*, Bartphae, [s. n.], 1578. [RMK II. 142. RMNy I. 1578.]

- PILTZ 1583** Caspar PILTZ, *Meditationes Piae, Vario Metri Genere ex Evangeliiis Concinnatae*, Bartphae, excudebat David Guttgesel, 1583. [RMK II. 171. RMNy I. 521.]
- PRELLER 1607** Caspar PRELLER, *Epithalamium in honorem Johannis Melczer et Veronicæ Berzeviczy*, Bartphae, Klöss, 1607. [RMK II. 326. RMNy I. 949.]
- PURKIRCHER 1559** Georgius PURKIRCHER, *Liber Sapientiae Salomonis*, Vienna, [s. n.], 1559. [RMK III/1. 466. Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]
- PURKIRCHER 1560** Georgius PURKIRCHER, *Epitaphium Clarissimi Viri D. Leonarti Stokhelii, Rectoris Scholae Bartphensis fidelissimi, qui obiit Bartphae, anno Christi 1560. Die 7. Junii, qui est quinquagesimus dies post mortem D. Philippi Melanthonis, praeceptoris eiusdem*, [h.n.], [s. n.], 1560. [RMK III. 481.]
- PURKIRCHER 1563** Georgius PURKIRCHER, *Psal. LXXII. Da Deus regi iudicia tua &c. carmine reditus*, Patavii, apud Gratosum Perchacinum, 1563. [RMK III/1. 516.]
- PURKIRCHER 1566** Georgius PURKIRCHER, *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes... carmine redditus*, Viennae Austriae, excudebat Casparus Stainhofer, 1566. [RMK III. 547.]
- PURKIRCHER 1988** Georgius PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Miloslaus OKÁL, Bp., Akadémiai, 1988.
- QUINTILIANUS 2008** Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, ford. ADAMIK Tamás, KOPECZKY Rita et al., Pozsony, Kalligram, 2008.
- REIS 1618** Fridericus REIS, *Passio Domini et Salvatoris Nostri Iesu Christi, iuxta conscriptionem 4. Evangelistarum, elegiaco carmine exercitii gratia reddita*, Leutschoviae, typis Danielis Schultz, 1618. [RMK II. 384. RMNy II. 1165.]
- RIMAY 1994** RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1994.
- SAMBUCUS 1553** Ioannes SAMBUCUS, *In Christi natalem oratio... eiusdem sententiae aliquot hymni eodem autore*, Augustae Rheticae, excudebat Philippus Ulhardus, 1553. [Digitalizálva elérhető a Google Books

gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]

SAMBUCUS 1570

Johannes SAMBUCUS, *Elegia de Angelis, cum precantiuncula quadam, & Epistola de obitu Mag. D. Marci Singhmoseri*, Viennae Austriae, ex officina Steinhoferiana, 1570. [RMK III/1.]

SAMBUCUS 1579

Johannes SAMBUCUS, *Elegiae... de natale Christi Servatoris, et Maria Eius Matre, ac reliquis feriis sequentibus*, Norimbergae, [s. n.], 1579. [RMK III/1. 680.]

SCHESAEUS 1558

Christianus SCHESAEUS, *Elegia de falsis Prophetis Quos Christus confert lupis, spinis et tribulis Math VII. Cap...*, Kolozsvár, in officina Georgii Hoffgrevii, 1558. [RMK II. 78. RMNy I. 149.]

SCHESAEUS 1558a

Christianus SCHESAEUS, *Carmen ad Isabellam et Ioannem Sigismundum salutatorium, in quo Nuncia coeli (mulier allegorica: Ecclesia) precatur ad regem, ut fidem veram contra haereticos tueatur, et accelerante die synodum statuatur*, Claudiopoli, in officina Georgii Hoffgrevii, 1558. [RMK II. 78.]

SCHESAEUS 1563

Christianus SCHESAEUS, *De resurrectione mortuorum, et iudicio extremo, deque vita aeterna, elegiae quatuor, quibus corruptissimi huius saeculi mores ad poenitentiam invitantur*, Witebergae, excudebat Iacobus Lucius Transylvanus, 1563. [RMK III/1. 522.]

SCHESAEUS 1573

Christianus SCHESAEUS, *Elegiae in obitum trium illustrium virorum, eruditione, virtute & pietate praestantium M. Ioannis Honteri, M. Valentini Wagneri, & D. Jacobi Mellebergeri, Gubernatorum Ecclesiae & Scholae Coronensis in Transylvania*, Claudiopoli, Casparis Helti, 1573. [RMK II. 132. RMNy I. 325.]

SCHESAEUS 1575

Christianus SCHESAEUS, *Imago, seu typus de lapsu & restitutione humani generis... Additum est: Carmen de sanctorum Angelorum officio & custodia erga pios*, Cibinii, Heusler, Wintzler, 1575. [RMK II. 137. RMNy I. 365.]

SCHESAEUS 1580

Christianus Schesaeus, *Enarratio psalmi XC. vitae humanae miseriam et fragilitatem depingens: saevissima pestilenti lue grassante per totam Transilvaniam, aliquot piis et salutaribus concionibus*

- explicata*, Witebergae, excudebat Clemens Schleich, 1580. [RMK III. 698.]
- SCHESAEUS 1584** Christianus SCHESAEUS, *Imago Boni Pastoris, Ad Christum Mundi Salvatorem accomodata: Johan. 10. Carmine descripta...*, Lipcse, Defner, 1584. [RMK III/1. 733. Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- SCHESAEUS 1979** Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. CSONKA Ferenc, Bp., Akadémiai, 1979.
- SECKERWITZ 1556** Johann SECKERWITZ, *Iesu Syraci liber, qui vulgo Ecclesiasticus dicitur, carmine elegiaco redditus, Adiectum eiusdem auctoris carmen de Christo agno*, Basel, Stella, 1556. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- SEDULIUS 2007** *Sedulii Opera Omnia*, recensuit et commentario critico instruxit Johannes HUEMER, Wien, Verl. der Österr. Akad. der Wiss., 2007.
- SELNECCER 1573** Nicolaus SELNECCER, *Psalterii: sive carminum Davidicorum libri quinque...*, *Poematum sacrorum pars prima*, Henricopoli, Horn, 1573. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- SIBER 1562** Adam SIBER, *Poematum libri V*, Basel, Oporinus, 1562. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- SIEGLER 1566** Michael SIEGLER, *Brevia praecepta de moribus puerorum recte formandis, carmine elegiaco conscripta... Additus est etiam ordo studiorum a domino Philippo Melanchthone, studiosae iuventuti praescriptus*, (A függelékben: *Canticum Annae coniugis Elcanae, quod exstat I. libro Regum cap. 2. in gratiam honesti & docti viri, Dni Ioannis Rhyssi, Notarii Cibir. elegiaco carmine translatum*) Brassó, [s. n.], 1556. [RMK II. 70. RMNy I. 134.]
- SOMOS–ÚJFALVI ÉRSEK 1605** *Threnos de obitu Illustris et Magnifici Comitum Domini Stephani de Bathor...*, *Lacrymae Musarum*, ed. SOMOS–ÚJFALVI ÉRSEK Péter, Debrecen, typis Pauli Rhedae Lipsensis, 1605. [RMK II. 324. RMNy II. 931.]

- SPANGENBERG 1539** Johann SPANGENBERG, *Evangelia dominicalia in versiculos extemporaliter versa*, Vitebergae, apud Georgium Rhau, 1539. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- SPANGENBERG 1544** Johann SPANGENBERG, *Psalterium, carmine elegiaco redditum*, Francoforti ad Moenum, apud Christianum Egenolphum, 1544. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- SPETHE 1592** Andreas SPETHE, *Evangeliarum quae diebus dominicis per totum anni spacium in ecclesia Dei vulgo legi & doceri solent, paraphrasis...*, Herbornae, typis Christophori Corvini, 1592. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]
- SPETHE 1596** Andreas SPETHE, *Psalmorum Davidis, prophetae regii, paraphrasis metrorhythmica...*, Heidelberg, apud Petrum Mareschallum Bibliopolam, 1596. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- STIGELIUS 1566** Johann STIGELIUS, *Poematum Liber I. continens sacra*, Jenae, excudebat Donatus Ritzenhayn et Thomas Rebart, 1566. [Digitalizálva elérhető a CAMENA gyűjteményében: https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camena_e.html]
- STIGELIUS 1571** Johann STIGELIUS, *Sacrorum poematum liber II*, Jenae, excudebat Donatus Ritzenhayn & Thomas Rebart, 1571. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Bajor Állami Könyvtár]
- SYLVESTER 1544** Johannes SYLVESTER, *De bello Turcis inferendo elegia nunc primum et nata et aedita. Psalmi, Deus venerunt gentes ... Paraphrasis*, Viennae, excudebat Ioan. Syngrenius, 1544. [Digitalizálva elérhető a Google Books gyűjteményében. Eredeti forrása: Osztrák Nemzeti Könyvtár]
- SYLVESTER (16. sz.)** Johannes SYLVESTER, *Querela Domini Iesu Resurgentis, carminibus lyricis, conscripta*, [Vienna, 16. sz.]. [RMK III/1. 963.]

- SZEGEDINUS 1564** Laurentius SZEGEDINUS, *Psalmi LI. Miserere mei Deus: et CXXVIII. Nisi Dominus aedificaverit &c. redditi elegiaco carmine*, Vitebergae, [s. n.], 1564. [RMK III/2. 4806. pótlék]
- Szent Biblia... 1981** *Szent Biblia az Istennec Ó és Wy Testamentvmanac prophétac és apostoloc által meg iratott szent könyuei*, ford. KÁROLI Gáspár, Visol, Mantskovit Bálint, 1590 (Faksimile kiadás, Utószó: SZÁNTÓ Tibor, *Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliája*, Bp., Helikon, Európa, 1981). [RMK I. 236. RMNy I. 652.]
- SZEPESI 1578** Georgius SZEPESI, *Carmina salutarem natalem Dn. nostri Iesu Christi, Servatoris totius generis humani celebrantia*, Witebergae, excudebat Clemens Schleich & Antonius Schöne, 1578. [RMK III/1. 675.]
- TAGANIUS 1617** Adamus TAGANIUS, *Elegia de lapsu primorum parentum tristissimo*, Bartphae, typis Iacobi Klós, 1617. [RMK II. 372. RMNy II. 1126.]
- TÓTH 1970** TÓTH István, *Alkinoosz kertje: Humanista költőink Janus Pannoniustól Bocatius Jánosig*, Kolozsvár, Dacia, 1970.
- TÓTH 1977** TÓTH István, *Múzsák fellegvára: A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Bukarest, Kriterion, 1977.
- TÓTH 1996** TÓTH István, *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Nagyvárad, Literator, 1996.
- TÓTH 2001** TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „Költők virágoskertje”*, Bp., Accordia, 2001.
- URBELY 1611** Johann URBELY, *Aureolus Hymnum de sancrosancta Domini Nostri Iesu Christi Veri Dei et Hominis incarnatione*, gedruckt zu Graz bey Georg..., 1611. [RMK III/1. 1096.]

3. Felhasznált szakirodalom

- ALBRECHT 2004** Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története*, II, ford. TAR Ibolya, Bp., Balassi, 2004.
- ALMÁSI 2005** ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–*

- 1589) és Zsámboky János (1531–1584), I. rész, Századok, 2005/4, 889–922.
- ALMÁSI 2005a** ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*, II. rész, Századok, 2005/5, 1131–1167.
- ALMÁSI 2009** ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589) and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden, Brill, 2009.
- ALMÁSI – KISS FARKAS 2013** ALMÁSI Gábor – KISS FARKAS Gábor, *Szöveggondozás és kapcsolatápolás: Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében*, ItK, 2013/6, 627–691.
- ASCHE 2005** Matthias ASCHE, *Peregrinatio academica in Europa in Konfessionellen Zeitalter: Bestandsaufnahme eines unübersichtlichen Forschungsfeldes und Versuch einer Interpretation unter migrationsgeschichtlichen Aspekten*, Jahrbuch für europäische Geschichte, VI, München, De Gruyter Oldenbourg, 2005, 3–33.
- BACH–GALLE 1989** Inka BACH – Helmut GALLE, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert: Untersuchungen zur Geschichte einer lyrischen Gattung*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1989.
- BALÁZS 1973** BALÁZS László, *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából = Studia et Acta Ecclesiastica III: Tanulmányok és szövegek a Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. Dr. BARTHA Tibor, Bp., a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 1005–1022.
- BALEGOVÁ–FRANTIŠEK 2016** Jana BALEGOVÁ – Šimon FRANTIŠEK – MAGYAR László András, *Bocatus orvosi tárgyú versei*, Orvosi hetilap, 2016/50, 2011–2015.
- BECKER 2010** Rainald BECKER, *Peregrinatio academica: bayerische Studenten in Italien im Zeitalter des Humanismus = Von Bayern nach Italien: transalpiner Transfer in der Frühen Neuzeit*, hrsg. Alois SCHMID, München, Beck, 2010, 73–96.

- BÉKÉSI 1993** *Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, Bp., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993.
- BENCÉDY s. a.** BENCÉDY József, *Filiczki János élete és költészete*, [s. a.] (MTA Irodalomtudományi Intézet Archivum, kéziratban maradt értekezés).
- BENE 2012** BENE Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188.
- BERNSTEIN 2003** Eckhard BERNSTEIN, *Group Identity Formation in the German Renaissance Humanists: the Function of Latin = Germania Latina – Latinitas Teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, I, hrsg. Eckhard KEBLER, München, Wilhelm Fink Verlag, 2003, 375–386.
- BERTOLD 1947** Altaner BERTOLD, *Ókeresztény irodalomtörténet*, ford. HERMANN Ipoly László, Bp., Szent István Társulat, 1947.
- BITAY 1979** BITAY Ilona, *Christianus Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai = Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond et al., Bukarest, Kriterion, 1979, 70–77.
- BOLLÓK 2001** BOLLÓK János, *Kísérlet Christianus Schesaeus História Annae Kendi című elégiája szövegének rekonstrukciójára*, ItK, 2001/1-2, 149–182.
- BORSA 1976** BORSA Gedeon, *Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve*, ItK, 1976/3, 367–377.
- BORZSÁK 1983** BORZSÁK István, *Ausoniustól Rimay Jánosig*, Antik Tanulmányok 30, 1983/2, 241–247.
- BOZZAY 2009** BOZZAY Réka, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2009.
- BOZZAY 2017** Gerundium, 2017/1 (*Reformáció*, szerk. BOZZAY Réka).

- BREMER 2008** Kai BREMER, *Literatur der Frühen Neuzeit: Reformation – Späthumanismus – Barock*, Paderborn, Fink, 2008.
- BUDZYŃSKI 2006** Józef BUDZYŃSKI, *School Poetic Prayer in Silesian Grammar Schools (the 16th–18th Century)* = URBAŃSKI 2006, 273–285.
- CORON 1976** Antoine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz*, ItK, 1976/4, 490–496.
- CZAPLA 2013** Ralf Georg CZAPLA, *Das Bibelesos in der frühen Neuzeit: Zur deutschen Geschichte einer europäischen Gattung*, hrsg. Achim AURNHAMMER, Wilhelm KÜHLMANN et al., Berlin, Boston, Walter de Gruyter, 2013, 21–24.
- CSONKA 1983** CSONKA Ferenc, *Újabb adatok Bocatius (?) egyik röpiratához (hat képpel)*, Magyar Könyvszemle, 1983/2, 171–181.
- CSONKA 1989** CSONKA Ferenc, *A Bocatius-kutatás eredményei és problémái*, ItK, 1989/1-2, 126–135.
- DINGEL 2008** Irene DINGEL, *Eruditio et Pietas: Die Wirkung der Reformation auf Schule und Universität = Christlicher Glaube und weltliche Herrschaft: zum Gedenken an Günther Wartenberg*, hrsg. Michael BEYER, Leipzig, Evang. Verl.-Anst, 2008, 317–335.
- DOMOKOS 2015** DOMOKOS Gyöngyi, *A poéta, a rétor és a historikus: Zsámboky és az 'ars historica' = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter et al., Bp., MTA BTK ITI, 2015, 130–137.
- ECKHARDT 1913** ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 1913/4, 171–192.
- EFFE 2009** Bernd EFFE, *Der Bildungswert der antiken Literatur: Melanchthons humanistisches Plädoyer = Fragmenta Melanchthoniana: Humanismus und europäische Identität*, IV, hrsg. Günter FRANK, Heidelberg, Verlag Regionalkultur, 2009, 113–123.
- ERDEI 1986** ERDEI Klára, *Heinrich Rantzau és Zsámboky János*, ItK, 1986/5, 580–588.

- ERDŐS 2010** ERDŐS Zoltán, *Farkas vagy kutya? Hatalmi jelképek és politikai program Zsámboky János emblémáján*, Fons, 2010/2, 231–248.
- FATA 2006** *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. Márta FATA, Stuttgart, Steiner, 2006.
- FISKA–PEPER–STOCKINGER 2015** Patrick FISKA – Ines PEPPER – Thomas STOCKINGER – Thomas WALLNIG, *Res publica litteraria = Geschichte des Buchkultur, Band 7. Barock*, Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 2015, 129–160.
- FÖLDVÁRY 2004** FÖLDVÁRY MIKLÓS István, „Mózes szarva”, Antik Tanulmányok, 2004/1-2, 115–123.
- FRANK 2016** *Humanismus und Reformation*, hrsg. Günter FRANK, Basel, Verlag Regionalkultur, 2016.
- FRANKL 1873** FRANKL Vilmos, *Egy XVI. századbeli magyar fővédész és orvos emlékezete*, Századok, 1873/8, 525–537.
- FRANKL 1874** FRANKL Vilmos, *Melanchthon és magyarországi barátai*, Századok, 1874/2, 146.
- FUCHS 2009** Mechthild FUCHS, *Psalterium universum: Helius Eobanus Hessus*, Berlin, Wissenschaftlicher Verlag, 2009.
- FUCHS 2008** Thorsten FUCHS, *Philipp Melanchthon als neulateinischer Dichter in der Zeit der Reformation*, Tübingen, Narr, 2008.
- GAERTNER 1956** Johannes A. GAERTNER, *Latin Verse Translations of the Psalms 1500–1620*, Harvard Theological Review, 1956/4, 271–305.
- GALLI–PAVERCSIK 1981** GALLI Katalin – PAVERCSIK Ilona, *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1981/1, 309–377.
- GIERL 2009** Martin GIERL, *Res publica litteraria: Kommunikation, Institution, Information, Organisation und Takt = Kommunikation in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, Lang, 2009, 241–252.
- GIESE 2009** Simone GIESE, *Studenten aus Mitternacht: Bildungsideal und „peregrinatio academica” des*

schwedischen Adels im Zeichen von Humanismus und Konfessionalisierung, Stuttgart, Steiner, 2009.

GRANT 1959

Leonard GRANT, *Neo-Latin Verse-Translations of the Bible*, Harvard Theological Review, 1959/3, 205–211.

GRÄSSER–EBERBACH 1993

Ingeborg GRÄSSER-EBERBACH, *Helius Eobanus Hessus: Der Poet des Erfurter Humanistenkreises*, Erfurt, Verl.-Haus Thüringen, 1993.

GREEN 2009

Roger P. H. GREEN, *Poems and not just Paraphrases: doing Justice to Buchanan's Psalms = Syntagmata: Essays on neo-Latin Literature in Honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy*, ed. D. SACRÉ, Jan PAPY, Leuven, Leuven Univ. Press, 2009, 415–429.

GREEN 2010

Roger P. H. GREEN, *Poetic Psalm Paraphrases: Two Versions of Psalms 1 Compared = Acta Conventus Neo-Latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies*, ed. Joaquin PASCUAL BAREA, Karl ENENKEL, Bp., Tempe, AZ, 2010, 261–270.

GRUNEWALD–JÜRGENS 2004

Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden 16–18. Jahrhundert, hrsg. Eckhard GRUNEWALD, Henning P. JÜRGENS et al., Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004.

GYÖRI L. 1988

GYÖRI L. János, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1988, 627–696.

GYULAI 2012

GYULAI Éva, *Von Sachen Gros, von Ansicht Klein: Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszeten, 1563/1566*, Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica, 2012/1, 125–151.

GYULAI 2017

GYULAI Éva, *Anser et Aquarius: Bocatius hexastichonja Mágoosy Ferenchez és Alaghy Ferenchez*, ItK, 2017/4, 511–531.

GYULAI 2017a

GYULAI Éva, *Pax aurea – Marussi András három latin verse Bethlen Gábor fejedelemhez (Kassa, 1620–1622)*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, 2017/2, 155–187.

- H. HUBERT 1990** H. HUBERT Gabriella, *Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében*, ItK, 1990/2, 218–223.
- HADOBÁS 2003** HADOBÁS Sándor, *Adalékok Szendrő múltjából: Újabb adatok Szendrő 16–17. századi irodalmi életéhez*, Borsodi Tájház Közleményei, 2003/11-12, 37–47.
- HAIMAN 1970** *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, szerk. HAIMAN György, Bp., a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, reneszánsz-kutató csoportja, 1970.
- HAJNÓCZI 1913** HAJNÓCZI Iván, *Bocatius-levelek*, ItK, 1913/1, 116–120.
- HAJNÓCZI 1941** HAJNÓCZI Iván, *Bocatius János: Hornus Cometa, 1618*, Magyar Könyvszemle, 1941/2, 186–189.
- HAMMERSTEIN 2000** Notker HAMMERSTEIN, *Res publica litteraria: ausgewählte Aufsätze zur frühneuzeitlichen Bildungs-, Wissenschafts- und Universitätsgeschichte*, Berlin, Duncker & Humblot, 2000.
- HEGEDŰS 1916** HEGEDŰS István, *Schesaeus Ruinae Pannonicae című epikus költeménye*, Bp., MTA, 1916.
- HELTAI 2008** HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas, 2008.
- HERSHKOWITZ 2017** Paula HERSHKOWITZ, *Prudentius, Spain and Late Antique Christianity: Poetry, Visual Culture, and the Cult of Martyrs*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.
- HERZOG 2002** Reinhart HERZOG, *Spätantike: Studien zur römischen und lateinisch-christlichen Literatur*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.
- HOFMANN 2009** Heinz HOFMANN, *Melanchthon als Interpret antiker Dichtung = Humanismus und europäische Identität*, hrsg. Günter FRANK, Ubstadt-Weiher, Verl. Regionalkultur, 2009, 97–112.
- HUBER–REBENICH 2001** Gerlinde HUBER-REBENICH, *Der lateinische Psalter des Eobanus Hessus und das Ideal der docta pietas = Die Musen im Reformationszeitalter*, hrsg. Walther

LUDWIG, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2001, 289–303.

HUBER–REBENICH 2002

Gerlinde HUBER-REBENICH, *Eobanus Hessus als Übersetzer: Selbstzeugnisse aus seinen Briefen und Vorreden = Humanismus in Erfurt*, hrsg. Gerlinde HUBER-REBENICH, Walther LUDWIG, Rudolstadt, Jena, Hain Verlag, 2002, 177–195.

HUBER–REBENICH 2006

Gerlinde HUBER-REBENICH, *Neue Funktionen der Dichtung im Humanismus? = Funktionen des Humanismus*, hrsg. Thomas MAISSEN, Göttingen, Wallstein Verlag, 2006, 49–75.

IJSEWIJN 1990

Jozef IJSEWIJN, *Companion to Neolatin Studies, Part 1: History and Diffusion of Neo-Latin Literature*, Leuven, University Press, Peeters Press Louvain, 1990.

IJSEWIJN 1998

Jozef IJSEWIJN, *Companion to Neolatin Studies, Part 2: Literary, Linguistic, Philological and Editorial Questions*, Leuven, University Press, 1998.

IMRE 1995

IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 125–143.

IMRE 1995a

IMRE Mihály, *A 79. zsoltár* = IMRE 1995, 125–143.

IMRE 1995b

IMRE Mihály, *Sylvester János, A. Gerardus, G. Purkircher* = IMRE 1995, 174–181.

IMRE 1995c

IMRE Mihály, *A LXXIX. zsoltár a magyar 16. században* = IMRE 1995, 199–212.

IMRE 1995d

IMRE Mihály, *Évszázadok heroidái* = IMRE 1995, 49–54.

IMRE 1995e

IMRE Mihály, *Allegorikus heroidák* = IMRE 1995, 63–98.

IMRE 1995f

IMRE Mihály, *Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája* = IMRE 1995, 54–63.

IMRE 2012

IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012.

- IMRE 2012a** IMRE Mihály, *A Balassi kánon első irodalmi változata: Az 1595-ös bártfai antológia* = IMRE 2012, 77–115.
- IMRE 2012b** IMRE Mihály, *A zsoltárköltészet változatai Ambrosius Lobwasser műveiben* = IMRE 2012, 323–348.
- IMRE 2012c** IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája* = IMRE 2012, 15–45.
- IMRE 2012d** IMRE Mihály, *Újfalvi Imre debreceni kiadványa: Spethe-Szenci zsoltárai, németországi párhuzamok* = IMRE 2012, 281–302.
- IMRE 2015** IMRE Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015.
- IMRE 2019** IMRE Mihály, *Üdvérték és esztétikai érték kettőssége latinul a protestantizmus kulturális modelljében = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter et al., Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019, 11–42.
- KIPF 2009** Johannes Klaus KIPF, *Humanistische Freundschaft im Brief: zur Bedeutung von amicus, amicitia und verwandter Begriffe in Briefcorpora deutscher Humanisten, 1480–1520 = Verwandtschaft, Freundschaft, Bruderschaft: soziale Lebens- und Kommunikationsformen im Mittelalter*, hrsg. Gerhard KRIEGER, Berlin, Akad-Verl., 2009, 491–509.
- KIRÁLY 1983** KIRÁLY László, *Két Bocatius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 1983/4, 397–404.
- KLANICZAY 1961** KLANICZAY Tibor, *A magyar késő-reneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus)* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 303–339.
- KLANICZAY 1964** *A magyar irodalom története*, I-II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964.
- KLANICZAY 1973** KLANICZAY Tibor, *A magyar reneszánszkutatás másfél évtizede (1948–1963)* = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 123–165.

- KLANICZAY 1985** KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = K. T., Pallas magyar ivadékai, Bp., Szépirodalmi, 1985, 9–31.
- KNEIFEL 1942** KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Bp., Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Latin Filológiai Intézete, 1942.
- KUHN–TREICHEL 2016** Thomas KUHN-TREICHEL, *Die Alethia des Claudius Marius Victorius: Bibeldichtung zwischen Epos und Lehrgedicht*, Berlin, Boston, De Gruyter, 2016.
- KÜHLMANN 2009** Wilhelm KÜHLMANN, *Ein Heidelberger Dichter wünscht „prädestiniert“ zu sein: zur Behandlung konfessionalistischer Positionen in der geistlichen Lyrik des deutschen Späthumanismus, ausgehend von einer Ode des Paul Schede Melissus (Meletemata I,21) von 1595 = Prädestination und Willensfreiheit: Luther, Erasmus, Calvin und ihre Wirkungsgeschichte: Festschrift für Theodor Mahlmann zum 75. Geburtstag*, hrsg. Wilfried HÄRLE, Barbara MAHLMANN–BAUER, Leipzig, Evang. Verl.-Anst., 2009, 146–158.
- KÜHLMANN–STRAUBE 2001** Wilhelm KÜHLMANN, Werner STRAUBE, *Zur Historie und Pragmatik humanistischer Lyrik im alten Preußen: Von Konrad Celtis über Eobanus Hessus zu Georg Sabinus = Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit*, hrsg. Klaus GARBER, Tübingen, De Gruyter, 2001, 657–736.
- KÜHLMANN–WIEGAND 2011** *Julius Wilhelm Zingref und der Heidelberger Späthumanismus: zur Blüte- und Kampfzeit der calvinistischen Kurpfalz*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Hermann WIEGAND, Ubstadt-Weiher, Verlag Regionalkultur, 2011.
- LAARMANN 2016** Matthias LAARMANN, *Psalmen, Vergil und Ovid: Protestantische lateinische Bibeldichtung des Helius Eobanus Hessus (1488–1540) im Chorgestühl der katholischen Pfarrkirche St. Marien Lünen-Altlünen = Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark*, hrsg. Markus GÜNNEWIG, Carmen HAUSE et al., Essen, Klartext Verlag, 2016, 71–99.
- LUDWIG 2001** Walther LUDWIG, *Christliche Dichtung des 16. Jahrhunderts – Die Poemata Sacra des Georg Fabricius*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2001.

- MÄHRLE 2011** Wolfgang MÄHRLE, *Die Hohe Schule in Altdorf und die europäische „res publica litteraria“ im Zeitalter des Späthumanismus = Akademie und Universität Altdorf: Studien zur Hochschulgeschichte Nürnbergs*, hrsg. Hans Christof BRENNECKE, Köln, Böhlau, 2011, 29–49.
- MAYER 2011** MAYER Gyula, *Zsámboky János Janus Pannonius-kiadása és csonka Brandolini-kézirata*, ItK, 2011/2, 202–216.
- MILLER 2003** John F. MILLER, *Ovid's „Fasti” and the Neo-Latin Christian Calendar Poem*, International Journal of the Classical Tradition, 2003/2, 173–186.
- MOLNÁR 2016** MOLNÁR Dávid, *A történetírás ártatlanságáról Zsámboky János egyik emblémája kapcsán = In via eruditionis: tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 373–383.
- MOLNÁR 2017** MOLNÁR Dávid, *Szegedi Lőrinc latin zsoltároskönyve = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya et al., Bp., MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 329–332.
- MONOK 2017** MONOK István, *A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai = Művelődéstörténeti kalászatok: A helyi érték: Kulturális örökség tanulmányok*, III, szerk. CZEGLÉDI László, MIZERA Tamás et al., Eger, Líceum, 2017, 21–35.
- MORESCHINI–NORELLI 2007** Claudio MORESCHINI – Enrico NORELLI, *Handbuch der antiken christlichen Literatur*, aus dem Ital. übers. Elisabeth STEINWEG-FLECKNER, Anne HABERKAMM, Darmstadt, Wiss. Buchges., 2007.
- MÓRÉ 2015** MÓRÉ Tünde, *Ars peregrinandi: A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban*, Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, BTK, 2015, <https://dea.lib.unideb.hu/de/handle/2437/222188>
- MUNDHENK–DALL’ASTA 2015** *Philipp Melanchthon in der Briefkultur des 16. Jahrhunderts*, hrsg. Christine MUNDHENK, Matthias

DALL' ASTA et al., Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2015.

- MUNDHENK–DALL'ASTA 2017** *Philipp Melanchthon in 100 persönlichen Briefen*, hrsg. Christine MUNDHENK, Matthias DALL' ASTA et al., Göttingen, Bristol, CT, U.S.A., Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- NAHRENDORF 2015** Carsten NAHRENDORF, *Humanismus in Magdeburg: Das Altstädtische Gymnasium von seiner Gründung bis zur Zerstörung der Stadt (1524–1631)*, Berlin, München, Boston, Walter de Gruyter GmbH, 2015.
- PATAKI 2018** PATAKI Elvira, *A kettészelt köpenyen túl: Szent Márton ruhacsodái és a szöveg poétikája Venantius Fortunatus eposzában = Miraculum: A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*, szerk. TÓTH Orsolya, Debrecen, DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke, 2018, 178–217.
- PERGER 2016** PERGER Péter, *Zsámboky János Plautus-edíciójának ismeretlen kiadása és hazai olvasója = Alexander multifrons: tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére*, szerk. PERGER Péter, Bp., Argumentum, 2016, 119–122.
- PIETRZYK 2010** Zdislaw PIETRZYK, *Die Ausstrahlung Strassburgs im Zeitalter des Humanismus: Peregrinatio academica aus der polnisch-litavischen Republik und die Hohe Schule Johannes Sturms im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins, Bd. 158, Stuttgart, Kohlhammer, 2010, 193–240.
- POELCHAU 2003** Lore POELCHAU, *Christian Schesaeus (1535–1585): Humanistische Dichtung eines siebenbürgischen Geistlichen des 16. Jahrhunderts = Lateinische Lyrik der Frühen Neuzeit: Poetische Kleinformen und ihre Funktionen zwischen Renaissance und Aufklärung, 1. Arbeitsgespräch der Deutschen Neulateinischen Gesellschaft in Verbindung mit der Werner-Reimers-Stiftung Bad Homburg*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003, 159–179.
- POELCHAU 2005** Lore POELCHAU, *Christian Schesaeus: Ein humanistischer Dichter des 16. Jahrhunderts = Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, hrsg. Volker LEPPIN, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 211–220.

- POSTA 2013** POSTA Anna, *Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás latin nyelvű kísérő versciklusa = Juvenilia V: Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*, szerk. KÁLAI Sándor, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 262–275.
- RÄDLE 2004** Fidel RÄDLE, *Die lateinische Dichtung der christlichen Spätantike im Humanismus = Die Präsenz der Antike im Übergang vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, hrsg. Ludger GRENZMANN, Klaus GRUBMÜLLER et al., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 195–229.
- RÁTH 1892–93** RÁTH György, *Pilcz Gáspár és ellenfelei, adalék a hazai kryptokálvinizmus hitvitázó irodalmához*, Magyar Könyv-Szemle, 1892–93/1-4, 28–85.
- RHEIN 1995** Stefan RHEIN, *Philipp Melancthon und Eobanus Hessus: Wittenberger Reformation und Erfurter Poetenburg = Erfurt, Geschichte und Gegenwart*, hrsg. Ulman WEISS, Weimar, 1995, 283–295.
- RIEDEL 2000** Volker RIEDEL, *Antikerezeption in der deutschen Literatur vom Renaissance-Humanismus bis zur Gegenwart: Eine Einführung*, Stuttgart, Metzler, 2000.
- RITOÓKNÉ SZALAY 2012** RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai a 16. században = R. SZ. Á., Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2012, 220–235.
- SCHÄFER 1973** Eckart SCHÄFER, *Horatius Christianus: Zur Rezeption der Horazischen Dichtung bei den deutschen Neulateinern des 16. Jahrhunderts = Acta conventus neo-Latini Lovaniensis*, hrsg. Jozef IJSEWIJN, Leuven, München, Leuven Univ. Press, 1973, 509–515.
- SCHÄFER 1976** Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz, Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde: Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden, Steiner, 1976.
- SCHIRRMEISTER 2003** Albert SCHIRRMEISTER, *Eobanus Hessus, der König der Poeten und der Unerreichte Lorbeer = A. S., Triumph des Dichters: gekrönte Intellektuelle im 16. Jahrhundert*, Köln, Wien, Böhlau, 2003, 229–272.

- SCHMID 2008** Alois SCHMID, *Das Herzogtum Bayern in der europäischen 'res publica litteraria' um 1600 = Justus Lipsius und der europäische Späthumanismus in Oberdeutschland*, hrsg. Alois SCHMID, München, Beck, 2008, 7–22.
- SCHMIDT 1993** Paul Gerhard SCHMIDT, *Antike Kalenderdichtung in Nationalgeprägter Umformung des 16. Jahrhunderts: Die Fasti ecclesiae christianae des Nathan Chytraeus = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, hrsg. Tamás KLANICZAY, Katalin NÉMETH S. et al., Bp., Balassi, 1993, 111–117.
- SCHMIDT 1994** Paul Gerhard SCHMIDT, *Transformation und Substitution von Ovids Fasten im 16. und 17. Jahrhundert = Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis*, hrsg. R. SCHNUR, Binghamton–New York, Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1994, 891–898.
- SCHULER 1923** Hermann SCHULER, *Die handschriftlich erhaltenen Gesänge aus Schesaeus' Ruina Pannonica*, Mediasch, [s. n.], 1923.
- SCHULER 1927** Hermann SCHULER, *Christian Schesaeus als Lyriker*, Mediasch, [s. n.], 1927.
- SCHULTHEISZ 1966** SCHULTHEISZ Emil, *Olasz orvosok Magyarországon 1512-től a XVI. század végéig*, Orvosi hetilap, 1966/37, 1757–1760.
- SCHWENDEMANN 2013** Wilhelm SCHWENDEMANN, *Reformation und Humanismus: Philipp Melanchthon und Johannes Calvin*, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 2013.
- SCHWENDEMANN 2013a** Wilhelm SCHWENDEMANN, *Christentum und Humanismus: Bildung in der Perspektive Philipp Melanchthons* = SCHWENDEMANN 2013, 39–65.
- STEWING 2002** Anja STEWING, *Die Psaltersübertragung des Eobanus Hessus = Humanismus in Erfurt*, Rudolstadt, Jena, Hain Verlag, 2002, 195–213.
- STIEVERMANN 2002** Dieter STIEVERMANN, *Marschalk (ca. 1470–1525), Spalatin (1484–1545), Mutian (1470–1526), Hessus (1488–1540) und die Erfurter Humanisten = Große Denker Erfurts und der Erfurter Universität*, hrsg. Dietmar von der PFORDTEN, Göttingen, Wallstein, 2002, 118–142.

- SUERBAUM 2008** Almuth SUERBAUM, ›*Ovidius christianus*‹: *Helius Eobanus Hessus in der Tradition der Heroides – Rezeption seit dem Mittelalter = Humanismus in der deutschen Literatur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit: XVIII. Anglo-German Colloquium Hofgeismar 2003*, hrsg. Nicola MCLELLAND, Hans-Jochen SCHIEWER et al., Tübingen, Niemeyer, 2008, 89–103.
- SZABADI 1999** SZABADI István, *Christianus Schesaeus Ruinae Pannonicae-ja mint egyháztörténeti forrás = Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, ME BTK Újkori M. Tört. Tanszék, 1999, 13–20.
- SZABADI 2018** SZABADI István, *Adalékok a Debreceni Református Kollégium koszorús költője, Kórodi Bedő Dániel értékeléséhez = Világosító lámpás: Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére*, szerk. BARANYAI Norbert, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 2018, 147–153.
- SZABÓ 1992** SZABÓ András, *Jonathas Daniel levele Wittenbergből Gaspar Pilciushoz – Istvánffy Miklós levele Rákóczi Zsigmondhoz*, Lymbus, Művelődéstörténeti Tár, 1992/4, 39–47.
- SZABÓ 1999** SZABÓ András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi, 1999.
- SZABÓ 1999a** SZABÓ András, *Levelek és levelezés a kései humanizmusban* = SZABÓ 1999, 101–110.
- SZABÓ 1999b** SZABÓ András, *Thúry György, a koszorús költő* = SZABÓ 1999, 132–139.
- SZABÓ 2004** SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004.
- SZABÓ 2008** SZABÓ András, *Haza, bujdosás és európai respublica litteraria a magyarországi protestáns késő humanizmusban – Szenci Molnár Albert példája = A nemzeti tudományok historikuma. Tudományos tanácskozás*, szerk. KULIN Ferenc, SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2008, 295–306.
- SZABÓ 2013** SZABÓ András, *Szepességűl Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés*

Magyarországon a 16–18. században, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2013.

SZABÓ 2014

SZABÓ András Péter, *Caspar Hain lőcsei krónikája – egy kompiláció forrásai = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 169–202.

SZABÓ 2017

SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017.

SZEKFŰ 1906

SZEKFŰ Gyula, *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban*, Magyar Könyvszemle, 1906/4, 321–334.

SZELESTEI N. 1995

SZELESTEI N. László, *Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről*, Magyar Könyvszemle, 1995/4, 427–431

SZELESTEI N. 1998

SZELESTEI N. László, *Bocatius János Diariuma*, Magyar Könyvszemle, 1998/2, 136–138.

SZÖGI 2011

SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700, Ungarländische Studenten an deutschen Universitäten und Akademien, 1526–1700*, Bp., az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2011.

SZÖRÉNYI 2016

SZÖRÉNYI László, *Das Epos „Matthiados carmina heroica” von Ioannes Bocatius (Kaschau, 1614) = Armed Memory: Agency and Peasant Revolts in Central and Southern Europe (1450–1700)*, ed. ERDÉLYI Gabriella, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2016, 192–200.

TARANOVÁ 2010

Eva TARANOVÁ, *Literarische Sprache bei Georg Purkircher und Johannes Bocatius = Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, hrsg. Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH et al., Bp., Typotex – Eötvös Collegium, 2010, 669–679.

TARNAI 1984

TARNAI Andor, *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, ALitt, 1984/1-2, 233–242.

TARNAI 1997

TARNAI Andor, *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 1997/5-6, 457–469.

TESZELSZKY 2008

Kees TESZELSZKY, *Joannes Bocatius egy ismeretlen művéről*, ItK, 2008/1, 92–93.

- TÉGLÁSY 1980** TÉGLÁSY Imre, *Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez*, ItK, 1980/3, 245–265.
- TÉGLÁSY 1981** TÉGLÁSY Imre, *A tolvajlás művészete (Zsámboky János [Sambucus] imitáció-elméletéhez)*, It, 1981/1, 157–181.
- TÉGLÁSY 1995** TÉGLÁSY Imre, *János Zsámboky /Sambucus/ and his Theory of Language*, Hungarian Studies, 1995/2, 235–252.
- THURN 2011** Nikolaus THURN, *Christian Schesaeus and Heinrich Porsius: The Classical and Vernacular Background*, Specimina nova, Pars prima, Sectio mediaevalis: dissertationes historicae collectae per Cathedra Historiae Medii Aevi Modernorumque Temporum Universitatis Quinqueecclesiensis: a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Korajújkori Történeti Tanszékének története, 2011/6, 175–186.
- TOEPFER–KIPF–ROBERT 2017** *Humanistische Antikenübersetzung und frühneuzeitliche Poetik in Deutschland (1450–1620)*, hrsg. Regina TOEPFER, Johannes Klaus KIPF et al., Boston, de Gruyter, 2017.
- TÓTH 1979** TÓTH Béla, *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században*, Studia Litteraria, 17, 1979, 51–69.
- TRUNZ 1931** Erich TRUNZ, *Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur*, Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts, 1931/21, 17–53.
- TÜSKÉS 2009** TÜSKÉS Gábor, *Imitáció és adaptáció a későhumanista emblematikus költészetben: Zsámboky és Whitney = KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor, Sedes Musarum: a neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 207–243.
- URBAŃSKI 2006** *Pietas Humanistica: Neo-Latin Religious Poetry in Poland in European Context*, ed. Piotr URBAŃSKI, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.
- VANYÓ 2005** VANYÓ László, *A 4. századi keresztény latin költészet krisztológiai témái = V. L., Katekézis, költészet és ikonográfia a 4. században*, Bp., Jel, 2005, 144–191.
- VANYÓ 2007** VANYÓ László, *Az ókeresztény egyház irodalma, A 4–8. század*, II, Bp., Jel, 2007.

- VÁSÁRHELYI 1978** P. VÁSÁRHELYI Judit, *Két XVI. századi magyar ciceroniánus*, ItK, 1978/3, 273–285.
- VÁSÁRHELYI 2000** P. VÁSÁRHELYI Judit, *Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai*, Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1994–1998, Bp., 2000, 413–423.
- VERWEYEN 2000** Theodor VERWEYEN, *Literarische Evolution um 1600: Epochenschwellen und Epochenprobleme im Blick auf: Erich Trunz, Deutsche Literatur zwischen Späthumanismus und Barock. Acht Studien* (München, Beck, 1995), Göttingische Gelehrte Anzeigen, 2000/1-2, 76–100.
- VERWEYEN 2015** Theodor VERWEYEN, *Zwei Autografen (Zincgref, Taubmann) als Paratexte zur Plautus-Ausgabe Janus Gruters, auch im Hinblick auf Lachfreiheit im Späthumanismus*, Euphorion, 2015/3, 269–317.
- WALLNER 2004** Gustavus WALLNER, *Psalmi Davidici Paraphrasibus Poetibus Aucti*, Latinitas, 2004/52, 387–402.
- WEIDE 2014** Christine WEIDE, *Georg Spalatins Briefwechsel: Studien zu Überlieferung und Bestand (1505–1525)*, Leipzig, Evang. Verl-Anst., 2014.
- WIEGAND 2009** Hermann WIEGAND, *Miklós Zrínyi der Ältere (um 1508–1566) in der neulateinischen Dichtung Siebenbürgens im 16. Jahrhundert: zum 10. Buch der "Ruina Pannonica" von Christian Schesaeus = Militia et Litterae: die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, Tübingen, Niemeyer, 2009, 137–150.
- WITESCHNIK 1971** Horst WITESCHNIK, *Die Idyllendichtung des Helius Eobanus Hessus*, Diss. (masch. ÖNB), Wien, 1971.
- WITT 2008** Bennett K. WITT, *Leonard Stöckel: Docta pietas in the Service of Lutheran Reform*, a Dissertation presented to the Faculty of the Graduate School University of Missouri, in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Dr. Charles G. Nauert, Dissertation Supervisor, 2008, <https://pdfs.semanticscholar.org/ca6d/829fc659f6240d8d9c6a2df17e9919bf2c41.pdf>
- WOLLERSHEIM 2008** Heinz-Werner WOLLERSHEIM, *„nec ad respublicas gubernandas...“ Christliche Bildung und staatliche Ordnung bei Philipp Melanchthon = Christlicher*

Glaube und weltliche Herrschaft: zum Gedenken an Günther Wartenberg, hrsg. Michael BEYER, Leipzig, Evang. Verl.-Anst, 2008, 335–355.

WUNDER 2010

Heide WUNDER, „*Gelehrte Frauen*“ im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation: *Res publica christiana, res publica litteraria und literarische Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit = Der Weg an die Universität: höhere Frauenstudien vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. Trude MAURER, Göttingen, Wallstein Verl., 2010, 48–69.

ZIMMERL–PANAGL 2013

Dulce melos II: Akten des 5. Internationalen Symposiums: Lateinische und griechische Dichtung in Spätantike, Mittelalter und Neuzeit, hrsg. Victoria ZIMMERL-PANAGL, Pisa, Edizioni ETS, 2013.

ZUBÁNICS 2017

ZUBÁNICS László, *Ismeretlen mozaikkockák a Homonnai Drugeth család történelméből – Homonnai Drugeth Bálint élete és politikai pályája*, Együtt, 2017/4, 71–83.

ZVARA 2013

ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged-Bp., SZTE-Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013.

4. Az értekezés témakörében megjelent szakmai publikációim

Leonhardus Mokoschinus Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum című művének paratextusai = *Tavaszi Szél – Spring Wind* 2015, II. szerk. KERESZTES Gábor, Eger, Bp., Líceum, 2015, 101–115.

Eobanus Hesus Psalteriumának paratextusai = *In via eruditionis, Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 30–39.

„*Pallas magyar ivadékai*” a tudóslevelezésben és a neolatin költészetben = *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel et al., Bp., Reciti, 2016, 151–164.

Poetica Evangelica a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében. Leonhardus Mokoschinus hexameteres Ószövetség-átirata = Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15-18. században, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor et al., Szeged, Lazi, 2017, 179–189.

A 16. századi protestáns neolatin költészet Sacra Poetica irányzatának koncepcionális háttere = *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok VII. Nemzetközi Teológuskonferenciájának Tanulmánykötete*, szerk. KISS Gábor, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2017, 115–121.

Az antikizálás üdvérték-közvetítő szerepe Christianus Schesaeus, 16. századi magyarországi neolatin költő verses parafrázisaiban = *Tavaszi Szél – Spring Wind* 2017, II, szerk. Dr. KERESZTES Gábor, Bp., DOSZ, 2017, 61–71.

A klasszikus és a vallási műveltség összefonódása Caspar Piltz Meditationes Piaae (Bártfa, 1583) című kötetében = *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok VIII. Nemzetközi Teológuskonferenciája 2018*, szerk. KISS Gábor, Bp., a Doktoranduszok Országos Szövetsége Falkl Educatio Ház Rendezvényközpont, 2018, 186–194.

Az antikizálás üdvérték-közvetítő szerepe Leonhardus Mokoschinus 1599-es hexameteres latin nyelvű Ószövetség-parafrázisában = *Teológus Tavasz konferenciakötet, „Újulatok meg lelketekben és elmétekben” (Ef 4,23), Az egyház megújulása a reformációra emlékezve*, főszerk. PELESKEY Miklós Péter, Debrecen, DRHE Doktori Iskolája és Doktorandusz Önkormányzata, 2019, 291–303.

A klasszikus és a vallási műveltség összefonódása a reformáció humanizmusának idején. A 16. századi protestáns neolatin költészet Sacra Poetica műfajcsoportja = „*A tudomány ekként rajzolja világát*”, *Irodalom, nevelés és történelem metszetei tanulmánykötet*, I, szerk. FODOR József Péter, MIZERA Tamás et al., Bp., DOSZ, 2019, 214–237.

A bölcsességi irodalom verses parafrázisai a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében: Georgius Purkircher és Eobanus Hesus = *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter et al., Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019, 205–213.